

№ 5(38) 2009

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, доктор історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеської Національної юридичної академії

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, завідувача кафедрою соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Юрій Левенець, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувачий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полторах, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS – Ukraine”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ	
Олександр Костенко. Культурна революція – найефективніший аतिकризисний засіб	3
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Микола Слюсаревський. Політична участь як особливий „зріз” політичної поведінки...	8
Олексій Полтораков. Реконцептуалізація поняття „безпека” в сучасному політико-політологічному дискурсі	19
Ангела Акаймова. Політичний імідж та основні його характеристики	29
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Тетяна Панченко. Субсидіарна демократія в умовах глобалізації і регіоналізації політичного простору	36
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Тетяна Татаренко. Міжкультурна взаємодія як чинник структуроутворення організації соціального простору	46
ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ	
Олександр Швирков. Ідеологічні партії і партії-ФПГ	55
Ігор Миклашук. Державотворча ідеологія як чинник демократичного розвитку України	63
Вікторія Туренко. Український організований націоналізм і марксизм в ідеологічному дискурсі	72
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Володимир Данилов. Особливості формування іміджу Збройних Сил України	88
ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ	
Віталій Терещук. Використання Інтернет-технологій під час президентських виборів 2004 року	96
ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ	
Владислав Ковалевський. Сучасний стан і тенденції розвитку медіа-сфери України ...	109
Володимир Кулик. Вплив мас-медій на аудиторію: еволюція наукових уявлень	120
ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО	
Олена Токар. Державна інформаційна політика: проблеми визначення концепту	131
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА	
Ангеліка Шевель. Основні тенденції екобезпечного розвитку України	142
СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА	
Наталія Лук'янова. Соціальна робота в Україні: концептуальні засади і трансформація в сучасних умовах	150
ГЕОПОЛІТИКА	
Марина Шульга. Європа та „інші”	157
Кан Ден Сік. Політика Російської Федерації на Корейському півострові	166
НАУКОВІ ДИСКУСІЇ	
Пам'яті видатного вченого	171
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Андрій Кудряченко. Сучасний аналіз процесів утвердження економічних систем	172
Наталія Амельченко. Проблеми концептуалізації сучасного характеру політики	178
КНИЖКОВА ПОЛІЦЯ	
	180

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 4 від 29.09. 2009 р.*

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

Підписано до друку 07.10.2009 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 14,62. Облік.-вид. арк. 11,40. Зам. № 1152. Наклад 450 примірників

Надруковано з готових фотоформ видавництва „Інтер Графіка”

36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

Культурна революція – найефективніший антикризовий засіб

Олександр Костенко,
доктор юридичних наук,
академік Академії правових наук України,
завідуючий відділом Інституту держави і права
ім. В. Корецького НАН України

Україна перебуває нині у стані, за якого активізуються й урізноманітнюються загрози її нормальному існуванню. Глобальна економічна криза є лише однією з таких загроз, яка має визначатися як загроза національній безпеці. Це зумовлює необхідність модернізації самої концепції національної безпеки, гострою, зокрема, стає потреба у адекватних уявленнях про сучасні кризові загрози національній безпеці і адекватних цим уявленням заходах протидії. Якщо такі уявлення не будуть адекватними, то й дії для забезпечення соціального прогресу, що є основою національної безпеки, не можуть бути ефективними.

Є чимало підстав вважати, що чинна концепція національної безпеки України не відповідає сучасним реаліям, зокрема, й кризогенним факторам, які існуючим сьогодні. Основна вада концепції полягає у недооцінці кризогенних загроз соціального характеру, у тому числі загроз ідеологічного, політичного, економічного, правового, морального, релігійного, інформаційного та інших їх видів, що породжуються людським фактором. Саме тому антикризова концепція має бути реформована на основі визнання визначальної ролі у забезпеченні національної безпеки соціальних чинників, основою яких є людський фактор, а саме – воля і свідомість людей. На нашу думку, саме стан волі і свідомості людей в Україні є визначальним чинником соціального прогресу, який є основою національної безпеки України. Решта чинників діє у механізмі забезпечення національної безпеки залежно від стану волі і свідомості людей. Цей стан утворює феномен, який називається **соціальною, тобто політичною, економічною, правовою, моральною культурою громадян**. Саме вона є основою соціального прогресу будь-якого народу, а отже основним антикризовим чинником. Образно кажучи, культура – мати порядку.

Саме неналежною соціальною (тобто політичною, економічною, правовою і моральною) культурою громадян зумовлюється те, що в Україні сьогодні демократія набула форму псевдодемократії, підприємництво – псевдопідприємництва, право – псевдоправа, мораль – псевдоморалі тощо. Лише зі зміною соціальної культури громадян розпочнеться в Україні соціальний прогрес, що виведе країну з теперішньої кризи.

Це, зокрема, означає, що безпека людей, у тому числі й національна безпека, також визначається їх соціальною культурою. Від неї залежить, як діятимуть усі інші засоби забезпечення національної безпеки. Отже **джерелом соціального прогресу і заснованої на ньому національної безпеки слід визнати громадянське суспільство, яке втілює в собі прогресивну соціальну культуру громадян**. На підставі цього і має розвиватися сучасна концепція соціального прогресу в Україні. А соціальний прогрес є єдиним шляхом виходу з будь-якої кризи в суспільстві.

А якщо так, то головним важелем докладання зусиль для наукового забезпечення соціального прогресу, що має вивести Україну з кризи, є прогрес громадянського суспільства, а саме – розвиток соціальної, тобто ідеологічної, політичної, економічної, правової, моральної, релігійної та іншої культури громадян. Для цього в сучасних умовах необхідним стає пріоритетний розвиток соціальних (у тому числі й гуманітарних) наук відносно неосоціальних, тобто так званих природничих наук. Жодні досягнення природничих (у тому числі й технічних) наук не можуть забезпечити соціальний прогрес, якщо свою визначальну роль не виконують соціальні (у тому й числі гуманітарні) науки, які формують соціальну культуру громадян.

Іншими словами, навіть найкращі у світі інструменти безпеки (у тому числі й ті, що ґрунтуються на останніх досягненнях природничих наук і техніки) не можуть самі по собі забезпечити національну безпеку в країні, якщо її громадяни не мають розвинутої соціальної культури, згідно з якою ці інструменти вони мають приводити в дію, тобто застосовувати. Більше того, те, що може бути інструментом безпеки, може стати чинником загрози національній безпеці, якщо ним користуватимуться громадяни, які не мають належної соціальної культури. (Тут доречною є відома метафора про дикуна з атомною бомбою в руках). Тому саме громадяни, які мають належну соціальну культуру, є основним антикризовим чинником – гарантом національної безпеки. Соціальна культура громадян є найпотужнішою зброєю для забезпечення національної безпеки. А озброїти нею громадян можна лише за допомогою соціальних (у тому числі й гуманітарних) наук.

Про необхідність підвищення ролі соціальних наук у забезпеченні національної безпеки свідчить і те, що навіть у доктрині сучасної стратегічної розвідки усе більше перевага визнається за соціальними науками. Теоретик розвідки Дж. Петті пише: „Як війна, так і мир за

природою своєю „всезагальні”, і це вимагає від розвідки надзвичайного розширення форм і методів роботи, у тому числі й використання усіх останніх досягнень соціальних наук”.

Якщо так ставиться питання у стратегічній розвідці, то тим більше воно має так ставитися в інших сферах національної безпеки, де визначальна роль соціальних (у тому числі й гуманітарних) чинників ще більш очевидна. Наприклад, визначальна роль цих чинників у механізмі сучасних антропогенних катастроф, зокрема Чорнобильської, з часом для дослідників стає все більш очевидною. Це ж стосується і механізму різних соціальних катаклізмів і міжнародних конфліктів. До речі, сучасна економічна криза, яка вразила усі країни, теж спричинена глобальною кризою соціальної (ідеологічної, політичної, економічної, правової, моральної, релігійної тощо) культури. Без модернізації соціальної культури людей, яка зможе вивести людство на шлях соціального прогресу, ця криза не може бути подолана. Досвід такої модернізації людство вже мало у вигляді Просвітництва XVII – XVIII століть. Тепер настав час для так званого Нового Просвітництва, яке має вивести світ з глобальної кризи.

Соціальний прогрес в Україні, що забезпечить їй національну безпеку, теж може відбутися лише завдяки включенню наших громадян у контекст Нового Просвітництва, яке має стати глобальним процесом. Це, зокрема, означає, що сподівання на те, що самочинно з’явиться звідкись чудодійна „політична воля” і наведе в Україні порядок, є шкідливою ілюзією. Прогресивна „політична воля” може з’явитися лише під впливом громадян, що мають належну соціальну культуру, сформовану Новим Просвітництвом. Це – політична закономірність.

Іншими словами, **просвітництво – вище політики, а просвітителі – вище політиків**. Тому для соціального прогресу в Україні найбільше можуть зробити просвітителі, а не політики. Саме просвітителі, що утворюють справжню еліту суспільства, формуючи соціальну культуру громадян, здатні вивести суспільство на шлях соціального прогресу. **Нинішня українська псевдоеліта є найбільшою загрозою для України.**

В сучасних умовах видатна просвітницька місія належить університетам. Тому можна стверджувати наступну тезу: „Долю народів визначають університети, а не партії, уряди чи парламенти!”.

Без культуризуючого просвітництва громадяни вражаються комплексом сваволі і ілюзій, який є коренем усіх антропогенних (тобто похідних від людини) загроз національній безпеці.

Концентрованою формою усіх антропогенних загроз національній безпеці є злочинність. Кримінальний кодекс будь-якої країни визначає ці загрози як злочини. В Україні злочинність (зокрема — корупційна) створила стан кризи національної безпеки. Вона набрала характеру тотальної загрози національній безпеці, яка є основною перешкодою, що не дозволяє нашій країні стати на шлях соціального прогресу. Така

злочинність набрала особливої форми – вона стала кризогенним чинником, що може звести нанівець будь-які реформи. Це сьогодні проблема №1 для національної безпеки України: лише той, хто зможе її вирішити завдяки використанню соціальних наук, виведе українське суспільство на шлях прогресу. Так, як це зробив свого часу Ф. Д. Рузвельт, вивівши США зі стану Великої депресії. А вдалося це йому завдяки використанню останніх досягнень соціальних наук. Так само, до речі, як і Наполеону, який спирався на досягнення соціальних наук при здійсненні прогресивних реформ у Франції.

Однією з причин невдач реформ, які здійснюються сьогодні в Україні, є те, що вони не ґрунтуються на досягненнях соціальних наук, а інколи є навіть антинауковими. Та якщо українські реформатори захочуть скористатися з досягнень соціальних наук, то чи будуть здатні ці науки забезпечити прогресивні реформи в Україні? Сьогодні соціальні науки в Україні, будучи знехтуваними, поки що не готові виконати цю місію. Вони ще не досягли відповідного рівня розвитку. Вони ще не повністю звільнилися від „комплексу” волюнтаризму і утопізму, який сформувався у них під впливом комуністичної ідеології.

Отже соціальні науки потребують „переформатування” на нових методологічних засадах, аби повністю звільнитися від того комплексу. Таке „переформатування” може бути здійснено на основі методологічного **принципу соціального натуралізму**, який є єдиним засобом подолання „комплексу” соціального волюнтаризму і утопізму – джерела усіх соціальних криз. Цей принцип полягає у визнанні соціального природним при вирішенні **світоглядної проблеми №1: „Чи є соціальне природним?”**. Лише при такому вирішенні світоглядної проблеми №1 соціальні науки в Україні можуть стати основою Нового Просвітництва, яке забезпечуватиме соціальний прогрес нашого суспільства, що є підґрунтям національної безпеки. Спроби такого „переформатування” соціальних наук на основі методологічного принципу соціального натуралізму вже здійснювалися нами (Див. про це, зокрема: **Костенко О. М.** Культура і закон – у протидії злу. – Київ: Атіка. – 2008. – 352 с.; **Костенко О. М.** Проблема №1 сучасної цивілізації (в українському контексті). – Черкаси: СУЕМ. – 2008. – 112 с.; **Костенко О. М.** Як вийти на шлях соціального прогресу (10 тез до дискусії щодо антикризової реформи соціальних наук) // Вісник національної академії наук України. – 2009. – №1. – С. 68 - 76).

На нашу думку, сьогодні є достатньо підстав вважати, що існують симптоми кризи соціальних наук, яка повинна привести до своєрідної „наукової революції”. Зокрема, можна вже зараз передбачити, що революційні зміни у методології соціальних наук на основі принципу соціального натуралізму призведуть до **конвергенції соціальних і несоціальних („природничих”) наук** (у дусі ідей В. Вернадського). Таке „оздоровлення” соціальних наук зробить їх ефективним засобом забезпечення соціального прогресу, що є основою національної безпеки.

На основі методологічного принципу соціального натуралізму має формуватися нова, „натуралістична” соціальна культура громадян, складовими якої стануть такі соціальні (і гуманітарні) науки, як „натуралістична” філософія, „натуралістична” соціологія, „натуралістична” політологія, „натуралістична” економічна наука, „натуралістична” юриспруденція, „натуралістична” психологія, „натуралістична” педагогіка тощо. Основна ідея „натуралістичної” соціальної культури людини полягає у визнанні того, що соціальний прогрес відбувається шляхом пристосування волі і свідомості людей до законів Матері-Природи, а не шляхом ігнорування чи навіть порушення природних законів, які діють у сфері політики, економіки, права, моралі тощо, що викликає різні соціальні кризи.

У механізмі забезпечення соціального прогресу, згідно з ідеєю соціального натуралізму, важливу роль відіграє поділ суспільства на еліту і масу. При цьому слід відрізнити справжню еліту від псевдоеліти. Справжня еліта – це люди, які мають передову соціальну (політичну, економічну, правову, моральну) культуру. Їх роль полягає в тому, щоб вести за собою масу шляхом соціального прогресу. Такий поділ цілком природний, тобто відповідає законам соціальної природи. Протиприродним є стан суспільства, за якого цього поділу немає. Якщо в суспільстві немає справжньої еліти, то її місце посідає псевдоеліта. Вона і стає гальмом на шляху до соціального прогресу, затримуючи розвиток соціальної культури громадян.

Для активізації потенціалу соціальних наук у забезпеченні антикризового соціального прогресу і національної безпеки в Україні слід застосувати **усі доступні засоби формування прогресивної соціальної культури громадян, апробовані у світовій практиці**. Зокрема: запровадити заходи, спрямовані на підвищення ролі держави у формуванні соціальної культури громадян за допомогою еліти; організувати всеукраїнські дискусії з нагальних для країни суспільних проблем, які сприяли б формуванню у громадян соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури; пропагувати і популяризувати за допомогою еліти досягнення соціальних наук, необхідні для розвитку соціальної культури громадян; запровадити формування передової соціальної (зокрема, політичної, економічної, правової, моральної) культури особи у школі; реформувати університети для підвищення їх ролі у формуванні соціальної культури громадян; на конкурсній основі з еліти, озброєної передовою соціальною культурою, створити творчі колективи експертів для розв’язання актуальних проблем суспільного життя, які мають значення для соціального прогресу і національної безпеки тощо.

Отже для виходу з кризи України потрібна заснована на досягненнях соціальних наук культурна „революція” у світогляді громадян (яку може здійснити справжня еліта, у тому числі через університети), яка стане „мотором” соціального прогресу в країні.

Політична участь як особливий „зріз” політичної поведінки

Микола Слюсаревський,
член-кореспондент АПН України,
директор Інституту соціальної та політичної психології
АПН України,
президент Асоціації політичних психологів України

У статті розмежовуються ширше і вужче значення терміна „політична участь”. Показано, що саме у вузькому розумінні, пов’язаному із самодіяльністю, самоорганізацією, самоврядуванням громадян, політична участь є тим специфічним „зрізом” політичної поведінки, який потребує спеціального аналізу. Обґрунтовано необхідність пошуку емпіричних індикаторів, які б давали змогу надійно відрізнити власне політичну участь від інших форм політичної поведінки. Закцентовано увагу на політичній іммобільності, абсентеїзмі як антиподах політичної участі. Наведено деякі емпіричні дані, що характеризують політичну участь і прояви абсентеїзму громадян України.

Постановка проблеми

Джерелом влади в демократичних країнах є народ, що зумовлює підвищену увагу науковців, які досліджують політику, зокрема й політичних психологів, до всіх аспектів участі громадян у політичному процесі. Тож закономірно, що вчені дедалі частіше звертаються до такого порівняно нового поняття, як політична участь (англ. political participation). Однак при цьому далеко не завжди очевидні евристичні можливості цього поняття. Нерідко це поняття вживається в контекстах, з яких важко зрозуміти, чи справді несе воно в собі якийсь новий зміст порівняно з традиційним поняттям політичної поведінки, а відтак і чи позначає якусь особливу реальність, що заслуговує бути об’єктом спеціальних досліджень. З’ясувати це ми й хотіли б у своїх нотатках.

Мета статті: проаналізувати змістові обсяги тлумачень політичної участі, співвіднести їх з пов’язаними з нею поняттями і, тим самим, окреслити її як об’єкт досліджень політичної психології та інших наук, що вивчають політику.

Аналіз літератури з питань політичної участі [2; 4; 18 — 21] засвідчує, що це поняття вживається (хоч і не завжди послідовно) у двох значеннях – ширшому (неспецифічному) і вужчому (специфічному). У ширшому значенні під політичною участю розуміють будь-які дії, за допомогою яких „рядові” члени політичної системи (пересічні громадяни) впливають або намагаються вплинути на результати її діяльності. У такому розумінні поняття політичної участі використовується для позначення форм політики, не пов’язаних з професійною політичною діяльністю, тобто є протилежним поняттю політичного функціонування. Головними формами участі в політичному процесі розглядаються, при цьому, причетність громадян до формування представницьких органів держаної влади шляхом голосування на виборах різного рівня, а також участь у референдумах.

У вужчому розумінні поняття політичної участі пов’язується з концепцією партисипативної (учасницької) демократії, що набула поширення в країнах Заходу на тлі кризи засад представницької демократії. Головним ціннісним імперативом партисипативної демократії вважається залучення громадянина не лише до виборів представницької влади, а й до підготовки та ухвалення політичних рішень, їх упровадження в життя, контролю за діями посадових осіб тощо [22]. Участь громадян у цих процесах, згідно з концепцією партисипативної демократії, має запобігати зловживанню владою, бюрократизації суспільства, сприяти повнішому відображенню інтересів різних його верств, подоланню відчуження особи від влади. У цьому специфічному розумінні політичну участь розглядають як основу розвитку сучасного громадянського суспільства і його взаємодії з державою. Таке її розуміння розширює простір політики, суб’єктами якої, в контексті партисипативної демократії, все частіше стають неполітичні об’єднання громадян (профспілкові, екологічні та інші організації, „групи інтересів” та „групи тиску” тощо), тому природно, що поряд з терміном „політична участь” для опису аналогічних феноменів використовують також термін „громадянська участь”.

Отже якщо в ширшому значенні у понятті політичної участі переважає акцент на рутинні форми політичної поведінки, то у вужчому (специфічному) значенні це поняття спонукає до аналізу тих її форм, які передбачають самодіяльність, самоорганізацію, самоврядування громадян. Вони можуть бути як конвенційними, так і неконвенційними. Під конвенційними формами мають на увазі політичну поведінку, яка використовує інституційні канали і є прийнятною для домінуючої політичної системи. Під неконвенційними – ту, яка кидає виклик чинним інститутам і панівним нормам або ж відкидає їх. Вважається, що неконвенційні форми, котрі мають переважно вимушений характер, обумовлюються надійністю каналів зворотного зв’язку між громадянами і владою або браком у тих чи тих суб’єктів політики достатніх ресурсів для отримання бажаного політичного зиску [2, с. 75]. Можна назвати й інші причини. Та хоч як би там було, саме в цих формах (і конвенційних, і неконвенційних) найповніше

втілюється психологія людини як самодетермінованого суб'єкта незалежно від того, яке місце в ієрархії політичної системи він посідає. І саме вони заслуговують спеціального аналізу, коли йдеться про політичну участь.

Але це в теорії. В емпіричних дослідженнях політична участь розглядається зазвичай у континуумі поведінкових форм, починаючи з найнижчого, іноді „нульового” рівня активності „політичної людини”. Через те побудовані на основі цих досліджень типології політичної участі постають фактично як типології політичної поведінки пересічних громадян, охоплюючи всі її прояви, аж до не-участі в політичному житті включно.

Такою є, скажімо, типологія М. Кааза та А. Марша, де, залежно від форм політичної участі, які переважають, виокремлено п'ять груп громадян: неактивних, конформістів, реформістів, активістів, учасників акцій протесту [9, с. 157 – 158]. А типологія Л. Мілбрата виходить навіть за межі поведінки „рядових” учасників політичного процесу. Вона охоплює: 1) „глядацьку активність” (роль об'єкта політичних стимулів, голосування, ініціювання політичних дискусій, спроби вмовити інших голосувати відповідним чином); 2) „перехідну активність” (спілкування з представниками влади або політичними лідерами, пожертвування для партії або кандидата, відвідування зборів чи мітингів); 3) „гладіаторську активність” (участь у політичних кампаніях, виконання ролі активіста або члена ядра політичної партії, участь у виробленні її стратегії, кандидатування на будь-яку керівну посаду в політичній сфері, обіймання керівних посад в органах влади чи партії) [9, с. 157]. Тобто, як бачимо, „гладіаторська активність” вбирає в себе й форми професійної політичної діяльності (політичного функціонування).

Можна послатися також на ще одну, менш суперечливу, типологію, наведену в посібнику з політичної психології: 1) реакція (позитивна чи негативна) на імпульси, що виходять від політичної системи, від її інститутів чи їх представників, не пов'язана з необхідністю високої активності людини; 2) участь у діях, пов'язаних з делегуванням повноважень (електоральна поведінка); 3) участь у діяльності політичних і наближених до них організацій; 4) виконання політичних функцій у межах інститутів, що входять до політичної системи або діють проти неї; 5) пряма дія; 6) активна (зокрема, керівна) діяльність у позаінституціональних політичних рухах, спрямованих проти політичної системи, які домагаються її докорінної перебудови [3, с. 113].

Утім, ця типологія, як і попередні, мають спільну, „континуальну”, основу. Це дозволяє простежити розвиток форм політичної поведінки, так би мовити, від „нижчого” до „вищого”. Разом з тим, за такого підходу залишається в тіні якісний рубіж, який концептуально відділяє політичну участь, засновану на самодіяльності і самоорганізації громадян, від інших форм їх політичної поведінки. І поки цей рубіж не буде достатньою мірою відрефлексований на рівні емпіричних індикаторів, годі й говорити про

методологічний прорив у вивченні політичної участі.

Об'єктивними показниками політичної участі слугують кількість громадян, котрі голосують на виборах, число учасників мітингів, демонстрацій, масових політичних рухів тощо. Вони є її важливими, вихідними, проте недостатніми характеристиками. Тому давно визнано за необхідне поєднувати їх з психологічними показниками, серед яких важливими є мотивація участі та її сприйняття індивідом, суб'єктивне відчуття причетності до політики, до суспільно-політичних подій тощо [3, с. 114].

Д. Ольшанський виокремлює такі основні, на його думку, групи мотивів політичної участі: 1) мотив інтересу до політики та її привабливості як сфери професійної діяльності; 2) пізнавальні мотиви; 3) мотиви влади над людьми; 4) ідеологічні мотиви; 5) перфекціоністські мотиви, що передбачають „перетворення світу”; 6) традиційні мотиви (людина поводить певним чином тому, що так віддавна прийнято в цій місцевості, серед родичів, друзів, знайомих); 7) меркантильні мотиви; 8) так звані псевдомотиви, сформовані під впливом пропаганди, яких людина може навіть до пуття не усвідомлювати [10, с. 157 – 158]. Однак є серйозні сумніви щодо повноти, а головне — специфічності цих груп саме як мотивів політичної участі, тим більше, що відомості про їх емпіричну вірогідність не наводяться.

Не видається досить переконливою і спроба Д. Гончарова звести мотивацію політичної участі лише до інструментальних відносин, у яких сам процес спілкування не становить для людей жодної цінності [4, с. 10]. Ця спроба, по суті, екстраполює раціонально-поведінкову модель голосування на виборах (у її найпростішому варіанті)¹ на політичну участь у цілому.

На думку представників гуманістичного напрямку політичної психології, найважливішим мотивом участі в політиці є не банальний зиск чи політичні оборудки, а глибинні потреби особистості вищого порядку (викл. за [3, с. 58]). При цьому, результати емпіричних досліджень засвідчують, що коли для професійних політиків (політичних лідерів) найбільше значення мають мотиви влади, контролю, досягнень, то в учасників політичного процесу, які прилучаються до нього на громадських засадах, домінують мотиви, пов'язані з особистісним розвитком та афіліацією. Так, дослідник „неформальних” рухів періоду горбачовської перебудови О. Яницький встановив, що найглибша мотивація їх учасників полягала в потребах у самореалізації, прояві своєї індивідуальності, у спілкуванні та самостійному конструюванні різних емоційно насичених соціальних зв'язків [17, с. 49, 50]. Хоча, звичайно, наївно було б думати, що всі громадяни керуються лише такими „ідеалістичними” мотивами політичної участі. Цього не можна сказати, приміром, про студентів з Севастополя – учасників політичних акцій переважно проросійського

¹ Про раціонально-поведінкову та інші моделі голосування на виборах див. у [12].

спрямування, мотивацію яких досліджували А. Пірог і його колеги [11]. Найменш актуальними для них виявилися мотиви ідеологічного плану та інтересу до політики, а найбільш значущими – меркантильні та перфекціоністські мотиви, а також мотив влади над людьми, значення якого з віком, правда, зменшується. Утім, дослідження проводилося за переліком мотивів, виокремлених Д. Ольшанським, тож, можливо, в його результатах і не відображено деяких особливостей мотивації політичної участі, що залишилися поза цим переліком.

Про рівень суб’єктивного відчуття громадянами свого політичного залучення можна скласти уявлення з їх відповідей на запитання: „Чи справляєте особисто ви вплив на суспільні процеси, які відбуваються навколо вас?”. Це запитання протягом кількох років пропонувалося респондентам під час всеукраїнських опитувань, що здійснювалися Інститутом соціальної та політичної психології (ІСПП) АПН України. Ще в жовтні 2004 року тією чи іншою мірою позитивно на нього відповідали лише 8,5 % громадян. Однак у грудні того ж року, під час „помаранчевої революції”, число позитивних відповідей загалом по Україні зросло більш як у 2,5 разу – до 22 %, а серед учасників акції громадянської непокорі на майдані Незалежності в Києві – до 71 %. 2007 року цей показник упав до 14,3 %. Отже простежується очевидний зв’язок між участю громадян в активних політичних діях неконвенційного характеру та їх суб’єктивним відчуттям політичного залучення. Це, з одного боку, видається логічним, але з іншого – наводить на думку, що переважна більшість наших співвітчизників може відчувати свою причетність до політики лише в такий екстремальний спосіб. Політичне повсякдення, на жаль, досі не дає їм такої можливості.

Однією з найголовніших психологічних передумов активної участі в політиці є політична компетентність громадянина. Як її індикатор у міжнародних опитуваннях використовують судження „Я розумію, що треба робити, аби мій голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми”. І він свідчить про помітний розрив у рівні політичної компетентності між суспільствами пострадянського простору і країнами розвиненої демократії. Так, якщо в Російській Федерації з таким судженням погоджується 11 % опитаних, то в країнах ЄС – 34 % [14, с. 75]. В Україні цей показник, за нашими даними, становить 16 %.

Про гострий дефіцит в українського суспільного загалу політичних і громадянських компетентностей свідчать і такі результати досліджень ІСПП. На запитання: „Чи достатньо ви обізнані з питаннями, що стосуються розвитку громадянського суспільства?”, тільки 13,6 % респондентів відповіли: „Так, обізнаний достатньо”. Близько 39 % визнали, що обізнані недостатньо, майже 25 % заявили: „Ні, практично нічого про це не знаю”. Близько 11 %: „мене це не цікавить”. Решта утримались од відповіді. Можна послатися й на результати дослідження, проведеного серед старшокласників і студентів у всіх регіонах України. Обізнаними

щодо політичного життя вважали себе 14 % учнів і 19 % студентів, щодо основних положень Конституції – (відповідно) 30 % і 21%, щодо прав людини – 33 % і 27%. Якщо врахувати, що знання чинної Конституції і прав людини передбачене змістом навчального процесу в загальноосвітній і вищій школі, то такий стан політичної поінформованості учнівської і студентської молоді не може не засмучувати.

Дослідження чинників політичної участі тісно пов'язане з вивченням причин політичної іммобільності, абсентеїзму. Щодо змісту цих понять у політичній науці, як відомо, не існує єдиної думки [5; 13; 16]. Одні автори зводять абсентеїзм до ухиляння виборців від участі в голосуванні на виборах різного рівня (електоральний абсентеїзм), інші тлумачать його значно ширше – як ухиляння людей від використання своїх громадянських і політичних прав, від виконання громадянських обов'язків — зрозуміло, і від участі в голосуванні [5]. В останньому випадку абсентеїзм розширюється до обсягу поняття політичної іммобільності. Але й за вужчого, і за ширшого тлумачення впадає в око якісна неоднорідність абсентеїзму (іммобільності). І саме цією неоднорідністю пояснюється той лінгвістичний парадокс, що часом абсентеїзм, тобто не-участь у виборах чи політичному житті в цілому, вважають однією з форм політичної участі [8, с. 405 – 406]. Підставу для таких інтерпретацій дає те, що абсентеїзм може виражати активне заперечення індивідом чи соціальною групою панівних в суспільстві ідеалів і цінностей чи протест проти політичного режиму, його дій. Але ж абсентеїзм може виражати й інше – звичайну байдужість до політичного життя, зумовлену переконаністю людини, що політика аж ніяк не впливає на її життєву ситуацію, добробут (як найчастіше й буває в країнах багатого Заходу). То чи правомірно й у цьому випадку говорити про політичну участь?

Наскільки неоднорідними є мотиви електорального абсентеїзму українських громадян, можна судити з результатів опитування, проведеного ІСПП напередодні парламентських виборів 2006 року. Відповіді на запитання: „Якщо ви не маєте наміру брати участь у голосуванні, то чому?“, розподілилися так (у % до кількості респондентів, які скоріше та однозначно не збиралися голосувати) — у нашій країні вибори не можуть бути чесними – 41; вважаю, що мій голос нічого не вирішить, – 38,7; мене не цікавить політика – 26,1; у списку немає таких партій (блоків), за які варто було б голосувати – 21,9; вважаю саму процедуру виборів недоцільною, вона позбавлена будь-якого сенсу – 12,5; інше – 12,1. Сума перевищує 100 %, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді. Розподіл відповідей істотно не змінився й напередодні парламентських виборів 2007 року.

Отже співвідношення різних мотивів електорального абсентеїзму в Україні досить стійке. Причина ігнорування виборів – це, насамперед, роздмухувана політичними силами, що перебувають в опозиції, зневіра людей у бажанні чи спроможності влади забезпечити чесні вибори, а

також зневіра в тому, що їх голос може змінити становище в країні. Однак не можна скидати з рахунку й респондентів, яких узагалі не цікавить політика і які вважають недоцільною саму процедуру виборів. Скоріше за все, ці люди принципово аполітичні.

Принципово аполітичними, напевне, є і громадяни, котрі на запитання: „Якщо ви вважаєте, що не справляєте впливу на суспільні процеси, то чому?“, відповідають: „Вважаю, що такими питаннями мають перейматися ті, хто на цьому розуміється”, – 29,5 %, або: „Я сам не відчуваю в цьому потреби” – 13 %. І тільки трохи більше 28 % заявляють, що для їх впливу на суспільні процеси немає реальних механізмів (дані ІСПП, 2007 рік).

Отже політична іммобільність має різні форми, коректно розмежувати які без з’ясування їх психологічного змісту неможливо. Тому погоджуємося з авторами, котрі поряд з абсентеїзмом, під яким розуміють цілковиту (треба б додати, мабуть, спричинену байдужістю – М.С.) відмову від участі в політичному житті, називають і такі форми іммобільності, як відчуження (відхід?) від політики внаслідок надмірної бюрократизації влади, свідомий бойкот як активне несприйняття інститутів влади і політичного режиму загалом тощо [13, с. 5]. Хоча, звісно, щодо дефініцій цих форм залишається багато запитань. Остаточне їх визначення – справа майбутнього.

З проблемою політичної іммобільності і, зокрема, електорального абсентеїзму зустрічаються всі демократичні режими, які не вдаються до адміністративного присилування громадян до участі в політиці. Існує навіть думка, що певний рівень іммобільності є ознакою стабільності демократії, оскільки відображає незацікавленість громадян у суспільно-політичних змінах, і що штучна активізація політичної участі може завдати суспільству шкоди, оскільки „чимало людей не дуже твердо віддані громадянським свободам і процедурним правам” [7, с. 306]. При цьому посиляються на досвід реалізації в країнах Заходу спеціальних програм із залучення до політики раніше пасивних верств населення (жінки, молодь, етнічні меншини), що на рубежі 1960 – 1970-х років призвело до зсуву політичного життя вправо (унаслідок консерватизму „політичних новобранців”) [3, с. 117 – 118]. Усе це й справді було. Однак важко сказати, чого в заклинах до встановлення „оптимальних меж” політичної участі більше – неупередженого наукового аналізу чи бажання „сховати голову в пісок”, абстрагуватися від загроз, які тягнуть за собою апатія до політики, електоральний абсентеїзм.

Свідомочині, алетут відбувається підміна тези: такі заклики відсувають на другий план потребу підвищення рівня політичної, громадянської свідомості суспільного загалу, що може мати вельми драматичні наслідки. Недаремно ж Дж. С. Міль застерігав, що коли пасивні громадяни переважатимуть, то володарі радо перетворять своїх підданих на отару овець, зацікавлених у тому, щоб тільки пастися поряд одне з одним (цит. за [1, с. 114]). А Р. Дарендорф б’є тривогу у зв’язку з тенденцією формування, за його словами, суспільства *couch potatoes* — телеглядачів, котрі лежать на

канані, спостерігаючи за подіями у світі, в якому вони більше не беруть участі [6, с. 90]. Тож проблема розширення **свідомої** політичної участі сьогодні актуальна, як ніколи.

Особливу роль у її вирішенні покликана відігравати громадянська освіта молоді. Цікавими є результати проекту Міжнародної асоціації з оцінювання освітніх досягнень, зреалізованого у 1999 – 2000 роках. Його завданням було вивчення ефективності громадянської освіти у 28 країнах світу (Австралія, Велика Британія, Бельгія, Болгарія, Греція, Гонконг, Данія, Естонія, Фінляндія, Німеччина, Колумбія, Кіпр, Італія, Латвія, Литва, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словаччина, Словенія, США, Угорщина, Чехія, Чилі, Швеція, Швейцарія). Репрезентативними національними опитуваннями було охоплено понад 140 тисяч юнаків і дівчат двох вікових когорт – 14 і 18-річного віку (час першої участі у виборах) [23].

Так-от, моделювання за результатами цих опитувань чинників, що визначають бажаність участі у виборах для молоді, дало змогу визначити три основні чинники, які мають приблизно однакову пояснювальну силу: (1) загальний рівень громадянських знань, функціонування і цінності демократії; (2) роз'яснювальна робота в школі щодо важливості участі в голосуванні; (3) інтерес до політики. До чинників середнього рівня прогностичності можна віднести частоту перегляду новин по телебаченню і читання їх у газетах і журналах, відкритість класного колективу для дискусій та участь у шкільному самоврядуванні. Родинна грамотність (наявність і розміри домашньої бібліотеки), освітній рівень батьків, чисельність сім'ї не справляють прямого впливу на рівень участі в майбутніх виборах, але є важливими опосередковуючими чинниками формування громадянських знань. Загальний висновок цього масштабного міжнародного дослідження більш ніж очевидний: участь юнаків і дівчат у шкільному житті і залучення до широкої мережі соціальних стосунків сприяють формуванню високого рівня їх політичної участі, коли вони стають дорослими.

До цього слід додати, що громадянин, як нам уже доводилося писати [15], починається з небайдужості до громадських справ. І саме виховання цієї небайдужості, а не залучення до громадських організацій (як нерідко гадають) має бути головною метою громадянської освіти. Громадські організації – вторинний продукт освіти і виховання громадянина. Без гострої потреби особистої участі у громадських справах залучення до громадських організацій і громадської роботи не лише не сприяє становленню громадянина, а й перетворюється на свою протилежність. Саме з цієї причини за часів „розвинутого соціалізму” комсомол був для найактивнішої частини радянської молоді, яка нині посідає ключові позиції й у нашій державі, не школою громадянськості, а, скоріше, школою бюрократичних навичок, і цим багато що пояснюється в сьогоденному житті. Тому успадкована з тих часів парадигма „спочатку організація –

потім громадянин” має бути замінена на прямо протилежну: „спочатку громадянин – потім організація”.

При цьому не слід забувати, що політична соціалізація, громадянський розвиток особистості у стінах навчального закладу відбуваються як у формі організованого освітнього процесу, так і в непрямій, латентній формі, де головними чинниками є характер взаємин з педагогами, ступінь свободи учня чи студента, можливості захисту ним своїх громадянських прав, апелювання до встановлених норм і законів. Між цими формами повинна бути взаємовідповідність. Жодної користі від громадянської освіти чекати не доводиться, якщо молода людина знає: викладач вимагатиме від неї проголосувати на виборах за певного кандидата або винести під полою виборчий бюлетень. Громадянська освіта або є, або її немає – так само, як і демократія. Паліативу тут бути не може.

Висновки

У широкому значенні поняття політичної участі максимально близьке до поняття політичної поведінки пересічних громадян і фактично виконує лише функцію відмежування її від професійної політичної діяльності, політичного функціонування.

Специфічного змісту поняття політичної участі набуває у вужчому значенні, окресленому концепцією партисипативної демократії, що передбачає самодіяльність, самоорганізацію, самоврядування громадян. І саме в такому розумінні політична участь заслуговує бути об’єктом спеціальних досліджень, завдання яких виходять за звичні межі вивчення електоральної активності та інших рутинних форм поведінки „рядових” учасників політичного процесу.

Існуючі типології політичної поведінки виявилися недостатньо чутливими до якісної специфіки політичної участі, особливо в її вужчому розумінні. Тому постає проблема пошуку емпіричних індикаторів, які б давали змогу надійно відрізнити власне політичну участь від інших форм політичної поведінки.

Поряд з об’єктивними показниками політичної участі важливо враховувати її суб’єктивні (психологічні) показники, зокрема мотивацію та сприйняття індивідом своєї участі в політичному процесі, суб’єктивне відчуття причетності до політики тощо. Є підстави стверджувати, що саме суб’єктивні показники відображають найсуттєвіші аспекти якісної специфіки політичної участі, її розвитку, переходу від нижчих рівнів до вищих, відкривають перспективу здійснення її своєрідної диференціальної діагностики.

Поняття політичної участі, з одного боку, суперечить поняттям політичної іммобільності, абсентеїзму, є їх антиподом, але з іншого – почасти перетинається з ними, що зумовлюється змістовою їх неоднорідністю, їх внутрішньою суперечливістю. Як політичну участь правомірно тлумачити прояви абсентеїзму, пов’язані з активним запереченням панівних у

суспільстві ідеалів і цінностей, протестом проти політичного режиму, його дій. Водночас хибним видається вбачати в абсентеїзмі в цілому одну з форм політичної участі, ігноруючи те, що його можуть спричинювати глуха байдужість до політичного життя, світоглядна індиферентність і суто споживацька психологія людини масового суспільства.

Проблема розширення свідомої участі громадян у політиці завжди була й залишається винятково актуальною для демократичних суспільств. Теза про встановлення „оптимальних меж” політичної участі вельми сумнівна як з науково-теоретичного погляду, так і з точки зору забезпечення суспільства від імовірних загроз і ризиків.

Особливу роль у самовідтворенні та розвитку політичної участі покликана відігравати громадянська освіта молоді, головними пріоритетами якої, окрім формування належного рівня громадянських знань, мають бути виховання в юнаків і дівчат небайдужості до громадських справ, а також демократичний характер їх взаємин з педагогами, забезпечення особистої свободи учня і студента, повага до його громадянських прав.

Література:

1. **Боббіо Н.** Майбутнє демократії // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 104 – 119.
2. **Бортніков В. І.** Політична участь і демократія: українські реалії: Монографія. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
3. **Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б.** Политическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 448 с.
4. **Гончаров Д. В.** Теория политического участия. – М.: Юристъ, 1997. – 206 с.
5. Громадянська освіта в школі // Постметодика. – 2001. – №2. – Режим доступу: <http://www.ipe.poltava.ua/pm/34/glossary.htm>.
6. **Дарендорф Р.** Ліберальний устрій під тиском: демократичні дилеми // У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст.: Пер. з нім. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 74 – 90.
7. **Деггер Р.** Участь у політичному житті і проблема апатії // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 304 – 326.
8. **Іваненко О., Казаков В.** Відхід як форма соціального конфлікту // Укр. моніторинг – 2003. Соціол. моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціол. НАН України. – С. 402 – 410.
9. **Мелешкина Е. Ю.** Политическое поведение // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов. – М.: Изд. дом „ИНФРА-М”; Изд-во „Весь мир”, 2001. – С. 152 – 171.
10. **Ольшанский Д. В.** Политическая психология. – СПб.: Питер, 2002.

– 576 с.

11. **Пирог А. В.** Психологические особенности политического участия молодежи // Наука і освіта. – 2007. – № 8/9. – С. 132 – 135.

12. **Позняк Д. В.** Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців // Соціальна психологія. – 2004. – № 1 (3). – С. 31 – 45.

13. **Приходько С. М., Редюк П. Г.** Політична участь громадян як основа демократичних процесів. – Режим доступу: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_4/Pryhodko,Rendyuk.doc.

14. Российская идентичность в социологическом измерении: аналитический доклад / Рабочая группа Ин-та социологии РАН // Полис. – 2008. – № 1. – С. 67 – 90.

15. **Слюсаревський М. М.** Соціально-психологічні передумови неперервності громадянської освіти особистості // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Мат-ли методол. семінару АПН України 16 груд. 2004 р. / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2005. – С. 75 – 83.

16. **Шляхтун П. П.** Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

17. **Яницкий О. Н.** Социальные движения: 100 интервью с лидерами. – М.: Московский рабочий, 1991. – 270 с.

18. **Conway M. M.** Political Participation in the United States. – 3d ed. – Washington, DC: CQ Press, 2000. – 227 p.

19. **Crotty W. J.** Political participation and American democracy. – N.Y.: Greenwood Press, 1991. – 2008. – 233 p.

20. **Milbrath L. W., Goel M. L.** Political Participation: How and why Do People Get Involved in Politics? – 1982. – 236 p.

21. **Peltzman S.** Political participation and government regulation. – University of Chicago Press, 1998. – 346 p.

22. **Scott F. E.** Participative Democracy and the Transformation of the Citizen: some intersections of feminist, postmodernist, and critical thought // The American Review of Public Administration. – 2000. – Vol. 30. – № 3. – P. 252–270.

23. **Torney-Purta J., Amadeo J.-A., Lehmann R.** Civic Knowledge and Engagement at Age 14 in 28 Countries: Results from the IEA Civic Education Study. – ERIC Digest, 2001. – Режим доступу: <http://eric.ed.gov/ERICWebPortal/contentdelivery/servlet/ERICServlet?accno=ED452142>.

Реконцептуалізація поняття „безпека” в сучасному політико-політологічному дискурсі

Олексій Полтораков,

кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри
глобальних і регіональних систем
Дипломатичної академії України

**Безпечні кораблі – це кораблі, яких витягнуто на берег.
Анахарсіс Скіфський (VII ст. до н. е.)**

„Безпека” є міждисциплінарною категорією, синтетичним суспільствознавчим поняттям, що змушує дуже широко тлумачити цю категорію, а хоча б достатньо усталеного її визначення й досі не існує. Політична безпека як суто політико-політологічна категорія є видовою складовою міждисциплінарної „національної безпеки”, однак сама категорія „безпека” була імпортована в політичну науку з суміжних галузей – з міжнародно-політичної науки (де категорія „безпека” поряд з категорією „національний інтерес” посідає центральне місце) та з воєнної науки. Це – в контексті становлення „секьюритології” („науки про безпеку”) вимагає її відповідної реконцептуалізації.

На кінець першого десятиліття ХХІ століття проблема безпеки остаточно набула нового змісту. Це, передусім, стосується безпеки „суспільства ризику” (У. Бек), що постало перед викликом зміни парадигми безпеки у світі, сповненому викликів і загроз. З одного боку, політичною реальністю нашого часу залишається існування держав, які за будь-яку ціну прагнуть зберегти своє домінантне становище як провідних суб’єктів забезпечення безпеки, і тим викликом, які надходять з боку недержавних акторів, що теж претендують на статус повноцінних суб’єктів (забезпечення) безпеки. З іншого боку – реальністю є загрози безпеці, що зберігаються в різних регіонах світу, і напруженості в політичних відносинах, що мають тенденцію до переростання і нерідко переростають у масштабні конфлікти, закінчуються збройними протистояннями чи гуманітарними

катастрофами. Крім того, слід враховувати, що ми живемо „в мові”, а мова і слова, на що звернув увагу ще В. Гумбольдт, мають внутрішню форму, і люди використовують їх смисли, що породжуються чи індукуються саме формою.

В умовах, коли „академічна наука в Україні продовжує значною мірою перебувати під впливом оціночних підходів до висвітлення проблем, викликаних потребами державного і національного будівництва” [20, с. 138], вітчизняний методологічний апарат та відповідна концептуально-термінологічна база досліджень національної безпеки і суміжних сфер (міжнародної безпеки, політичної безпеки тощо) продовжує лише формуватися та позбуватися елементів ідеологічності та заангажованості [див. 5, 34 - 37].

Національне суспільствознавство, а тим більше його сегмент, присвячений суспільно-політичним і суміжним дослідженням (політичної безпеки тощо), й дотепер перебуває в стадії становлення. Ситуацію ускладнюють і ті обставини, що, „з одного боку, в українському суспільстві досі не знайдено консенсусу з приводу ставлення до давнього й недавнього минулого, а з другого – сама історична наука зіткнулася з методологічною кризою, що ставить під загрозу її існування у традиційних формах” [21, с. 124 - 125].

Це відповідним чином позначається, передусім, на методологічному рівні, що багато дослідників оцінюють ледь не „як часто-густо шаманство” [35, с. 15]. І воно до останнього часу проявляється, зокрема, в тому, що чимало суспільствознавців (передусім, істориків і політологів) „взагалі мало цікавиться проблемами методології, старанно підкреслюючи власну „об’єктивність” апеляціями до наукових стандартів позитивістської історіографії, а при цьому еклектично поєднуючи підходи різних наукових напрямів і шкіл з інтуїтивною орієнтацією на сучасний канон” [21, с. 126]. Досі це стосувалося як „неузгодженості та сваволі, які панують в методології і навіть у понятійному апараті” [35, с.15] та невисокого рівня концептуалізації багатьох вітчизняних суспільствознавчих дисциплін [пор. 21, 38], що суттєво ускладнює як безпосередньо науковий дискурс вітчизняних політологів (адже „український інтелектуальний простір залишається і надалі непривичасним до інтелектуального плюралізму, в ньому домінує звичка до моністичних структур” [21, с.127]), так і опосередковано до встановлення „методологічного консенсусу” зі світовою політологічною спільнотою [пор. 5, с. 12].

Цю проблемну ситуацію, яку не можна вважати проявом цивілізованого методологічного плюралізму, в контексті концепції Т. Куна можна вважати характерним проявом „допарадигмального стану” наук, що досліджують проблематику політики і безпеки.

Значущість політико-політологічної проблеми безпеки збільшується ще й тим, що на теоретичних і практичних рівнях її осмислення поки що немає чіткого уявлення про взаємозв’язок тенденцій суспільного розвитку,

спрямованих на політико-економічну інтеграцію країн та зростання впливу соціально-гуманітарних чинників на процеси полікотворення і характер політичних відносин. У цих умовах для досягнення такої глобальної політичної мети, як досягнення „максимуму” безпеки, особливого значення набуває проблема глибокого наукового аналізу, зокрема, змістового „наповнення” ключових категорій, на яких базуються спроби осмислення сучасного „безпекоцентричного” світу.

Термін „безпека” почали вживати ще в XII столітті. Він означав спокійний стан духу людини, котра вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки. Для порівняння, в Росії це поняття використовувалося рідко – вперше термін державна безпека був ужитий в „Положенні про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою” від 14 серпня 1881 року. Поняття ж „національна безпека” було введено у політичний лексикон 1904 року тодішнім президентом США Т. Рузвельтом [див. 13, с. 7 - 8]. Відтоді, з переважно воєнно-політичної точки зору, в США та інших країнах Заходу під „безпекою” (security) розуміють стан, що є результатом здійснення оборонних заходів, які підвищують захищеність держави від ворожих актів чи інших видів зовнішнього втручання. Безпеку також розглядають як комплекс заходів для захисту від будь-якого зовнішнього впливу, спрямованого на порушення ефективності функціонування об'єкта. При цьому особлива увага, принаймні, в США, приділяється проблемам безпеки держави, або національної безпеки [див. 23].

Для порівняння, домінуючий в сучасній українській науці підхід тлумачить безпеку як „рівень захищеності життєво важливих інтересів людини, а також суспільства, держави, довкілля від реальних або потенційних загроз, що їх створюють антропогенні чи природні чинники”. При цьому „розрізняють воєнну, екологічну, економічну, інформаційну, пожежну політичну, продовольчу, радіаційну, соціальну, технічну, транспортну, фінансову, ядерну безпеку”. Крім того, „важливий чинник політики будь-якої держави – національна безпека” [15, с. 385].

Це дещо розпливчате тлумачення терміна (через „рівень захищеності”), проте воно дає певне уявлення про суть предмету визначення. Тим більше, що „іноді навіть хибно сформульована проблема може стати нагодою для її кращого формулювання” [22, с. 11].

Разом з тим, наведений абрис (приблизний контур) терміна „безпека” залишає широкий простір для подальших рефлексій герменевтичного характеру [див. 32] та базованих на них концептуальних уточнень – своєрідне поле для широких (інколи доволі абстрактних, а то й спекулятивних [пор. 12]) дискусій. Певна розпливчастість та похідна від неї концептуальна нечіткість сучасного „дискурсу безпеки” як дискусії щодо „проблемного поля” безпеки (як „кола тем і проблем, які стосуються обговорюваного питання” [22, с. 11 - 12]), пояснюється кількома обставинами.

По-перше, суспільно-політичний концепт безпеки останнім часом

поширився із сфери воєнно-політичної (переважно міжнародної) в суміжні соціально-гуманітарні галузі та сфери – передусім, в соціологію і психологію [пор. 1; 11; 14; 30; 33], в етнополітологію та культурологію, лінгвістику [16] тощо. В результаті такого „міждисциплінарного транзиту” політико-філософська категорія „безпека” (і, відповідно, похідні від неї) поступово „розмиваються”, і сам термін втрачає значеннєву чіткість. Зважаючи на те, що у проблематиці дискурсів на кшталт аналізованого „дискурсу безпеки” „важливе місце... належить концептуальним проблемам, які включають, зокрема, те, які концепти даний дослідник вважає підставовими та в якому значенні їх використовує” передусім тому, що „від цього залежить словник („лексикон”) дослідника”, можна цілком погодитися з В. Лісовим, що в „багатьох випадках ми маємо справу з непродуманим використанням підставових концептів” [22, с. 12].

По-друге, з суто професійного (політико-політологічного) дискурсу безпека перейшла в сферу публічних дебатів та медіа-дискурс (журналістику) [31] і навіть маркетинг (рекламу). Це, у свою чергу, ще більше розмиває і надто спрощує (а інколи навіть відверто примітивізує) категорію „безпека”.

По-третє, в українській мові зазвичай важко „розвести” соціально-гуманітарне або воєнно-політичне розуміння безпеки (яке в англomовній літературі окреслює термін **security**) та його природничо-технічне розуміння (яке в англomовній літературі окреслює термін **safety**). Актуальність цієї проблеми посилює те, що в добу постмодерну відбувається зсув „від „матеріалістичних” цінностей зі спиранням на економічну та фізичну безпеку до цінностей „постматеріальних” зі спиранням на проблеми індивідуального самовираження та якості життя” [17, с. 10]. Крім того, самі мовні контексти використання терміна „безпека” можуть суттєво розрізнятися, виступаючи в кількох вимірах. З одного боку, спостерігається діяльнісне (активістське) розуміння безпеки як певного „страхування” від небажаного збігу обставин, за яку суб’єкт соціальних відносин має заплатити певну ціну (для порівняння, в італійській мові для цього існує своєрідна термінологічна пара **sicurezza** та **assicurazione**). З іншого боку, спостерігається сприйняття безпеки як ситуації спокою, пов’язаної з відсутністю загроз (те, що в польській мові виражається спорідненим українському терміном **bezpieczeństwo**).

Розширення „проблемного поля” безпеки, яке не можна оминути в межах нашої проблематизації, має відповідні принципові наслідки.

Перш за все, своєрідна „термінологічна експансія” поступово концептуалізується як інтелектуальна проблема, яка сягає своїм корінням в уже згадану постмодерністську реконструкцію соціальної реальності, внаслідок чого „кожен вільний проголосити себе, чим хоче” (Г. Почепцов). Наприклад, використання таких неологізмів, як пост-безпека (**post-security**) свідчить про принципове „розповзання” цього терміна під впливом множинних інтерпретацій, які, до того ж, у багатьох випадках

не збігаються одна з одною. Це також опосередковано свідчить про його надто широке тлумачення (особливо на тлі великої кількості праць з лінгвістичної, гендерної етнокультурної тощо безпеки).

Про розмиття поняття свідчить також поява таких термінів, як „(де)сек'юритизація” ((de)securitization), які насичують тлумачення безпеки динамічною складовою (яка доповнює відносно статичне розуміння безпеки як „стану захищеності від загроз”). До того ж, вони свідчать про відносну (переважно суб'єктивну) важливість тих чи інших загроз і ризиків з точки зору суспільства. Адже „сек'юритизація” (securitization) чітко вказує на вербалізований динамічний зв'язок тієї чи іншої проблеми з „полем безпеки” за посередництвом дискурсу, маркованого за соціальною, етноконфесійною, гендерною та іншими ознаками. Десек'юритизація, у свою чергу, навпаки – знижує значущість аргументів, пов'язаних з безпекою, в межах певного наративу. До подібного семантичного ряду належить і термін „А-безпека” (a-security), яку можна розглядати і як (1) реакцію на тенденцію бачити навколишній світ переважно крізь призму небезпек, і як (2) пошук нових можливостей взаємодії між суб'єктами соціальних відносин замість артикуляції загроз. „А-безпека” як вид дискурсу взагалі виключає фактор безпеки із сфери уваги при розгляді того чи іншого питання.

Не менш складною є ситуація з категорією „національна безпека”, яка є ключовою для наук про владу і політику. Так, дослідники визначають, що, з одного боку, „поняття „національна безпека” стало невід'ємним атрибутом більшості воєнно-політичних концепцій, аналітичних та прогностичних розробок довгострокового, глобального характеру”. З іншого боку, „й досі немає чіткої, загально визнаної дефініції поняття „національна безпека”, і до того ж „розбіжності між науковими школами та окремими дослідниками досить радикальні” [2, с. 13].

Так, навіть в межах „традиційної” („реалістичної”) політологічної школи одні дослідники (Е. Азер та Ч. Мур) визначають національну безпеку як „фізичний захист держави від зовнішніх насильницьких загроз переважно військового характеру”. Інші ж представники тієї ж „політологічної традиції” (П. Хат) визначають її як „передумову того, що зовнішні військові загрози й різноманітні форми ядерного шантажу проти країни та її союзників (поширене стримування) можуть бути мінімізовані” [цит. за 2, с. 13].

Наприклад, словник військових термінів Департаменту оборони США визначає „національну безпеку (national security)” як „поняття”, що включає як національну оборону, так і зовнішні відносини США. Відповідно, національна безпека „...має забезпечуватися:

- воєнною або оборонною перевагою над будь-якою іноземною державою або групою держав; сприятливими позиціями на міжнародній арені;
- воєнним потенціалом, здатним успішно протистояти ворожим або

руйнівним діям ззовні або зсередини, відкрито або таємно” [39].

Щоправда, за нових історико-політичних умов таке тлумачення стає дещо застарілим і консервативним. Це пов'язано передусім з тим, що поняттям національної безпеки як політологічною категорією сьогодні стали оперувати в практиці управління державою як визначальним параметром управління, тоді як раніше ця категорія мала певною мірою абстрактний характер. Сьогодні вже розроблені і використовуються інколи навіть кількісні методики оцінки стану національної безпеки, виходячи з того, що „для кожного суспільства існують параметри, в межах яких забезпечується належний рівень безпеки, достатній для підтримання стабільності та розвитку” [37, с. 15 – 16]. За цими методиками стан національної безпеки характеризується кількісним показником – від „нуля” (найнижчий рівень стану національної безпеки, тобто найгірший її стан) до „одиниці” (найвищий рівень стану національної безпеки, тобто найкращий її стан) [пор. 6].

Опис стану національної безпеки за допомогою кількісних методів небезпідставно претендує на об'єктивність і відповідає поширеній серед науковців філософії позитивізму і практиці політичного реалізму. Такий опис дозволяє, по-перше, отримувати оцінки із задовільно високою точністю, по-друге, забезпечує добру наочність результатів, зручність їх порівняння (наприклад, за різні періоди часу), можливість завчасного виявлення тенденцій тощо. Звернемо увагу на те, що в цьому випадку число виступає як міра (ступінь, рівень) стану національної безпеки. Це справді так, адже „міра – це своєрідна зона, в межах якої певна якість модифікується, зберігаючи при цьому свої істотні характеристики” [3, с. 238].

Слід зазначити, що саме такий підхід було запропоновано у низці фундаментальних праць українських вчених, підготовлених на самому початку незалежного існування української держави [7 – 10; 24]. Запропоноване ними тлумачення поняття „національна безпека” як (1) ступеня, міри чи рівня захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз або (2) ступінь (міра, рівень) відсутності загроз правам і свободам людини (громадянина), базовим інтересам та цінностям суспільства (народу, нації) і національної держави цілком відповідає логіці авторів, які спираються на семантичний та лінгвістичний аналіз понять, пов'язаних з безпекою [4; 19]. Саме тому доцільним вбачається подавати поняття „національна безпека” за допомогою виділення його „відносної” (а не „абсолютної”) сутності, тобто через ступінь (міру, рівень).

Поняття „національна безпека” подають через ступінь (міру, рівень) також сучасні політологічні словники. Так, „Політологічний енциклопедичний словник” визначає національну безпеку як „захищеність життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства...” [27]. А захищеність – це ступінь (міра, рівень) захисту. Енциклопедичний словник

„Політологія” розглядає національну безпеку як „категорію політичної науки, що характеризує стан національних інститутів, який забезпечує їхню ефективну діяльність з підтримання оптимальних умов існування і розвитку особи і суспільства” [26]. На відміну від попереднього, він не визначає національну безпеку як стан, але як категорію, що характеризує стан. Натомість відповідне положення словника-довідника „Політологія” [25], в якому національна безпека розглядається у вимірах безпеки держави і громадянського суспільства, включаючи й окремих громадян, також тяжіє до визначення національної безпеки через ступінь (міру, рівень) безпеки.

Для порівняння, В. Косевцов (один з авторів першої офіційної редакції „Концепції національної безпеки України”) у своїх працях „до останнього” захищав точку зору, що національна безпека – це „стан...” і одночасно вводив також поняття „рівень національної безпеки” [18]. Цим він фактично ускладнює розгляд проблеми національної безпеки через використання надлишкового проміжного поняття „стан” (яке носить дещо абстрактний характер). Так, торкаючись кількісних (числових) оцінок, які В. Косевцов резонно вважає єдино практично корисними, він змушений оперувати суміжним поняттям „рівень”.

Останнім часом методологічні підходи до визначення ключових понять і категорій основ національної безпеки відповідно до динамічних реалій багатовимірного соціально-політичного контексту змінюється. Простежується, зокрема, тенденція до того, щоб „під національною безпекою... розуміти необхідний і динамічний стан відносної невразливості держави, який визначає характер взаємодії з зовнішнім середовищем і забезпечується переважно спільними зусиллями зовнішньополітичних, силових і координаційних державних органів у спосіб використання різних засобів в умовах явного чи прихованого, прямого чи опосередкованого негативного впливу внутрішніх чинників на прийняття рішень у сфері забезпечення життєдіяльності і розвитку держави, а також системи забезпечення її безпеки” [37, с.15].

Таким чином, в межах концептуального „переходу”, доцільно окреслити ключову категорію „національна безпека” як ступінь (міру, рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи (громадянина), суспільства (народу, нації) і (національної) держави від зовнішніх та внутрішніх загроз або ступінь (міра, рівень) відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам та цінностям суспільства і держави.

Висновки

1. В суспільних науках не вщухають суперечки про природу безпеки та про неї як предмет дослідження. Це пояснюється тим, що поняття „національна безпека” є міждисциплінарною категорією, синтетичним поняттям політології та соціології, воєнних та економічних наук, що

змушує досить широко тлумачити цю категорію. Слід зазначити, що загальноприйнятого чи хоча б достатньо усталеного визначення поняття „національна безпека” поки не існує.

2. Теорія політичної безпеки – дисципліна новосформована. Однак, як вже відзначалося, і „наука про безпеку” (секьюритологія) поки ще до кінця не оформилася та не отримала міцної теоретико-методологічної бази і стрункої структури. Про це свідчить велика кількість визначень національної безпеки та її предметних сфер, які принципово відрізняються одна від одної як за семантикою предмету, так і за загальним змістом. Як і в будь-якій молодій науковій дисципліні, що швидко розвивається, у теорії політичної безпеки багато чого ще слід осмислити, класифікувати, ранжувати, а головне – надати чіткість базовим поняттям.

3. Політична безпека як наукова категорія політології є видовою складовою національної безпеки, однак сама політологічна категорія „безпека” була імпортована в політичну науку з суміжних галузей суспільних наук – з одного боку, з міжнародно-політичної науки (де категорія „безпека” поряд з категорією „національний інтерес” посідає центральне місце), а з іншого – з воєнної науки.

Все це підводить до визнання необхідності реконцептуалізації основоположної категорії „безпека” й перенесення акцентів з її „статичного” (стан) на „динамічне” розуміння – в межах загального „парадигмального переходу” (Т. Кун) від дисциплінарності та проблемності, перед яким постало сьогоденнє суспільствознавство.

Література:

1. **Аносов В. Д., Лепский В. Е.** Исходные посыпки проблематики информационно-психологической безопасности // Проблемы информационно-психологической безопасности. – М.: Институт психологии РАН, 1996. – С. 7 - 11.

2. **Бодрук О. С.** Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія. – К.: НІПМБ, 2001.

3. Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – Т. 16.

4. **Воробьев Ю. Л.** Основы формирования и реализации государственной политики в области снижения рисков чрезвычайных ситуаций. – М.: ФИД „Деловой экспресс”, 2000. – С. 23.

5. **Габриелян О. А.** О развитии и преподавании политической науки в Украине // Политическая наука в Украине: становление и перспективы. – Симферополь, 2002. – С. 12 (6 - 17).

6. Глобальні трансформації і стратегії розвитку: Монографія / Кол. авт. під кер. і ред. О. Г. Білоруса. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 1998.

7. **Гончаренко О. М., Бодрук О. С., Лисицын Э. М.** Возможные пути обеспечения национальной безопасности Украины // Народна армія. –

1992. – 29 липня.

8. **Гончаренко О. М., Бодрук О. С., Лисицин Э. М.** Концепция национальной безопасности Украины // Народна армія. – 1992. – 8 липня.

9. **Гончаренко О. М., Бодрук О. С., Лисицин Э. М.** О национальной безопасности Украины // Народна армія. – 1992. – 18 червня.

10. **Гончаренко О. М., Бодрук О. С., Лисицин Э. М.** Социально-экономические и экологические аспекты национальной безопасности // Народна армія. – 1992. – 19 серпня.

11. **Грачев Г. В.** Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. – М., 1998.

12. **Гриценко А.** Загроза? Національний? Безпеці? // Дзеркало тижня. – 17 - 23 лютого 2001 р. – № 7 (331).

13. **Грунин О., Грунин С.** Экономическая безопасность организации. – СПб.: Питер, 2002.

14. **Емельянов Г. В., Лепский В. Е., Стрельцов А. А.** Проблемы обеспечения информационно-психологической безопасности России // Информационное общество. – 1999. – №3.

15. Енциклопедія сучасної України. – К., 2003. – Т. 2.

16. **Ибрагимов М. И.** Современный литературный процесс: проблема экзистенциальной безопасности // Русская и сопоставительная филология: концептуально-семантический и системно-функциональный аспекты. Материалы итоговой научной конференции – Казань: Унипресс, 2002.

17. **Инглхарт Р.** Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования – 1997. – № 4. – С. 10.

18. **Косевцов В. О.** Національна безпека України: теорія, реальність, прогноз. – К.: Центр міжнар. безпеки та стратег. студій, 2000.

19. **Костров А. В., Ткачева А. А.** Защита населения и территорий: семантический анализ, синтез и формализация ключевых терминов // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2000. – № 6.

20. **Кравченко В.** Переяславський комплекс української історіографії // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2003. – Вип. 9.

21. **Кравченко В.** Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2004. – Вип.10.

22. **Лісовий В.** Дискусія як спілкування в контексті „проблемного поля” // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2001. – Вип. 5.

23. **Молчанов А.** Термины и определения, используемые специалистами зарубежных стран при разработке проблем национальной безопасности // Стратегическая стабильность. – 2000. – № 3.

24. Національна безпека України: історія і сучасність: Монографія / Н. П. Маслова-Лисичкина, О. С. Бодрук, В. О. Врадій, О. М. Гончаренко, М.

Є. Горєлов, Е. М. Лисицин. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 1993.

25. Политология: Слов.-справ. / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. – М.: Гардарики, 2000.

26. Политология: Энцикл. слов. / Ю. М. Аверьянов и др. – М.: Publishers, 1993.

27. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997.

28. **Полтораков А. Ю.** Политико-системные аспекты безопасности постиндустриального общества // Национальная безопасность (РФ). – 2009. – № 2.

29. **Полтораков О. Ю.** Стратегічна культура у функціонуванні систем національної та регіональної безпеки // Стратегічна панорама. – 2008. – №2.

30. Проблемы информационно-психологической безопасности / Под ред. А. В. Брушлинского и В. Е. Лепского. – М.: Институт психологии РАН, 1996. – 100 с.

31. **Прохоров Е. П.** Журналистика и проблемы массово-информационной безопасности. // Вестник МГУ. Сер.10. Журналистика. – 1996. – № 1.

32. **Рикёр П.** Герменевтика и метод социальных наук // Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. М.: Изд. центр „Academia”, 1995.

33. **Смолян Г. Л., Зараковский Г. М., Розин В. М., Войскупский А. Е.** Информационно-психологическая безопасность (определение и анализ предметной области). – М.: Институт системного анализа РАН, 1997.

34. **Туленков М.** Концептуалізація понять „менеджмент” і „управління” в сучасному науковому дискурсі // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3.

35. **Тягло О.** Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1 (4).

36. **Шаповаленко М.** Перверсії національної безпеки в умовах політичної трансформації України (деякі теоретичні припущення) // Національна безпека України. – К.: Стилос, 2004.

37. **Шипілова Л. М.** Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України: Автореф. дис. ... к. політ. н.: 21.01.01 – К., 2007.

38. **Шморгун О.** Політологічна класика: традиція та постмодерн // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2002. – Вип. 8.

39. Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. – JCS, 1989.

Політичний імідж та основні його характеристики

Анжела Акаймова,
кандидат історичних наук,
завідуюча кафедрою маркетингу
Української академії бізнесу та підприємництва

Автор досліджує явище політичного іміджу в багатьох його аспектах, аналізує методологічні труднощі його визначення та можливі шляхи їх подолання. Спектр досліджуваних питань не є, звичайно, вичерпним, проте у статті вимальовується досить чітка картина сучасної ситуації на ринку українських іміджевих комунікацій та відстежується динаміка уявлень про політичний імідж.

Проблема політичного іміджу як мистецтва цілеспрямованого управління уявою в системі владних зв'язків виникла одночасно з процесом диференціації суспільства. Усталення інституту влади потребувало розвитку певних механізмів впливу на людей і формування образу високопоставлених персон, який би відрізнявся від звичайного їх образу. Затребуваними стали й фахівці, котрі вміють створювати й посилювати необхідне враження.

Слово „імідж” — англійського походження (image). Воно перекладається як „образ”. Довідкові видання трактують це поняття як цілеспрямовано сформований образ; як емоційно забарвлений образ, що склався в масовій свідомості і набув характер стереотипу; як набір певних якостей, які люди асоціюють з певним індивідом; як уявлення чогось, що раніше зустрічалося, конкретне чи абстрактне, і яке щось дуже нагадує в уявленні про інше [3, с. 36]. Слід відзначити, що категорія „імідж” у наш час значно відрізняється від традиційного трактування „образу” як такого і співвідноситься з галуззю соціального пізнання. Будучи феноменом індивідуальної, групової чи масової свідомості, імідж функціонує як образ-уявлення, в якому у складній взаємодії поєднуються зовнішні і внутрішні характеристики об'єкта.

Політичний імідж виникає тільки тоді, коли він стає „публічним” і починає стосуватися різних сторін політичної практики. Для створення іміджу, наприклад, депутата необхідна наявність хоча б одного виборця,

а для створення корпоративного іміджу – політична група чи організація як носій індивідуальної, групової, масової свідомості. Політичний імідж хоча і є універсальним, але відзначається, певною мірою, абстрактністю, схематичністю, спрощенням та динамічністю у порівнянні з його носієм. Наприклад, динамічність політичного іміджу полягає в тому, що він оперативно змінюється згідно з новою політичною, соціальною, економічною чи іншою ситуацією, яка справляє вплив на „несвідомі” вимоги суб’єктів сприйняття. В цілому імідж завжди становить щось на кшталт „напівправди”: він задає певні напрями для „домислення” згідно з соціальним досвідом суб’єкта. У його формуванні важливу роль відіграють стереотипи й асоціації, за допомогою яких люди ототожнюють об’єкт сприйняття хоча і з сприйнятими вже ними якостями, але які нерідко не відповідають реальності [4, с. 46].

Будь-який політичний імідж — це особливий вид іміджу. Він включає в себе політичні і психологічні характеристики, притаманні іміджу взагалі, а також ознаки, притаманні лише його конкретному різновиду. Фахівці часто визначають політичний імідж як цілеспрямовано сформований і спротогований образ кандидата, партії, громадського чи політичного руху, забуваючи, що імідж у політичній сфері існує як феномен масової свідомості незалежно від реалізації передвиборчих технологій, а іноді й всупереч їм.

Політичний імідж – це складний, багатофакторний феномен, специфіка конструювання якого пов’язана з особливістю політики як виду діяльності, її місця в житті людей і характером діяльності політичного лідера чи організації. Роль ефективного політичного іміджу проявляється як у високому рейтингу популярності його носія, так і в можливостях впливу на громадську думку, в можливостях активного формування політичної діяльності держави і суспільства в цілому [4, с. 47].

В сучасних дослідженнях політичного іміджу можна виокремити три основні напрями: перший розкриває психологічні проблеми індивідуального іміджу політичного лідера, громадського діяча; другий – імідж політичних рухів, організацій, політичної системи і держави в цілому; третій виявляє взаємозв’язок між ними.

В сучасній українській політичній науці склалися чотири підходи до визначення поняття „політичний імідж”.

1. Онтологічний, представники якого вважають політичний імідж „образом” особистості чи соціального інституту, що існує в масовій свідомості. О. Лавренко: „Імідж можна визначити як більш чи менш адекватний реальному суб’єктові образ особистості, який складається в масовій свідомості на свідомому і підсвідомому рівнях” [5, с. 63].

2. Антропологічний, у межах якого політичний імідж визначається як набір певних якостей, що асоціюються з рисами конкретної людини. Таке визначення знаходимо у О. Вознесенської: „Образ політичного лідера... – це набір певних характеристик, які люди асоціюють з конкретною

індивідуальністю” [1, с. 15].

3. Ціннісний, прихильники якого акцентують увагу на маніпулятивній сутності політичного іміджу і вважають його цілеспрямовано створеним образом, за допомогою якого об’єктові надаються додаткові цінності. Д. Ольшанський: „...образ, сформований у масовій свідомості на основі наявних знань, досвіду сприймання візуальної інформації. Імідж створюється для того, щоб викликати бажані зміни в масовій свідомості і поведінці людей” [7, с. 48].

4. Етичний, представники якого переконані, що політичному іміджу притаманне певне моральне спрямування, а тому він розглядається як своєрідна „друга натура”, за якою індивід оцінює себе, і яка, за умови регулярного прояву, стає його сутністю.

П. Фролов у процесі теоретичного аналізу поняття „імідж” з’ясував, що цей термін може вживатися як мінімум у двох основних значеннях. З одного боку, під ним можуть розуміти образ будь-якого об’єкта (політика, товару, фірми), який склався й існує у свідомості певної групи людей. З іншого ж боку, цей термін часто використовують для позначення образу, який „конструюється”, „створюється” з метою викликати бажані зміни у свідомості і поведінці людей, справити на них певний політично-психологічний вплив [9, с. 16].

Як бачимо, наведені визначення характеризують різні сторони політичного іміджу.

Отже можна на загальні виокремити три точки зору щодо природи виникнення політичного іміджу. Перша полягає в тому, що імідж може взагалі не пов’язуватися з реальними характеристиками суб’єкта, якому він належить. Згідно з другою думкою, імідж є певним відображенням сутності особистості. Прихильники третьої точки зору визнають подвійну детермінацію сутності іміджу: йдеться про її залежність як від реальності, так і від цілеспрямованого конструювання.

Відтак існують дуже різні підходи щодо класифікації політичного іміджу. Найбільш поширені з них: 1) за суб’єктом (імідж політичного діяча, партії, руху); 2) за етапністю і стадійністю політичного процесу (вихідний, поточний, кінцевий); 3) за категоріями (реальний - ідеальний); 4) за модальністю (позитивний - негативний); 5) за порівняльною ознакою (імідж кандидата - імідж конкурента).

В залежності від критерію, покладеного в основу класифікації політичних іміджів, їх можна розрізнити: 1) за об’єктом (персональний і корпоративний); 2) за співвідношенням з іншими об’єктами (одиничний - збірний); 3) за змістом (простий - складний); 4) за оригінальністю характеристик (оригінальний - типовий); 5) за контекстом іміджування (особистий, політичний, професійний); 6) за статтю (чоловічий - жіночий); 7) за віком (молодіжний - зрілий); 8) за соціальною категорією (імідж політика, бізнесмена, поп-зірки); 9) за продовженням існування (постійний - ситуаційний); 10) за параметрами прояву (емоційно-чуттєвий,

когнітивний тощо) [8, с. 24].

У просторі політичного іміджу важливе місце посідає персональний імідж суб'єкта політики, який виникає внаслідок ідентифікації з іміджами, які існують в політичних взаємовідносинах. „Пряме” виникнення іміджу політика відбувається внаслідок спостереження, спілкування і взаємодії з ним на основі його семіотичних проявів у комунікації. У випадку опосередкованого формування іміджу його просування здійснюється за допомогою політичних слоганів, символів, рекламних і PR-акцій.

Отже класифікувати імідж як категорію дуже складно, оскільки разом з новими запитами суспільної практики народжуються нові форми політичних образів. Таким чином, можна зробити висновок, що типологія іміджів постійно змінюватиметься і доповнюватиметься.

У структурно-функціональному відношенні політичний імідж є цілісною, інтегрованою системою уявлень про конкретний об'єкт, що склався у масовій свідомості в конкретно-історичний період розвитку суспільства. В цій системі доцільно визначити такі основні групи структурних компонентів: 1) реальні (дійсні) характеристики, які позначають змістовий фактаж конкретного іміджу і відображають його „даність”; 2) „фантомне навантаження”, що вміщує увесь спектр бажаних характеристик, але які реально не притаманні об'єктові; 3) ситуаційні характеристики, що залежать від конкретних суспільно-політичних і політико-психологічних ситуацій та актуалізують ті чи інші соціальні цінності; 4) фонові характеристики, що надають конкретному об'єкту символічного значення [7, с. 50].

На відміну від реальних характеристик, що відображають унікальні, одиничні ознаки конкретного об'єкта, „фантомне навантаження” забезпечує ідентифікацію політичного іміджу останнього з певним прототипом, який склався у масовій свідомості. Такий прототип безпосередньо впливає на селективність (вибірковість) сприймання і тому є головною частиною системи уявлень; він є своєрідною „кодовою системою”, за допомогою якої соціум дуже легко може інтегрувати інформацію, що надходить. Тому прототипи політичного іміджу є не тільки одним з важливих критеріїв оцінки реально існуючих політичних об'єктів, але й засобом збереження і передачі наступному поколінню уявлень і цінностей, поширених в суспільстві [7, с. 51]. Створення певного прототипу здійснюється: а) на основі усталених, традиційних уявлень; б) при значному поширенні в суспільній свідомості тих чи інших характеристик політичного іміджу (це відбувається шляхом стереотипізації); в) при ідеалізації конкретного об'єкта деякі абстрактні та уявні якості інтегруються в певну ідеальну систему уявлень щодо конкретного типу політичного іміджу (персоніфікованого, інституціалізованого, ідеального чи комплексного) [7, с. 51].

На думку багатьох авторів, існують три групи складових іміджу політичного лідера.

Персональні характеристики: фізичні, психофізіологічні особливості, характер, тип особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень тощо.

Соціальні характеристики: належність до певної соціальної групи – партії, національності, професійної групи, соціальний статус.

Символічні характеристики: лідери стають знаками певних ідеологій, того чи іншого можливого майбутнього, певного курсу дій [8, с. 30].

За П. Фроловим, у змістовому плані в іміджі можна виокремити: а) особистісні риси політика; б) тип його політичної орієнтації; в) його місце в інститутах влади чи неформальних утвореннях (президент, парламентарій, кумир юрби) [9, с. 18]. Ю. Зушчик вважає, що змістовий зріз структури іміджу включає в себе такі елементи: а) ідеологічний тип („політичне обличчя”, „політичне забарвлення” тощо); б) особисті риси (реальні чи „награні”); в) соціальні ролі („соціальний статус”, „соціальне походження” тощо); г) „прізвисько”, „псевдонім” лідера [2, с. 142]. Цей же автор наголошує, що функціональний зріз включає: мову (зокрема, лексикон); зовнішню атрибутику (одяг, зачіску, окуляри, автомобіль тощо); міміку, пантоміміку, жестикуляцію та інші елементи невербальної поведінки.

Розглянемо детальніше окремі компоненти образу політичного лідера.

Зовнішність лідера – це одна з небагатьох характеристик, яка набуває в телевізійну епоху великої ваги. Зовнішність, манера поведінки і спілкування лідера відіграють істотну роль при формуванні першого враження про конкретного політика. Розглядаючи вплив зовнішності та одягу на імідж політичного лідера, слід розрізняти стійкі його складові, на сприймання яких практично неможливо вплинути шляхом різного способу подачі інформації, а також нестійкі, сприймання яких залежить від якості і способу подачі інформації. Характеристики, що найбільше запам'ятовуються у зовнішності, це – очі і погляд, вік кандидата, його обличчя, специфіка оформлення обличчя (вуса, борода, зачіска). Багатьом людям властиво робити висновки про особистість, базуючись лише на враженні про її зовнішність, що проявляється, як з'ясувалося, також в процесі демократичних виборів при великій кількості альтернатив [9, с. 24 – 25]. Ідеального політичного лідера, за дослідженнями О. Вознесенської [1, с. 18], виборці характеризують так: чоловік, представницький, підтягнутий, чисто поголений, в діловому одязі (костюмі).

В літературі щодо зовнішності ідеального політика відзначається лише те, що в ідеалі лідера „уявляють як представницького чоловіка приємної зовнішності, поважного віку”. Інші дані свідчать, що „красивих” обирають частіше, ніж непривабливих. Дослідники звертають увагу і на такий феномен, як стереотип фізичної привабливості. Він полягає в тому, що ми наділяємо красивих людей безсумнівно позитивними рисами характеру [1, с. 20]. Зовнішній вигляд лідера має бути критично оцінений, скоригований

відповідно до ситуації (офіційної чи неофіційної), пори року, часу зустрічі, соціального складу виборців, з якими належить контактувати. Тому мають бути продумані одяг (його кольорова гама, стиль), окуляри, зачіска, аксесуари тощо.

Зовнішні елементи поведінки формують враження про людину задовго до того, як вона вимовить перші слова. При першій зустрічі люди більше уваги звертають на позу, манери, жестикуляцію, інтонації, ніж на предмет обговорення. Саме в цей момент формується враження про людину, ставлення до неї. Особливої уваги потребують жестикуляція та міміка політика. Людина, здатна добре контролювати слова, але погано – свою міміку, жести, може легко проявити нервовість, особливо в критичній, напруженій ситуації, а відтак залишає про себе неприємне враження [3, с. 53].

Мова політика теж відіграє важливу роль у формуванні іміджу. Тому велику увагу слід звертати на чистоту, виразність мовлення, прагнення здатися переконливим. Наприклад, запитання-ярлики: „Чи не правда?“, „Чи не так?“ роблять мовлення більш переконливим, таким, що виключає заперечення. Ефект впливу посилюється, якщо поряд із запитаннями-ярликами використовуються трюїзми – висловлювання, з якими неможливо не погодитись [3, с. 54].

Що стосується особистісних характеристик, то тут найбільшого значення набувають інтелектуальні якості (які часто ототожнюються з освіченістю). Далі за частотою згадувань іде чесність політика, хоча виборці не вимагають від нього абсолютної чесності. Він повинен також бути добрим і людяним. Ідеальний політик має досконало володіти ораторським мистецтвом і бути „доступним для розмови з простими людьми“. Крім того, має неабияке значення енергійність, діловитість, відчуття актуальності, врівноваженість, серйозність, передбачуваність політика [3, с. 55].

До структурних компонентів політичного іміджу належать реальні й ситуаційні характеристики, які або природно співвідносяться із сутністю політичного діяча, або ж спеціально вигадуються „під конкретну ситуацію“.

Таким чином, імідж є складним феноменом, у якому поєднуються досить різномірні фактори — як історичні, політичні, соціальні, так і особистісні. Їх необхідно брати до уваги у процесі вивчення та формування політичного іміджу як загалом, так і щодо конкретних політиків.

Література:

1. Вознесенська О. Вплив зовнішності кандидатів у депутати на електоральну поведінку виборців // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Матеріали Другої всеукр. конф., 13 – 14 листопада 1997 р. - К., 1997.

2. **Зущик Ю.** Ідеологічний тип лексики політичного лідера в структурі політичної психології. К., 1995.

3. **Кривошеїн В. В.** Іміджова складова політичного світосприйняття: структура елементарного рівня // Грані. – Д., 2002. – № 4.

4. **Кривошеїн В. В.** Політичний імідж в аксеологічній структурі політичної ментальності українського народу // Національна ідея у формуванні громадянського суспільства та правової держави в Україні (матер. конф.). – К. АТ „Реклама”, 1999.

5. **Лавренко О.** Проблеми формування іміджу кандидата в депутати // Проблеми політичної психології. – К., 1997.

6. **Майерс Д.** Социальная психология. – СПб., 1997.

7. **Ольшанский Д. В.** Политический PR. – СПб., 2003.

8. **Почепцов Г. Г.** Имиджелогия: теория и практика. – К., 1998.

9. **Фролов П.** Методичні засоби вивчення іміджу політичних лідерів // Наукові студії з політичної психології. – К., 1995.

Субсидіарна демократія в умовах глобалізації і регіоналізації політичного простору

Тетяна Панченко,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології

Харківського національного університету
ім. В. Каразіна

У статті здійснюється спроба обґрунтувати модель субсидіарної демократії як такої, що забезпечує розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію у порівнянні з вищим рівнем. Така модель інтегрує елементи глобальної (передусім, космополітної), учасницької та деліберативної (дорадчої) демократії і позиціонується як така, що відповідає процесам глобалізації та регіоналізації політичного простору.

До останнього часу основною просторовою спільнотою, де реалізується демократія, формуються і діють демократичні інститути, вважалась держава-нація. Проте в останні сорок - п'ятдесят років під впливом інтернаціоналізації та локалізації суспільного життя система національних держав „розмивається”, відбувається процес передавання частки суверенітету на наддержавний і субнаціональний рівень. Під впливом інтернаціоналізації інформаційні, фінансові та інші процеси, викликані глобалізацією та регіональною інтеграцією, скорочують можливості національних урядів контролювати внутрішньополітичну ситуацію та управляти нею. Наднаціональні й міжнародні недержавні організації все більше впливають на громадську думку, на формування політики, вироблення законів, а також виконують функції соціального захисту. Але глобалізація обмежує роль держави не лише „згори”, але й „знизу” — зміцненням і прямим виходом на міжнародну арену окремих регіонів, передусім у межах Європейського Союзу. Регіони ЄС не лише взяли на себе усі функції з обслуговування населення, але й все більше розширюють транскордонну активність. Утворені з адміністративно-територіальних одиниць різних держав, євро регіони реалізують масштабні проекти,

вирішують завдання соціально-економічного розвитку, виробляють власні правила. Є приклади, коли у форматі „євро регіону” здійснюється планування економічного розвитку всієї його території та використання ресурсів, які формально належать різним країнам, утворюються банки розвитку. Окрім того, „локалізація”, чи „регіоналізація”, суспільного життя проявляється у зростанні активності органів регіональної і місцевої влади для розширення участі громадян у прийнятті рішень, котрі зачіпають їхні інтереси.

Таке „розмивання” суверенітету не може не позначитися на функціонуванні демократії та її інститутів, для якої національна держава була опорою більше двохсот років. З одного боку, інтернаціоналізація економічного і політичного життя унеможливило ефективне демократичне управління в межах окремої держави. З іншого боку, зростає розчарування громадян у можливостях традиційних демократичних систем, котрі не забезпечують необхідне представництво та захист інтересів місцевих колективів у масштабі держави. Отже глобалізація, поширюючи демократичний спосіб життя на весь світ, висуває нові вимоги до самої демократії і внаслідок цього змінює її. Не випадково багато науковців замислюються над можливістю перетворення демократії в більших масштабах, запитуючи, чи зможе колись глобальна влада стати демократичною, правовою і „прозорою”, тобто такою, якою свого часу стала державна влада в європейських країнах? Чи зможуть регіональні спільноти контролювати глобальну наддержаву та відстоювати перед нею свої права? Нарешті, чи не перетвориться влада народу у межах держави на владу капіталу в межах глобального світу?

Глобалізація та регіоналізація обумовлюють появу нових моделей демократії та змушують переосмислювати ті, що вже існують. Чимало наукових праць націлені на осмислення феномена демократії в контексті зростання тенденцій глобалізації, на аналіз чинних моделей демократії та обґрунтування її нових специфічних моделей. Особливий інтерес становлять результати досліджень таких західних авторів, як Б. Барбер, Ю. Габермас, Д. Гелд, Е. Гутман, Р. Даль, Д. Драйзек, Д. Дьюї, Е. Мак-Грю, К. Мангейм та інших, а також розробки російських та вітчизняних дослідників — Е. Баталова, В. Бортникова, Т. Грозицької, М. Делягіна, Ю. Красіна, А. Маратова, В. Руденка, О. Фісуна та інших. У них представлені різні, часто суперечливі уявлення про майбутнє демократії, неоднозначні оцінки її моделей, унікальні пропозиції з вдосконалення демократичних інституцій тощо. При значній увазі наукової спільноти до цієї проблеми, перспективи демократії в епоху глобалізації залишаються невизначеними, отже ставити крапку в дослідженнях такого типу передчасно.

Метою статті є спроба обґрунтувати шляхи збереження і зміцнення демократії в умовах глобалізації та регіоналізації політичного простору на основі аналізу новітніх моделей демократії та здобутків політичної

теорії у цій сфері.

Сучасна політична теорія шляхи збереження і зміцнення демократії в умовах глобалізації та регіоналізації пов'язує принаймні з двома основними напрямками її трансформації. Представники першого напрямку перспективи демократії пов'язують з так званим третім демократичним перетворенням, тобто перетворенням демократії в більших масштабах — від демократії в національній державі до демократії в державі транснаціональній. Представники другого напрямку вишукують шляхи зміцнення демократії в межах національної держави, здатної протистояти авторитарним імпульсам як з середини національно-державних спільнот, так і зовні.

Представники першого напрямку (Д. Гелд, Д. Драйзек, Е. Мак-Грю та інші) виходять з неминучості та необхідності утвердження глобальної (транснаціональної) демократії, що визначатиме демократичну архітектуру глобального і регіонального врядування. Хоча така глобальна демократія може бути реалізована досить різними способами (у формі ліберал-інтернаціоналізму, радикальної плюралістичної демократії, космополітної демократії, дорадчої (дискурсивної) демократії тощо), саме вона, на переконання прихильників цього підходу, спроможна забезпечити демократичне облаштування чи то єдиного світу, чи то багатоманітного „світу світів”.

Представники другого напрямку джерело зміцнення та збереження демократії пов'язують з потенціалом учасницької та дорадчої демократії, можливості якої досі не були задіяні у повному обсязі. Йдеться про включення більшості громадян до реального політичного процесу, розширення поля громадянської ініціативи і творчості, обмеження всевладдя еліт, гармонізацію суспільних відносин (К. Мангейм, Дж. Дьюї та інші). Все це стає можливим в сучасному інформаційному суспільстві завдяки використанню можливостей інформаційно-комп'ютерних технологій, які дають змогу кожному громадянину отримувати необхідну інформацію про громадські справи, брати участь у безпосередньому обговоренні всіх значущих питань (Б. Барбер, Р. Роудз та інші).

На тлі усвідомлення низки нерозв'язних проблем як традиційної демократії участі, так і її сучасних трансформацій — теле-, кібер-, електронної демократії, таких, як проблеми пасивності, незацікавленості та некомпетентності, останнім часом чимало дослідників звертаються до потенціалу дорадчої демократії (Е. Гуман, Д. Томпсон, Ю. Габермас та інші). Зокрема, в контексті викликів сучасності дістала високої оцінки інтерпретація учасницької демократії Ю. Габермаса, відома як модель „деліберативної (дорадчої) демократії”. Деліберативний процес (від англ. *deliberate* — обдумувати, радитись, обговорювати) як процес масових консультацій, фабрик думки всередині країни з суспільно значущих проблем і залучення до вироблення публічної політики якомога

більшої кількості громадян, на думку Ю. Габермаса і його прихильників, здатний забезпечити по-справжньому демократичне врядування. Адже деліберативна демократія ніби поєднує ліберальну увагу до індивіда або, в контексті діалогу культур, до малих груп, меншин, ліберальну справедливість, що ґрунтується на чесності, та комунітаристське прагнення до інтеграції, взаєморозуміння, рівності, солідарності.

Окреслені два підходи, на нашу думку, не є взаємовиключними в умовах одночасної глобалізації і регіоналізації політичного простору. Навпаки, цілком можливе поєднання елементів глобальної демократії з тими чи іншими проявами демократії участі на різних рівнях врядування. Для того, щоб проілюструвати можливість такого поєднання, треба проаналізувати перспективи Європейського Союзу, досвід побудови якого не лише яскраво демонструє переплетіння та взаємодоповнення процесів глобалізації і регіоналізації, але й втілення в життя нової моделі управління, яка претендує на здатність ефективнішої підтримки балансу між державними і приватними інтересами, ніж традиційна держава-нація. Адже у межах ЄС, з одного боку, наднаціональні органи розширюють свої повноваження, а з іншого — регіони заявляють про більшу ефективність вирішення проблем, які раніше входили до компетенції національних держав.

Щодо перспектив ЄС, то, зважаючи на неоднозначність процесу регіоналізації на європейському континенті, експерти з євроінтеграційних процесів висувають три різні сценарії розвитку подій. Перший: поступове відмирання національної держави через її невідповідність сучасним реаліям і формування Єдиної Європи двох рівнів — наднаціонального та регіонального. Другий, скептичний сценарій щодо інтеграції європейських держав. І, нарешті, третій — „треступенева” Європа: Євросоюз, національна держава, національні регіони [1, с. 8].

В контексті перспектив демократії перший сценарій, що пропонує „радикальну демократизацію” міжнародних відносин, на практиці може виявитися „атакою на демократію”, оскільки представництво інтересів населення в органах прийняття рішень зводиться до мінімуму, а інститути ЄС стануть інструментом реалізації інтересів великих економічних структур, капіталу. Цієї думки дотримуються євроскептики, які наполягають на збереженні провідної ролі за нацією-державою, яка має усі важелі для забезпечення демократичного врядування. Проте сьогодні процес регіоналізації зупинити неможливо, а тому серед згаданих сценаріїв майбутнього ЄС останній найточніше відображає ситуацію у взаємодії регіону, національної держави та ЄС, що склалася на даний час. Йдеться про трирівневу Європу, де кожний рівень наділений відповідними повноваженнями на основі принципу субсидіарності. Тобто регіони набувають усе більшого економічного та політичного значення, але національні держави ще потрібні для забезпечення інтересів своїх громадян і організацій через нерівномірність економічного розвитку.

На нашу думку, розвиток подій саме за третім сценарієм є найбільш

бажаним з огляду на перспективи демократії. Збереження балансу між рівнями врядування на основі принципу субсидіарності є своєрідною гарантією демократії, спроможною стримувати вплив великих економічних структур у межах ЄС.

Цей приклад наведено з метою привернути увагу до принципу субсидіарності та його застосування як важливої характеристики демократичного врядування в епоху глобалізації та регіоналізації політичного простору. Згідно з принципом субсидіарності, вищі суспільні одиниці мають право і повинні розв'язувати лише ті проблеми, на виконання яких нижчі структури не здатні. Субсидіарність може виступати характеристикою демократії на тій підставі, що вона, будучи соціально-етичним і громадсько-політичним принципом, має відношення, з одного боку, до взаємин індивідів та інститутів, а з іншого — застосовується у відносинах між різними рівнями управління. У першому випадку вона сприяє розвитку індивідуальних здібностей, самовизначенню й особистій відповідальності, у другому — забезпечує право нижчої інстанції на першочергову дію у порівнянні з вищою інстанцією. Таким чином, у громадсько-політичному житті принцип субсидіарності може поширюватися й на органи влади, а відтак і на інституції громадянського суспільства, і на індивідів. В результаті поєднуються процедурний і субстатійний підходи до демократії, адже до уваги беруться й процедури, які дозволяють народу проявити свою волю, й політика уряду, яка у нашому випадку має гарантувати децентралізацію.

З огляду на це вважаємо за доцільне вживати поняття „субсидіарна демократія” як форму демократії, що забезпечує розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію у порівнянні з вищим рівнем. При цьому нижчою інстанцією може бути окремий індивід, громадська спільнота, місцевий орган управління, а вищою, відповідно, та чи інша громадська інституція, держава, орган управління вищого рівня. Тому доцільно у межах субсидіарної демократії поєднати елементи глобальної демократії з тими чи іншими проявами демократії участі на різних рівнях врядування.

Хоча необхідність утвердження субсидіарної демократії зумовлюється сучасними соціально-політичними процесами, її джерела можна побачити в класичних демократичних концепціях. Багато що для вибудовування субсидіарної демократичної моделі, за нашим переконанням, можна почерпнути з праць класиків політичної думки, у яких здійснюються спроби оптимального співвідношення прямої і представницької демократії. Йдеться, передусім, про праці Ш. Л. Монтеск'є, Т. Джефферсона, А. де Токвіля.

Ш. Л. Монтеск'є у творі „Про дух законів”, розмірковуючи про республіканську форму правління, звертався до досвіду античних полісів-держав з прямою демократією і сучасної йому Англії, де він міг

спостерігати здійснену повною мірою представницьку владу. На основі своїх спостережень особливостей здійснення прямої і представницької демократії, мислитель доходить висновку, що „народ, якому належить верховна влада, має зробити сам усе, що його стосується; а те, чого він не в змозі виконати, він має робити через посередництво своїх уповноважених” [2, с. 170].

Т. Джефферсон у своїй концепції демократичного правління розумне співвідношення прямої і представницької демократії розглядає як головний засіб проти можливих зловживань владою, який забезпечує безпосередню участь народу в політичному управлінні, в діяльності всіх гілок влади. Він не лише вірив у „вирішення питань самим народом, де це можливо, й органами влади лише там, де це необхідно” [3, с. 36], але й наочно уявляв функціонування такої системи влади. За Т. Джефферсоном, система управління державою полягає у єдності різних рівнів: 1) загальної федеральної республіки для всіх питань, що стосуються зовнішньої і федеральної політики; 2) республіки штату, що має відношення винятково до її громадян; 3) окружної республіки, що опікується справами та інтересами округу; 4) районної республіки для дрібних, але водночас важливих місцевих питань. І все це разом узятє, вважав він, поєднується завдяки тому, що „кожному громадянину особисто доручається управління народними справами” [цит. за 4, с. 158].

Співвідношенню прямої і представницької демократії чимало уваги приділив і А. де Токвіль у праці „Про демократію в Америці”. Він із захопленням описує, як принцип народовладдя втілюється в життя у США, де він проявляється у різних формах. Услід за Т. Джефферсоном та іншими американськими просвітниками, корені такого устрою А. де Токвіль вбачає в тому, що „політичне та адміністративне життя зосереджене в трьох основних центрах діяльності, які можна було б порівняти з різними центрами нервової системи, які управляють рухами людського тіла” [5, с. 63]. На першому рівні перебуває громада, далі — округ, потім — штат. Завдяки первинності громади в цій системі „кожна людина володіє рівною частиною влади й кожна однаковою мірою бере участь в управлінні державою” [5, с. 67]. При цьому мислитель визнає, що вже на рівні громади людина підкоряється суспільству. Це відбувається не тому, що вона „менш за інших здатна управляти державними справами, а тому, що визнає корисним для себе союз із собі подібними й розуміє, що цей союз не може існувати без влади, яка підтримує порядок” [5, с. 67].

Реалії пізньокapіталістичного суспільства, які демонстрували відмову від реальної участі громадян у вирішенні питань місцевого життя, та зумовлений ними „посткласичний поворот” в демократичній теорії, започаткований М. Вебером і Й. Шумпетером, надовго відвернули увагу дослідників від відповідних питань. Лише у 1980 - 1990-х роках отримує теоретичне обґрунтування модель партисипаторної демократії, або „демократії безпосередньої участі” у працях К. Пейтман, К. Б. Макферсона,

Дж. Мансбриджа, Б. Барбера, Дж. Дрижека, Дж. Ціммермана, Дж. Фішкіна. Услід за класиками ці дослідники наголошують на необхідності поєднання елементів представницької демократії на національному рівні з прямою участю громадян у політичному процесі на рівні міста і громади, повернення до уявлення про демократію як справжню мету суспільного устрою.

На жаль, модель партисипаторної демократії не мала такого впливу на перебіг демократичного розвитку, як, скажімо, ідеї, висловлені цитованими вище класиками політичної думки. Відмова від реальної участі громадян у вирішенні питань місцевого життя, яка тривалий час підживлювалася принципами, схваленими посткласичними моделями демократії, змінила демократію. Її внутрішній устрій, зазначає М. Делягін, перестав відповідати об'єктивним вимогам глобалізації та вже не здатний „автоматично” вирішувати проблеми, що виникають. А саме в автоматизмі й полягала протягом останніх століть історична сила демократії [6, с. 120].

Модель субсидіарної демократії об'єднує в собі й основи класичних уявлень про оптимальне поєднання представницької і прямої демократії, сучасних уявлень про глобальну демократію та демократію участі (у тому числі й про „демократію безпосередньої участі” та дорадчу демократію). На базовому рівні місцевого самоврядування вона спирається на широкий спектр форм співучасті людей у справах громади — референдуми, опитування громадської думки, громадські слухання, утворення постійно діючих громадських комітетів, комісій і рад, органів громадського контролю, виробничих бригад тощо. По суті, на рівні місцевого самоврядування субсидіарна демократія у чистому вигляді є учасницькою, за Б. Барбером — „сильною демократією” (strong democracy). Для характеристики локального рівня реалізації субсидіарної демократії можна навести цитату Б. Барбера: „Ще радше самоврядування громадян, ніж представницьке самоврядування в ім'я громадян. За такої демократії активні громадяни безпосередньо урядують над собою, хоча не конче на кожному рівні й кожної миті, а досить часто й, зокрема, тоді, коли треба вирішувати головні політичні питання, і коли виявляють свою дію значні сили” [7, с. 258].

Окрім безпосередньої участі громадян у прийнятті суспільно значущих рішень вже на локальному рівні цілком доречним є використання можливостей дорадчої демократії, яка поєднує ліберальні та комунітаристські принципи. А субсидіарність вимагає від органів місцевого самоврядування узгодження рішень, ухвалених на рівні тих чи інших форм співучасті громадян, або вирішення питань, які не можуть бути вирішеними представниками громадськості.

На наступному рівні управління, який може бути проміжним між місцевим і національним, або місцевим та інфранациональним, субсидіарні відносини передбачають вирішення кола питань життєдіяльності регіону (району чи іншої адміністративної ланки), які не здатні вирішити органи місцевого самоврядування базового рівня. На цьому рівні механізми широкої і прямої участі громадян, які ефективно спрацювують у межах невеликих

територіальних та виробничих спільнот і місцевого самоврядування, де можливе безпосереднє залучення громадян до обговорення, прийняття і реалізації рішень, використовуються вже менш інтенсивно. Проте на цьому рівні активніше включаються механізми деліберативної (дорадчої) демократії через комунікацію органів врядування з різними спільнотами громадянського суспільства, в результаті чого, за Ю. Хабермасом, утворюються „сцени, на яких може відбуватися більш чи менш раціональне формування політичної думки і політичної волі” [8, с. 370].

Вже на цьому рівні може бути задіяний новий інститут громадянської участі, запропонований Р. Далем. Йдеться про віртуальні деліберативні спільноти („мініпопулуси”) — неформальні громадянські асамблеї випадково обраних громадян, що зайняті оцінкою подій та виробленням рекомендацій на основі обробки думок експертів, які могли б стати ще одним центром (точніше, децентрованим простором-різоюмою) прийняття суспільних рішень [цит. за 9, с. 66 — 67].

Окреслені механізми дорадчої демократії продовжують діяти й на національному рівні. Знову ж, субсидіарні відносини вимагають, щоб органи врядування проміжного, інфранационального та національного рівнів передусім узгоджували питання, висунуті інститутами культурно мобілізованої громадськості. На усіх цих рівнях можуть бути задіяні й елементи учасницької, передусім електронної демократії як додатковий механізм волевиявлення громадськості.

На особливу увагу в побудові субсидіарних відносин різних рівнів управління та громадянського залучення заслуговує державний рівень, на якому узгоджуються необхідні питання регіонального значення та приймаються рішення національного масштабу. На відміну від традиційного демократичного врядування, субсидіарне врядування на державному рівні не будується винятково на представництві. Субсидіарна демократія на національному рівні потребує трансформації традиційної представницької системи на модель, що передбачає набагато більший рівень залучення громадян, громадських організацій, груп інтересів та інших суб'єктів громадянського суспільства у процес вироблення публічно-власних рішень. Отже на цьому рівні вона орієнтована на вироблення рішень за участю громадян, що стосуються загальнонаціональних питань та узгодження необхідних питань регіонального рівня.

І, нарешті, транснаціональний рівень управління особливо вимагає субсидіарних відносин (досвід об'єднаної Європи це підтверджує). Чимало питань у сфері безпеки, економічного співробітництва об'єктивно не можуть бути вирішені на рівні окремої держави, а тому їх розв'язання потребує залучення інститутів транснаціонального рівня. При цьому, як зауважує Д. Гелд, „центри витворення постанов повинні перебувати за межами державних кордонів, якщо „нижчі” рівні ухвалення постанов не можуть задовільно розглядати та розв'язувати питання транснаціональної і міжнародної політики” [10, с. 1007]. Лише в цьому випадку можна

уникнути основної загрози наддержавного врядування, яка полягає в тому, що „політична влада і спроможність ухвалювати установи будуть „підняті” нагору” [10, с. 1007].

Оскільки інститути транснаціонального рівня формуються переважно на засадах національного представництва, то до вирішення питань на цьому рівні теж широко залучаються представники вже світової громадськості. Це означає, що деліберативний процес не обмежується державними кордонами, виходячи на транснаціональний рівень. Проте саме держави залишатимуться у глобальному політичному процесі центрами політичних дискусій і мобілізації.

Якщо Д. Гелд у своїй теорії „космополітичної демократії” залишає за державами лише цю функцію, то субсидіарна демократія вимагає від держави виконання багатьох традиційних функцій. До того ж, за умов субсидіарної демократії учасницька демократія на місцевому рівні визнається не як „додаток до публічних асамблей широкого глобального порядку” [10, с. 1007], а як елемент єдиної системи демократичного врядування. Загалом Д. Гелд у своїй концепції обґрунтовує необхідність розподілу повноважень і компетенцій на різних рівнях політичної взаємодії і взаємопов’язаності та навіть пропонує критерії, що допомагають класифікувати й розподіляти політичні питання по різних рівнях урядування (критерії екстенсивності, інтенсивності та порівняльної ефективності), проте, на нашу думку, він дещо абсолютизує роль космополітичного демократичного права як такого, що регулює цей розподіл. Нинішні державні функції Д. Гелд розділяє між асоціаціями держав, субдержавними одиницями і транснаціональними спільнотами, організаціями та агентствами, пропонуючи утворення нових форм і рівнів врядування, що робить модель космополітичної демократії досить віддаленою від реалій. Натомість субсидіарна демократія певним чином реалізується вже сьогодні в межах ЄС, що розширюється досить інтенсивно, та потенційно може застосовуватися до рівнів урядування, що існують сьогодні навіть за межами ЄС.

Безумовно, субсидіарна демократія не позбавлена певних труднощів та неузгодженостей, які стосуються, передусім, визначення юрисдикції того чи іншого рівня врядування за умов розв’язання нестандартних проблем. Та попри це, на нашу думку, змодельовані вище субсидіарні демократичні відносини можуть досить органічно вписуватись у процеси глобалізації та регіоналізації політичного простору, адже вони передбачають механізми контролю над процесом „розмивання” суверенітету національної держави.

Ця публікація є однією з перших спроб автора визначити контури моделі субсидіарної демократії. А тому подальші наукові пошуки будуть пов’язані з її конкретизацією, виокремленням її характеристик, її переваг і вад, у тому числі й стосовно її реалізації в умовах українського суспільства.

Література:

1. **Бусыгина И. М.** Концептуальные основы европейского регионализма / И. М. Бусыгина // Регионы и регионализм в странах Запада и России / Ин-т всеобщей истории РАН; Отв. ред. Р. Ф. Иванов. — М., 2001. — С. 7 — 15.
2. **Монтескье Ш. Л.** О духе законов / Шарль Луи Монтескье [сост., пер. и коммент. А. В. Матешук]. — М.: Мысль, 1999. — 672 с.
3. Томас Джефферсон о демократии / [Сост.: Сол К. Падовер]. — СПб.: Лениздат, 1992. — 335 с.
4. **Сытин А. Г.** Политическая философия демократии: вклад Томаса Джефферсона / А. Г. Сытин // ПОЛИС. — 2008. — № 1. — С. 153 — 168.
5. **Токвиль А.** Про демократію в Америці. У двох томах / Алексіс де Токвіль [Пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Передмова А. Жардена]. — К.: Видавничий дім „Всесвіт”, 1999. — 590 с.
6. **Делягин М. Г.** Ценностный кризис: почему формальная демократия не работает / М. Г. Делягин // ПОЛИС. — 2008. — № 1. — С. 109 — 122.
7. **Барбер Б.** Сильна демократія: політика учасницького типу / Бенджамін Барбер // Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 254 — 262.
8. **Хабермас Ю.** Три нормативні моделі демократії / Юрген Хабермас // Демократія: Антологія. — С. 364 — 372.
9. **Фисун А. А.** Демократия, неопаримонализм и глобальные трансформации: [монография] / А. А. Фисун. — Харьков: Константа, 2006. — 352 с.
10. **Гелд Д.** Демократія і глобальний порядок / Девід Гелд // Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 985 — 1025.

Міжкультурна взаємодія як чинник структуроутворення організації соціального простору

Тетяна Татаренко,
доктор політичних наук,
професор кафедри соціального управління
та соціальних комунікацій
Луганського національного аграрного університету

Автор розглядає соціокультурний простір як складну гетерогенну систему, чинником структуроутворення якої є етнічні спільноти як соціальні організми, котрі в історичному розвитку змінюються. Висловлюється думка, що оптимальною формою державної організації слід визнати метаєтнічну державність, для якої пріоритетом є забезпечення умов для реалізації цінностей і цілей кожного індивіда.

В теорії і практиці організації внутрішнього життя держави широко використовується категорія простору, особливо щодо його правового забезпечення — фінансово-економічної прозорості, інвестиційної привабливості, захищеності особистості та її прав тощо.

В політичній практиці про „простори” говорять, коли виникає необхідність розвивати організацію територій і діяльність людини на певних територіях, тобто коли поняття „простор” стосується реальності соціальної (економічної, політичної, культурної, правової, інформаційної тощо), де просторові відносини вже утвердилися. Лише в просторі може відбуватися формування, підтримання, інституційне закріплення будь-яких соціальних відносин. Отже простір є найважливішою передумовою будь-якого розвитку [1].

В сучасних умовах категорія „соціальний простір” розглядається як організація соціального і культурного буття особистості, як сфера її поведінки, її норм життя. Національно-державний чинник як детермінанта території перестає бути визначальним, проте реальністю стає співіснування культур, релігій, мов, що стимулює їх взаємодію, результатом чого є певна конвергенція цінностей, способів, різних культурних стилів життя [2]. Відтак стає актуальною проблема міжкультурної взаємодії як умови

формування соціального простору.

Соціокультурний простір як система, що має ознаки цілісності, організованості, структурності, є сукупністю системоутворюючих елементів, їх взаємозв'язків і взаємодій. Це складна гетерогенна система, яка складається з різних форм існування та функціонування елементів, груп, які не збігаються за своєю соціальною природою.

Реальними суб'єктами (елементами) конкретно-історичного процесу є системні утворення, які в одному соціальному просторі можуть складатися із взаємодіючих цілісних, групових суб'єктів соціальних відносин. Такі групові суб'єкти відзначаються специфічними особливостями в межах одного соціального організму. Ці системні цілісності складаються із субкультур з різними етнічними підставами, що дає змогу в межах соціокультурного простору виокремлювати субкультурні етнічні групи (субетноси) і регіональні етнічні утворення, які значно відрізняються у своєму культурному розвитку.

Етнічна спільність була чинником структуроутворення цілісності культури в період соціогенезу. В процесі становлення і розвитку цивілізації значення етнічного чинника зменшується, але його розвиток триває. Взаємини різних культур у конкретний історичний період можуть перебувати на різних рівнях системної організації. Тому цілісна взаємодія культур розглядається на рівнях соціально-етнічної організації, матеріального виробництва і форми спілкування. Ці рівні є базовими для міжетнічних, господарсько-економічних та міждержавних (політичних) відносин. Одночасно існує безліч інших форм міжкультурних взаємодій, в які вступають суб'єкти суспільства. При цьому ступінь впливу цих відносин на стан культур може бути різним, тобто міжкультурні взаємодії —багаторівнева система, складовими якої є суб'єкти культури, що взаємодіють.

Міжкультурні взаємодії суспільств, які належать до різних періодів розвитку історії, припускають їх дослідження з позиції ролі етнічного чинника. Диференційовані елементи культур, що належать до різних соціальних організмів, теж можуть взаємодіяти. Це особливо характерно для регіональних субетносів, які існують у соціальному просторі культур, що взаємодіють у прикордонних зонах.

Локальні субетнічні групи (хоча можливе і дисперсне їх існування) можуть взаємодіяти, долаючи територіально-державні межі. Взаємодії елементів, що належать до різних культурних просторів, але мають спільні риси суб'єктності, забезпечують їх взаємне тяжіння. Це стосується, наприклад, етнічних груп, що опинилися в кількох культурних просторах. Ця обставина ефективно використовується в державній політиці, де етнічні групи впливають на міждержавні, міжкультурні взаємини та економічні, науково-технічні, культурні, політичні відносини.

Соціальні організми – це цілісні системні утворення, кожне з яких має підсистеми, що можуть відтворюватися у взаємодії. Структурні

елементи кожної з них за своїм набором ідентичні. Вони відрізняються лише тим, що структурують у них є різні чинники. Результати їх взаємодії розрізняються в етнічній організації на різних рівнях і в різних формах (у виробництві, спілкуванні, свідомості). Елементи, що належать до різних підсистем соціального організму, здійснюють цей взаємозв'язок опосередковано, через всю систему соціальних відносин. Взаємозв'язок у межах системи здійснюється шляхом формування груп-трансляторів культури, тобто тоді, коли індивіди, що належать до певної культури, у процесі взаємодії з представниками іншої культури набули самоідентифікації, яка зумовила відторгнення їх від власної культури. В цій ситуації виникає подвійність. З одного боку, індивіди, які формують групи-транслятори культури, мають бути бікультурними та білінгвільними, мають поєднувати у своїй суб'єктності елементи власної культури й елементи іншої культури. З іншого боку, коли це співвідношення за формою своєї організації або за об'ємом змісту виявляється нерівномірним, то це може призвести до відторгнення таких індивідів від своєї культури. І коли це відбувається, то „відторгнуті” індивіди формують власні групи, реалізуючи свої цінності та цілі за межами соціального простору попередньої культури, що допомагає зберегти зв'язки з культурою, з якої вони вийшли. Відтворення в межах власного буття стає неможливим.

Взаємодія культур забезпечується активністю часткових суб'єктів, якими є групи-транслятори культури й індивіди, що належать до внутрішньої системної організації сторін взаємодії. При цьому внутрішньокультурний соціальний простір утворюється на основі взаємодій часткових суб'єктів (груп та індивідів), водночас підставою організації міжкультурного соціального простору є відносини, що складаються між цілісними системами – культурами. Для відносно ізольованого розвитку етносів характерна тенденція застійності; одночасно зростання активності взаємодії забезпечує можливості для прискореного прогресу в цілому.

Таким чином, міжкультурні взаємодії в процесі свого розвитку припускають формування нової системної культурної цілісності, в якій раніше незалежні і самостійні культури стають субкультурами і включаються в нову системну цілісність – або на паритетній основі, або через асиміляцію, або коли в нову системну цілісність включаються лише елементи соціального середовища та індивіди як представники різних культур, але такі, що вже відійшли від нормативного змісту колишньої культури і виступають як загальний об'єкт взаємодії (українсько-російське прикордоння). Така взаємодія може носити як кооперативний, так і конкурентний характер. Загальними об'єктами діяльності можуть бути елементи культурного буття кожної з цих сторін.

Формування складного метаєтнічного простору в результаті міжкультурного синтезу неможливо уявити без діяльності часткових суб'єктів міжкультурних взаємодій, які відтворюють і підтримують нову

культурну цілісність, впливають на розвиток міжкультурних відносин груп та індивідів, які зберегли свою культурну окремішність. Маючи власні інтереси й цінності, часткові суб'єкти міжкультурних взаємодій можуть цілеспрямовано впливати на характер і зміст відносин і зв'язків, які організовуються цілісними суб'єктами культури. В цьому випадку відносини культур, які відчувають активність з боку часткових суб'єктів, можуть бути різними. При цьому, якщо їх ідентифікують як чужий елемент, починається відторгнення від середовища. Проте часткові суб'єкти, реалізуючи свою активність у кількох культурах, можуть стати каталізатором їх синтезу і формування нової культурної єдності, нової метаєтнічної державної цілісності. Етнокультурне сприйняття здійснюється через групи-транслятори культури і через часткові суб'єкти міжкультурних взаємодій. Групи-транслятори культури складаються з бікультурних, білінгвальних індивідів, але вони не утворюють цілісної суб'єктності, оскільки немає ідентифікації щодо їх приналежності до нової цілісності; їх суб'єктна самоідентифікація вибудовується щодо культури, з якої кожен з цих індивідів походить. Часткові суб'єкти характеризуються тим, що включені в них індивіди мають суб'єктну ідентифікацію щодо цінностей групи, до якої вони увійшли; зв'язки з культурою, на базі якої вони виникли, мають умовний характер.

На тому чи іншому етапі розвитку для кожного суспільства характерні суперечності та певна соціальна напруга, пов'язані з характером і змістом міжкультурних взаємодій між етнічними групами, що належать до різних культур. Якщо розглядати міжетнічні відносини як міжнаціональні, то на характер взаємодії регіональних субетнічних груп, що належать до культур, що взаємодіють, справляють вплив взаємодії цілісних культур і внутрішньокультурна напруга. Якщо у внутрішньокультурну напругу були втягнуті регіональні/субетнічні групи, то за певних умов у цих групах може виникнути деструктивна поведінка щодо власної культури і навпаки. Це залежить від того, який зміст напруги, які аспекти соціальної дійсності вона охоплює. Разом з тим, характер розвитку відносин між різними регіональними етносами (субетносами), який складається в міжкультурній взаємодії, може впливати на зміну становища цих груп у соціокультурному просторі і, відповідно, на стан напруги всередині культури.

В процесі формування груп-трансляторів культури індивіди, що входять до їх складу, можуть зберігати свої ідентифікаційні зв'язки з початковою культурою. Водночас не всі індивіди, що створюють цю культуру, є бікультурними і білінгвальними, тобто у взаємодії з іншою культурою зберігають ідентифікацію з материнською культурою. Через втрату початкової ідентифікації індивіди опиняються в міжкультурному просторі, для якого дані елементи культури можуть бути „небезпечними і руйнівними” [3].

У процесі розвитку культур, що взаємодіють, важливого значення набуває взаємне привласнення результатів виробництва. Тут у

міжкультурних відносинах істотним є стан біфуркації, в якому можуть перебувати всі сторони, що взаємодіють, або одна з них. Різностямовані дії елементів соціальної організації, викликані кризою, можуть сприяти перевазі однієї з них — можливе припинення існування однієї із взаємодіючих культур. Проте домінування однієї з культур може бути і умовою виходу зі стану біфуркації. При цьому для такого періоду характерна загальна нерозвиненість структур системи соціальної організації суспільства, низькі темпи соціальних змін, що впливає на міжкультурні взаємодії. У період біфуркації культура стає аморфнішою, слабо діють і поступово втрачаються механізми, що забезпечують лояльність часткових суб'єктів щодо цілісності культури; одночасно зростає зовнішня дія. Можуть виникати передумови для втрати частковими суб'єктами їх внутрішньої ціннісної ідентифікації, посилюються процеси відчуження, що впливають на міжкультурний простір. Доля цих етнічних груп, суб'єктів (індивідів) може бути двоякою: 1) це може бути зникнення, оскільки такі суб'єкти втрачають здатність до самовідтворення; 2) частина індивідів, котра спочатку належала до різних культур і володіла навичками взаємодії з інокультурними суб'єктами (індивідами), може вступити у взаємодію на даному рівні й утворювати спільноту, тобто свідомо здійснювати відтворення і розвиток соціальної організації. У цьому випадку виникають структури, формуються групи, котрі не ідентифікують себе з жодною культурою, а створюють і розвивають власні уявлення про цінності, цілі свого існування, способи їх реалізації. Проте такі групи не мають елементів, які утворюють цілісність культури, а отже не можуть бути незалежними від зовнішніх умов існування.

Таким чином, подвійність часткових суб'єктів культури свідчить про зміни у змісті процесів розвитку соціокультурного простору. Нині спостерігається дезорганізація різних соціальних організмів і сфер, властивих періоду біфуркації, суттю якого є спроба знайти способи відновлення соціальної стабільності.

Поняття біфуркації (згідно з теорією нерівноважних процесів І. Пригожина) стосовно розвитку складних соціальних систем розглядається як такий стан суспільного життя, коли втрачається цілісність колишніх зв'язків і відносин на певній якісній підставі [4]. Період біфуркації характеризується дезорганізацією взаємодії суб'єктів соціальних відносин, у процесі якої формування нової цілісності та відповідних взаємодій суб'єктів може відбуватися як на рівні більш розвиненої системи соціальних відносин, так і на рівні їх попереднього стану. Тобто стабільність соціальної системи, структурна цілісність можуть бути досягнуті, і цим умовно завершується біфуркація, але, з погляду соціального прогресу, це буде крок назад. З уваги на це біфуркація означає можливість подвійного вибору розв'язання проблем, пов'язаних з необхідністю зміни стану суспільства.

Соціальна система, яка перебуває в стані біфуркації, може містити

„залишки” колишніх структурних одиниць, котрі, внаслідок модифікацій, можуть включатися до нової системної цілісності. На цьому етапі, коли практично немає будь-яких обмежень на взаємодію суб'єктів різних системних рівнів, суб'єкти, що мають різні цінності, характеризуються станом ціннісного протистояння, яке відображається в соціальних конфліктах, що стосуються як суб'єктів-індивідів, так і суб'єктів різних рівнів системної організації суспільства. У біфуркаційний період розв'язується питання про спрямування майбутнього розвитку суспільства, про ціннісні засади соціальності, які можуть стати спільним середовищем існування всіх суб'єктів. Проте чим більше відмінностей, тим більша вірогідність загострення ситуації. Напруга може перерости з латентної форми у відкриту. Чим нижчий рівень розбіжностей у ціннісних ідентифікаціях протилежних сторін, тим локальніший характер конфліктів серед малих груп та індивідів; якщо відмінності виходять на вищий рівень нормативного регулювання, то вони охоплюють великі групи. Зростання соціальної напруги – один із чинників появи біфуркації. Готовність суб'єкта або групи суб'єктів реалізувати свої інтереси не через інституційно визнані форми, а через конфлікт, як правило, пов'язується з втратою ціннісної ідентифікації щодо культурної цілісності.

Біфуркація може зруйнувати цілісність суспільства, оскільки окремі елементи втрачають характерні ознаки соціального організму, що зменшує можливості відтворення в суспільстві. В процесі біфуркації порушуються або втрачаються відносини між елементами системи, що стимулює втрату суб'єктивної ідентифікації щодо культурної цілісності як на рівні великих і малих груп, так і на рівні індивідів. Це проявляється в неузгодженості нормативного регулювання активності суб'єктів різних рівнів, тобто в цінностях, цілях, способах дії.

Стан біфуркації соціальна система може долати різними способами. В одному випадку органічна цілісність системи мультиетнічного простору може відновлюватися через становлення системних цілісностей у локальних межах щодо колишнього простору (сепаратизм). Однак у будь-якій культурі, особливо в мультиетнічній, є регіональні етноси і субетноси, які, будучи елементами цілісної системи, не здатні до самостійного відтворення своєї культурної цілісності. У другому випадку в період біфуркації ці регіональні субетнічні й етнічні групи можуть конструювати необхідні їм елементи і набувати статусу окремої цілісності. Тут регіони, стаючи цілісними культурними утвореннями, можуть відтворювати системну цілісність на різній основі – як ретардивним способом, так і прогресивним. У третьому випадку культура, в якій немає регіональних субкультур, що характеризуються етнічною відособленістю, може значно втратити можливості для відтворення, що сприятиме руйнуванню соціально-речовинної структури, системних зв'язків різних інститутів і форм спілкування. Тут втрачається ідентифікація індивідів з цією системною цілісністю, простір культури стає аморфним, що обумовлює

або часткове поглинання території сусідніми соціальними організаціями при збереженні приналежності до іншого культурного простору, або повну асиміляцію. Втім, якщо процес стабілізації відбувається в межах попереднього культурного простору, то модифікація може супроводжуватися як втратою деяких елементів природно-географічного середовища і відповідної частини народонаселення, так і за рахунок включення до попередніх культурних просторів елементів інших культур, тобто, в цьому випадку, способом подолання біфуркації є експансія культури. Вихід зі стану біфуркації через експансію тільки уповільнює розвиток процесу біфуркації.

Як свідчить практика, трансформація біфуркаційного суспільства можлива у двох варіантах: 1) шляхом ретардивної стабілізації, спроби відновити стабільність, повертаючись до історично ранніх етапів розвитку; 2) шляхом пошуку нової підстави, яка відповідала б сучасним вимогам соціальної організації. Для досягнення якоїсь стабілізації необхідна певна синхронність дій усіх часткових суб'єктів, що діють у межах культурного простору України і відтворюють своє існування через відтворення інших елементів. Якщо втрачається така системність взаємодії, то посилюється прагнення часткових суб'єктів реалізувати себе в умовах автономного самовідтворення. При цьому виокремлення з великого соціального організму відособлених культур має сенс у тому плані, що розв'язати завдання відновлення цілісності легше, коли кількість елементів, замкнених у певному соціальному просторі, є меншою. Розпад держави – це лише варіант пошуку умов для відтворення стабільності організму як на ретардивному, так і прогресивному шляху, оскільки з позицій задоволення потреби в стабільності обидва ці шляхи стають рівноцінними. Разом з тим, вони далеко не рівноцінні з огляду на ціннісні, змістові параметри.

Водночас досягнення стабільності будь-якими способами може мати частковий, тимчасовий характер, цикл їх відтворення стає коротким, при цьому навантаження на систему загалом стає дедалі значнішим, що неминуче обмежує кількість соціальних суб'єктів, замкнених у соціальному просторі. Нездатність до динамічного розв'язання проблем соціального розвитку призводить до дезорганізації соціокультурного простору, а потім може й обумовити його розпад.

Одним з варіантів оптимізації взаємодій частин і цілого може стати реформа державно-територіального устрою, але при цьому „держави, суспільство і національності повинні перебувати в стані адекватного балансу без претензій на монополію одного з них” [5].

Перед українським соціально-культурним простором постає завдання структуризації його організації на принципах індустріального суспільства, створення системи ідентифікації часткових суб'єктів, але вже не стільки на етнічній основі, не через відтворення спільнот, які базуються на станово-корпоративних принципах, скільки на засадах, властивих індустріальному суспільству. Структура індустріального

суспільства формується через усвідомлення частковими суб'єктами, які реалізують потреби в самоідентифікації, але основами ідентифікаційних процесів є не великі (страсти, етнічні групи), а малі соціальні групи (сім'я, локальні територіальні групи) та індивіди. У процесі самоідентифікації у суб'єктів виникає потреба в ідентифікації щодо найзагальніших структур державно-територіальної організації і в способах її саморегулювання, які забезпечують можливості самореалізації їх цінностей.

Нині спостерігається прагнення знайти модель стабілізації суспільства. Будь-яка ретардивна стабілізація призведе до розпаду культурної організації простору країни. Стійкості соціальних структур можна добитися тільки через прогресивну стабілізацію, яка має здійснюватися в межах метаєтнічного простору, в просторових межах культури шляхом модернізації, ідентифікації часткових суб'єктів, яка припускає завершення становлення соціальної структури, розвиток політичної системи, системної цілісності суспільства. Реалізація ретардивного варіанта призведе до фрагментації колишнього культурного простору і може закінчитися розпадом державно-територіальної цілісності; у знову створених культурних просторах завдання стабілізації, за своїм змістом, залишаються такими, які були й раніше. Орієнтація на прогресивну стабілізацію обов'язково має забезпечуватися достатніми темпами модернізації, в іншому випадку неминучим стає прогрес фрагментації культурної цілісності.

Таким чином, розвиток етнічних спільнот у процесі загальноісторичного розвитку людства є елементом цілісності соціальних відносин, властивим будь-якому типу соціальної організації. Тим часом, етнічна спільність – це соціальний організм, який, як чинник структуроутворення, в історичному розвитку змінюється. Поява нових форм соціальних спільнот припускає формування умов для процесу становлення індивідів як цілісних соціальних суб'єктів. Процеси атомізації соціальної організації конкретно-історичних суспільств набувають глобального характеру. Відбувається глобалізація нових історичних форм суспільної самоорганізації розвинених культур. Соціальні спільноти стають органічним елементом цих процесів і підлягають у своєму розвитку загальним закономірностям, які потрібно враховувати в управлінні в ході розв'язання суперечностей і соціальної напруги. Тим часом, населення найрозвиненіших держав стає дедалі більше мультиетнічним, у зв'язку з чим і державна організація розвивається як метаєтнічний соціокультурний простір. Інтеграція країн Західної Європи віддзеркалює цю закономірність і розкриває можливості та перспективи майбутньої глобальної самоорганізації людства.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в соціокультурному просторі, пов'язані зі зміною чинника структуроутворення соціальної організації в цілому. Суспільство прагне створити умови, які одночасно можуть задовольняти потреби і становлення індивідів як цілісних суб'єктів, і зберегти основи самої культури як цілісного суб'єкта. Елементи

етнічного змісту не можуть бути усунені з культури; вони мають бути включені до нової системи відносин, але не як чинник структуроутворення, а як вторинний чинник разом з виробленням соціально-речовинної структури, яка також набуває значення вторинного чинника. Пріоритетом стає не пошук нової етнічної самоідентифікації, а реорганізація всієї цілісності соціальних відносин. При цьому етнічна самоідентифікація змістовно модифікується, аби не суперечити цілісності системи. Етнічна самоідентифікація має включати в себе самоідентифікацію не тільки культури в цілому, представленої частковими груповими суб'єктами (зокрема, регіональними і національними субетносами), але й суб'єктами-індивідами. Це можливе за умови, коли моменти групової самоідентифікації реалізовані в інституціонально оформлених структурах і не обмежують свобод, волі індивідів у процесах їх самоідентифікації загалом. За таких умов процеси етнічної самоідентифікації сприятимуть зміцненню цілісності соціально-культурного простору в цілому, формуванню політики, як відповідатиме рівню соціального розвитку і загальної стабілізаційної тенденції.

Зміст сучасного українського простору орієнтується на прогресивну стабілізацію і припускає, насамперед, розвиток громадянського суспільства, поза яким неможлива ідентифікація часткових суб'єктів на нових підставах, де етнічний чинник є вторинним; цінності етнічної, станової, конфесійної приналежності стають особистою справою громадян. У змісті самоідентифікації індивідів щодо приналежності до культури пріоритетними є цінності власної самореалізації, і держава має забезпечити їм таку можливість.

Література:

1. **Косолапов Н. А.** Глобализация: территориально-пространственный аспект // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 6. – С. 6 - 9.
2. **Шульга М. О.** Соціальний ареал життя особистості як предмет соціологічного дослідження // Соціальний ареал життя особистості. – К., 2005. – С. 21 - 41; **Тишков В. А.** Этничность, национализм и государство в посткоммунистическом обществе // Вопросы социологии. – 1993. – № 1 - 2. – С. 3 - 38; Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність. – К., 2004; **Ионин Л. Г.** Социология культуры: путь в новое тысячелетие. Учебное пособие для студентов вузов. – 3-е изд. перераб. и доп. – М., 2000. – С. 287 - 297.
3. **Тойнби А.** Постигжение истории: Сборник. – М., 1991. – С. 578 - 581.
4. **Пригожин А.** Феномен катастрофы (дилеммы кризисного управления) // Общественные науки и современность. – 1994. – № 2. – С. 114 - 126.
5. **Губогло М. Н.** Языки этнической мобилизации – М., 1998. – С. 44.

Ідеологічні партії і партії-ФПГ

Олександр Швирков,

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
Сумського державного університету

Тема статті — перспективи так званих ідеологічних партій (соціалістичних, комуністичних, ліберальних тощо). Робиться спроба показати, що в найближчому майбутньому вони будуть витіснені з політичної арени партіями, які є політичним продовженням фінансово-промислових груп (партіями-ФПГ), що, у свою чергу, призведе до суттєвих змін правил політичної боротьби.

Ідеологічні партії існують вже понад сто років. За цей час суспільство вже звикло до них і стало сприймати їх як щось цілком зрозуміле. Однак в останні кілька десятиліть можна спостерігати, як ідеологічні партії поступово, але неухильно залишають політичну сцену. Правда, їхні ідеологи (а то й рядові члени) схильні сприймати це явище як щось тимчасове, як якусь аномалію. Вони вважають, що рано чи пізно все повернеться „на круги своя”, навіть більше — ідеологічний характер їхніх партій лишається для них предметом неабиякої гордості. А партії, організовані на кшталт груп інтересів, вони сприймають як щось протиприродне, навіть прямо називають їх фінансово-промисловими групами і критикують їх за брак чіткої ідеології, популізм, пристосовництво тощо. Та чи насправді партії — продовження ФПГ є чортиком, що вистрибнув з табакерки? І чи насправді ідеологічні партії ослабили лише тимчасово?

На мою думку, нині спостерігається перехід до нової форми партійної організації (а можливо, й старої, тільки добре забутої), і саме партії-ФПГ їх уособлюють. Що ж стосується ідеологічних партій, то вони як такі незабаром мають повністю зникнути (або існуватимуть як малочисельні організації маргіналів).

Спробую коротко аргументувати цю тезу.

Спочатку про ідеологічні партії. Як відомо, найбільш екстремістські з них, насамперед — фашистські, повністю себе дискредитували. Якщо не трапиться якихось катастрофічних подій, то жодна з фашистських партій не матиме надії на успіх у будь-якій великій і розвиненій країні.

(Зауважу, що йдеться саме про партії, а не релігійні рухи, насамперед фундаменталістські). Далі — комуністичні партії. В останні десять – двадцять років спостерігається їх поступове старіння (разом зі старінням їх електорату), з кожними виборами відсотки голосів, що віддаються за них, зменшуються. Це пояснюється, насамперед, тим негативним історичним шлейфом, що тягнеться за комуністами, а також жорсткістю ідеології, яка аж ніяк не відповідає сучасним реаліям і, скоріше, відлякує від неї, а не приваблює людей. Соціалістичні й соціал-демократичні партії. Для них багато в чому характерні ті ж проблеми, що й для комуністичних партій (насамперед, старіння електорату). Їх ідеологія базується на так званому демократичному соціалізмі, який можна охарактеризувати так: і нашим, і вашим. Демократичний соціалізм прагне помирити всіх з усіма. Слід зазначити, і це вже не раз говорилося, що ліві партії помітно „поправшали”. Що ж стосується ліберальних партій, то вони помітно „полівішали”, відмовившись від жорсткого сповідування ідеології вільного ринку тощо.

Отже, що ж бачимо? Деякі партії, які вважаються ідеологічними (насамперед, комуністичного типу), неухильно втрачають голоси виборців, інші „правішають” або „лівішають”, втрачаючи ідеологічну своєрідність і чіткість. Однак як можна стверджувати, що якась партія – партія ідеологічна, якщо її ідеології не притаманна своєрідність і чіткість?

З формальної точки зору, на користь того, що ці зміни є наслідком цілком об'єктивних процесів і відбивають якусь цілком конкретну тенденцію, а не випадкові відхилення, свідчить, насамперед, однотипність і масовий характер цих змін.

Що стосується змістового боку справи, то можна навести такі міркування.

Події, що відбулися у XX столітті, наочно показали, що дотримання жорсткої ідеології (носіями і „двигунами” якої майже завжди були партії), як правило, призводить до політичного й/або економічного краху. Ймовірно, у першу чергу це пов'язано зі стрибкоподібним ускладненням суспільства, що відбувалося в останні 100 – 150 років. Найважливішу роль у всьому цьому відіграв технічний прогрес.

Світ багатогранний, події, що відбуваються в ньому, дуже часто непередбачувані. Людське суспільство — так само. Воно не може бути вичерпно описане однією теорією. Про це говорив ще К. Поппер [1], подібної думки дотримувався і Ф. А. Хайєк [3], і багато інших сучасних філософів. Суворе дотримання однієї ідеології призводить до послаблення здатності суспільства до адаптації, а отже й виживання. Причому йдеться не тільки про тоталітарні ідеології (фашистську, комуністичну), але й про ідеології на кшталт ліберальної чи лібертаріанської. Ідеології брутально розтинали світ, будучи продовженням недосконалих і досить грубих політичних і соціологічних теорій. Якийсь час світ міг терпіти їх носіїв – партії, вони навіть були корисними – насамперед для того, щоб „перетягнути”

суспільство з однієї фази розвитку в іншу. Але тепер вони безнадійно застаріли і тому просто приречені на вимирання.

Однак є ще одна причина, з якої ідеологічні партії типу соціалістичних і соціал-демократичних відходять у минуле. Полягає вона ось у чому. Самі по собі ідеології цих партій не погані й не гарні, точніше, якісь ідеї, їх складові за їх реалізації навіть можуть принести благо для певної частини суспільства (іноді й досить значної). Однак реалізація цих ідей у скільки-небудь серйозних масштабах сьогодні не реальна, тому що у цих партій немає для цього достатніх ресурсів. А партійна ідеологія без ресурсів для її реалізації – це просто повітряний замок. Під ресурсами в цьому випадку слід розуміти не лише гроші та інші матеріальні цінності, а й кадри. Як уже говорилося, кадри таких партій старіють, багато перспективних членів відходять від активної діяльності. Приблизно така ж ситуація складається і з проблемою олігархізації соціалістичних партій. Часто чую: от якби змінити верхівку, справи б пішли. Однак те, що верхівка не змінюється, аж ніяк не випадковість, не нещасливий збіг обставин, а закономірність, цілком однозначний симптом.

Можна скільки завгодно посилатися на „дурість” народу, який не розуміє своїх вигод від впровадження певної ідеології в життя, на те, що її **не дають** зреалізувати, на „несправедливість” тощо – нічого від цього не зміниться. Такі нарікання, скоріше, засвідчать інфантильне налаштування психіки їх суб'єктів. І справа тут знову ж не в якійсь випадковості, не в несприятливому розташуванні зірок, а в тому, що така ситуація обумовлена цілком об'єктивними причинами. Навіть у тому випадку, якщо вона організована якимись недоброзичливцями. Адже недоброзичливці теж **цілком об'єктивні**, а політична боротьба точиться не між абстракціями, а між цілком конкретними людьми, які керуються цими абстракціями. Резюмувати це коротке міркування можна так: якщо інструмент (тобто партія) перестає виконувати те, задля чого його створили, через природне зношення і моральне старіння, то його викидають. І яким би він не був дорогим своїм власникам, зберігати його, не замінюючи новим, означає прирікати себе на невдачу.

Зараз часто говорять про кризу лівого руху. Одним із симптомів його називають брак єдиної концепції, теорії, яка б дозволила оновити соціалістичну ідеологію. І знову ж, брак теорії сприймається як щось тимчасове, навіть випадкове. Однак і це цілком закономірне явище. У XIX столітті аналіз тогочасних реалій спонукав якихось людей до створення якихось теорій, які й породили соціалістичний рух, що змінив світ. Ці теорії зробили свою справу. Тепер же світ інший. Тепер потрібні нові теорії. І вони вже не можуть бути соціалістичними (так само, як і ліберальними). Старі теорії, що застосовуються в нових умовах, швидше все заплутають, аніж прояснять.

На мою думку, нинішня ситуація з політичними партіями є наслідком підвищення політичної культури, я б навіть сказав — сукупного рівня

IQ політикуму і народу. Тільки дуже інтелектуально нерозвинені люди можуть увірувати, що одна якась ідея раз і назавжди врятує світ (згадаймо хоча б хрестові походи). І якщо люди у масі своїй більше „не ведуться” на обіцянки абстрактного світлого завтра, то це більше свідчить про їхнє дорослішання, ніж про те, що вони втратили „орієнтири”. У цьому контексті навіть успіхи політичного популізму можна розглядати як позитивний момент, оскільки віра в конкретну вигоду є рисою, що свідчить про більшу психологічну зрілість, аніж віра в повітряний замок. Точніше, політичний популізм, або, по-іншому, розчарування в ньому, змусить людей подорослішати набагато швидше – я думаю, у наших умовах – за кілька років, – ніж ідеологія, що обіцяє рай на землі. Зараз можна почути від деяких діячів (насамперед, соціалістичної орієнтації), що народ просто не доріс до розуміння тієї програми, що пропонують соціалісти. Однак мені здається, що народ, швидше, **переріс** соціалістичну ідею.

Те, що політичні партії, а точніше — політтехнологи, для кожної передвиборчої кампанії змушені вигадувати різні „фішки”, так само є позитивним моментом, оскільки це свідчить, що „електорат” швидко вчиться. У цьому зв'язку слід зазначити, що швидке і різке оновлення політичної еліти в Україні, яке багатьма вітається, недоцільне, оскільки політики теж мають вчитися. А те, що багато хто з них справді вчиться, незаперечний факт (як, утім, і те, що дехто деградує). Взагалі, на мою думку, розмови про можливість здійснення цієї акції (щодо радикальної заміни політиків) – це розмови, що мають такий же інтелектуальний рівень (і ті ж наслідки), що й розмови про те, що добре б було „замінити народ”.

До чого ж ми рухаємося? Уявити майбутній устрій політичної системи вже зараз можна, аналізуючи партії сучасного типу, партії **неідеологічні**. Саме вони активно витісняють партії ідеологічні, більше того – подекуди цей процес уже завершується. І цей процес цілком природний і навряд чи кимось свідомо спрямовується. Найчастіше такі сучасні партії репрезентують ФПГ, є їх політичним продовженням. На відміну від традиційних ідеологічних партій, партії-ФПГ (будемо поки що називати їх так) не формуються на основі якоїсь абстрактної ідеї, а створюються цілком свідомо для просування цілком конкретних бізнес-проектів, лобіювання інтересів тощо (не слід плутати такі партії з чисто технічними проектами, основна мета яких полягає в тому, щоб розколоти електорат). Необхідність для бізнесу таких проектів цілком зрозуміла. Політичне поле має свою структуру, свої закони, свої правила гри, свої вимоги до гравців, свою мову. Отже партії-ФПГ є чимсь на зразок органів, що відповідають за зв'язки з громадськістю, які створюються у будь-якій великій компанії. Одне з найголовніших їхніх завдань – реалізувати той чи інший бізнес-проект. Як правило, це здійснюється під прикриттям певних політичних ідеологій (найчастіше – добре знайомих, але модифікованих).

Природно, повністю дотриматися конспірації вдається далеко не завжди. Дуже часто реальні цілі бізнес-груп, що стоять за партією-

ФПГ, виходять на поверхню, що дає можливість опонентам жорстко її критикувати. Однак через деякий час інша партія, можливо, та ж, що критикувала суперницю, сама потрапляє в подібне становище й, у свою чергу, стає об'єктом викривальних акцій. Саме в такій формі відбувається боротьба різних ФПГ у політичному полі, перенесена туди з поля економічного.

Багато ідей, які використовуються партіями-ФПГ, вже перебувають на озброєнні ідеологічних партій. Запозичуючи їх, партії-ФПГ, що володіють незрівнянно більшим, ніж ідеологічні партії, фінансовим ресурсом, активно витісняють конкурентів на маргінеси політики. Відтак ідеологічні партії мають чи не єдиний шанс продовжити своє існування: „продати” свій апарат ФПГ (або здавати його в „оренду”, що зараз найчастіше й відбувається). Оскільки утримувати апарат великої політичної партії для однієї компанії – нехай і великої – надто дорого, то його утримують спільно кілька великих компаній – ФПГ. Через це в таких партіях часто виникають конфлікти, адже цілі компаній, що їх „заснували”, можуть істотно відрізнитися.

Цей короткий опис сучасної ситуації дає нам можливість уявити трансформації, яких може зазнати організація політичного поля в найближчому майбутньому.

Думаю, згодом політичне прикриття цілей ФПГ послаблюватиметься, оскільки ідеологічні одешинки, в які вдягаються сучасні партії, дуже швидко „зносяться”. Програми ж партій, які репрезентуватимуть цілі ФПГ, „озвучуватимуться” певною політичною мовою. Вироблення такої мови – справа недалекого майбутнього. Точніше, необхідно буде трансформувати свідомість населення таким чином, щоб воно нормально сприймало майже не прикриті ідеологічною риторикою бізнес-плани ФПГ, закріплені в програмах партій. Отже лобіювання, що виникло на зорі появи політичних партій, у найближчому майбутньому, швидше за все, стане неприхованим смислом їх існування, а конкуренцію ідеологій замінить конкуренція бізнес-планів. У зв'язку з цим, на мою думку, національною ідеєю зможе стати бізнес-ідея, котра є основною, стрижневою ідеєю бізнес-плану, який є програмою якоїсь іншої партії-ФПГ, програми, яку така партія пропонує на розгляд суспільству. Тобто суспільство зможе прийняти в якості національної ідеї бізнес-ідею, реалізація якої обіцятиме найбільшу економічну користь переважній частині громадян. Особливо актуальним це може бути для України, оскільки ситуація у нас (і політична, і мовна, і культурна) така, що не дозволяє сформулювати традиційну „суто ідеологічну” ідею.

Зрозуміло, що в цій ситуації розмови про відокремлення бізнесу від влади видаються безглуздими. Політика цілком зіллється з бізнесом, точніше — повністю підкориться йому. Політичні рішення будуть переформулюванням мовою політики бізнес-рішень.

У цьому зв'язку слід враховувати ефект глобалізації. Вважаю, що

найважливішу роль в остаточній трансформації політичної системи відіграють (і вже відіграють) ТНК. Колись ідеологічні партії були національними, тепер, швидше за все, відбуватимуться процеси інтерналізації партій-ФПГ. Що ж стосується майбутньої політичної боротьби між партіями-ФПГ, то її найкраще можна буде описати в термінах Realpolitic.

На відміну від деяких авторів, я не вважаю, що такий стан речей є симптомом „реваншу капіталу”. У будь-якому випадку, не варто надавати такому словосполученню якогось особливо зловісного змісту. Навряд чи ситуація у світі стане подібною до тієї, що була у ХІХ столітті – навіть якщо деякі сучасні події і процеси у чомусь нагадують тогочасні події і процеси. Умовивід за аналогією в історії – справа надто ризикована. Як зауважив Ф. Фукуяма, для того, щоб суспільство у своєму розвитку повернулося на одну з пройдених ним фаз (звичайно, досить віддалених), необхідно, щоб відбулися надто вже катастрофічні події [2].

Взагалі, на мою думку, багато авторів, говорячи про партії-ФПГ, перебувають під впливом традиційного уявлення про партії як партії ідеологічні, скоріше за все, навіть не усвідомлюючи цього. Для них партії-ФПГ – це щось ненормальне, щось, що необхідно перебороти. (Йдеться, насамперед, про партії пострадянського простору). Такі партії сприймаються як проміжний етап на шляху до створення „справжніх” партій, таких, як на Заході. Інакше кажучи, ці дослідники припускають, мабуть, що країни пострадянського простору ізольовані від усього і повторюють (із запізненням на півстоліття) шлях „західних демократій”. Однак такої ізоляції не існує. Навпаки, на ці партії чинять потужний вплив найрізноманітніші суб'єкти, наприклад, держави й ТНК. Та й власне західні партії, судячи з усього, переживають ті ж трансформації, що й партії на пострадянському просторі, тільки це не так помітно, можливо, завдяки кращому стану західної економіки, традиціям парламентаризму і, головне, поступовості трансформацій. Інакше кажучи, і ті й інші рухаються в тому ж напрямі.

Процеси, що нині відбуваються, цілком природні й не призведуть до катастрофічних наслідків, як дехто пророкує (наприклад, антиглобалісти). Просто світ знову стане іншим.

Звісно, головні небезпеки, які несе в собі описана тенденція, полягають у можливому згортанні соціальних програм, підпорядкуванні всього ладу життя суспільства бізнес-інтересам окремих ФПГ, руйнуванні або, принаймні, нівелюванні держави, зведенні її ролі до обслуговування потреб ФПГ тощо. Однак проти цього можна навести безліч аргументів.

По-перше, устрій життя більшості більш-менш розвинених сучасних суспільств уже давно підпорядкований реалізації бізнес-цілей – як індивідуальних, так і корпоративних. Лібералізм та ідея вільного ринку зробили свою справу: тепер навіть соціалісти вірять у ліберальні цінності, необхідність ринку і заздять заможним.

По-друге, як уже говорилося, політика як така вже давно де-факто підпорядковується досягненню бізнес-цілей ФПГ і ТНК, просто цілі ці поки що маскуються старими політичними й соціологічними теоріями, у тому числі й з використанням соціалістичної риторики. Наявність таких цілей, точніше — їх превалювання, є нагодою для постійних обвинувачень ФПГ у зраді національних інтересів узагалі й продажництві найнятих ними політиків. Однак, на мою думку, — і це, можливо, викличе в когось обурення, — такі політики є просто жертвами невідповідності між формою політичного життя і його змістом. Застарілі політичні теорії, засвоєні, так би мовити, з молоком матері, у тому числі й політиками (у першу чергу саме політиками), змушують останніх почуватися лиходіями, брехати, викручуватися тощо. Зрозуміло, що такий стан справ не сприяє зростанню довіри до них. Однак слід зрозуміти, що політики брешуть тільки тому, що їм бракує слів, аби сказати правду. У них немає концепцій, до яких можна було б апелювати. Трансформація суспільної свідомості, відновлення відповідності між цією свідомістю та реальністю (по-іншому, гармонії між формою і змістом) дозволить зняти цю проблему, принаймні **стільки** брехати вже не буде потреби, і проблема ця з розряду соціально-політичних перейде в розряд проблем особистого морального вибору. Зрозуміло, що це дозволить істотно оздоровити моральну атмосферу в суспільстві.

По-третє, що стосується згортання соціальних програм. Річ у тім, що не тільки лібералізм зробив свою справу, але й соціалізм теж. Революції початку XX століття наочно продемонстрували, що може статися, якщо соціальне забезпечення не дотягує до якогось мінімального рівня. Якщо лібералізм дозволив прийти до влади великому капіталу, що відтіснив спадкоємну аристократію і вселив людям упевненість у цінності кожного з них, то соціалізм, у свою чергу, навчив народ боротися за свої права. Так, незабаром соціалістичні й комуністичні партії припинять існування, оскільки вони швидко втрачають свої ресурси, як кадрові, так і фінансові. У більшості країн вони вже відсторонені від влади. Однак їхня діяльність є прикладом того, як можна організовано захищати свої права. Вважаю, що функції, які ще виконуються соціалістичними та іншими ідеологічними партіями, поступово переберуть на себе громадські організації. Деякі з них будуть створені за зразком таких партій, інші розвиватимуться як організації, створені цими партіями, треті ж стануть правонаступниками покійних партій. Як і сучасні ідеологічні партії, ці громадські організації не матимуть ресурсів, щоб боротися за владу, однак їхніх сил вистачить для того, щоб ефективно захищати права „посполитих” від зловживань ФПГ, пом'якшувати ті чи інші жорсткі рішення партій-ФПГ.

Зараз відбувається поступова (і, як правило, неусвідомлювана) робота з вироблення нових правил політичної гри, політичної боротьби, правил, що не зводяться до тих, що були вироблені в часи активної діяльності ідеологічних партій. Хоча, звичайно, нові правила міститимуть у собі в

загальному вигляді й моменти, елементи старих правил.

Якщо розглядати історію людства крізь концепцію десакралізації влади, то нині можемо спостерігати якщо й не завершальний етап цього процесу, то, принаймні, один із найважливіших переломних його моментів.

Підсумки

1. Соціалізм і лібералізм як основні ідеології ХХ століття відходять у минуле. Разом з ними зникають й національні ідеологічні партії.

2. На місце ідеологічних партій приходять партії-ФПГ, які є політичним продовженням ФПГ, у тому числі й ТНК. Вони можуть мати й наднаціональний характер.

3. Бізнес, внаслідок цього, повністю зливається з владою.

4. Цілі партій-ФПГ є суто економічними. Оскільки старі ідеології вже не можуть виконувати своїх функцій або хоча б служити ефективною ширмою для реальних цілей партій-ФПГ, то поступово починає вироблятися нова політична мова, формуватися термінологічний апарат, що дозволяє „озвучувати” цілі партій-ФПГ. Цей процес відбувається паралельно з процесом такої трансформації суспільної свідомості, аби вона могла адекватно сприймати сформульовані в нових термінах програми партій-ФПГ.

5. Ідеологічні партії, помираючи, дають життя громадським організаціям, які хоча й не можуть прийти до влади, проте здатні цілком успішно захищати громадян від сваволі і зловживань ФПГ.

Література:

1. **Поппер К.** Открытое общество и его враги. В 2 т. / Пер. с англ. – М.: Феникс, Международный фонд „Культурная инициатива”, 1992.

2. **Фукуяма Ф.** Конец истории и последний человек / Пер. с англ. – М.: „Издательство АСТ”, 2004.

3. **Хайек Ф. А. фон.** Пагубная самонадеятельность: Ошибки социализма / Пер. с англ. – М.: Изд-во „Новости” при участии изд-ва „Catallaxy”, 1992 – 304 с.

Державотворча ідеологія як чинник демократичного розвитку України

Ігор Миклащук,

аспірант Національного інституту
стратегічних досліджень

Україна, проголосивши державну незалежність, декларувала засадничими принципами державотворення демократичні цінності. Однак в утвердженні їх вона значно відстає від своїх західних сусідів. Особливо це стало відчутно в останні роки. Автор статті прагне розкрити причини цього явища і висловлює свої міркування щодо можливих резервів прискорення демократичних перетворень в країні, модернізації її суспільно-політичного розвитку.

Актуальність дослідження феномена державотворчої ідеології посилюється у зв'язку з трансформаційними процесами, які відбуваються нині у багатьох країнах, в тому числі й в Україні. Автор вважає, що впровадження державотворчої ідеї є одним з найефективніших засобів реалізації демократичних реформ і гарантування національної безпеки України.

Термін „державотворча ідея” має широку палітру визначень. Близькими за змістом до цього поняття вважаються, зокрема, „державницька”, „націєтворча”, „державна” ідеологія. Проте між цими означеннями існують суттєві відмінності — в залежності від конкретної історичної епохи, конкретної країни, яких ці визначення стосуються.

Ми вважаємо, що державотворча ідеологія — поняття ширше, ніж державна чи націєтворча ідеологія, адже основною складовою ціннісної системи державної ідеології є стратегія державного розвитку. Однак вона має і певну ваду — це надмірний етатистський характер.

Державотворча ідеологія покликана поєднати процес активного державного і національного розвитку в єдиній системній моделі, де державі відводиться одна відповідальна роль, а інститутам громадянського суспільства — інша. Питання, пов'язані з конструюванням державотворчої ідеології, актуальні для народу і суспільної еліти молодшої української держави, яка прагне звільнитися від посттоталітарного тягара невизначеності. В політичній науці посттоталітарний період визначають

як перехідний, трансформаційний, модернізаційний тощо.

Перш ніж зосередитись на основних проблемах модернізації українського суспільства, зупинимося на понятті „модернізація”, оскільки воно трактується науковцями по-різному.

Модернізація в загальному плані означає процес оновлення, осучаснення, тобто набуття менш розвиненими суспільствами ознак, які характерні для більш розвинених суспільств, що, у свою чергу, передбачає необхідність масштабних, цілеспрямованих перетворень в усіх основних сегментах соціальної системи (економічній, правовій, політичній сферах, у сфері соціальних відносин, в культурі, системі освіти тощо) [15, с.7]. На етапі модернізації актуалізується проблема соціального самовизначення, необхідність вибору моделі соціального майбутнього. Сукупність проявів і тенденцій соціальних процесів не тільки об'єктивно впливає на характер ідеологічних процесів у ньому, але й створює передумови для формування різних думок, висновків, оцінок з боку науковців щодо ідеології та ідеологічних явищ.

За два останні десятиліття Україна пройшла складний шлях державного становлення. Визначено довгострокові національні цілі й пріоритети, які закріплені в Конституції та інших основоположних документах. У них йдеться, зокрема, про Україну як демократичну правову державу з соціально орієнтованою ринковою економікою і громадянським суспільством, про євроінтеграційний курс її політики.

Однак пройдений період можна вважати й періодом втрачених можливостей. Маючи на старті свого незалежного розвитку значні переваги у порівнянні з іншими постсоціалістичними країнами у багатьох сферах, наприклад, в економічній, комунікаційній, воєнно-технічній тощо, офіційний Київ не спромігся ними скористатися. Причин багато: це і брак традицій державотворення, і слабкість стратегічних розробок, і непатріотичність владної еліти тощо. Так, А. Кудряченко, оцінюючи геополітичні виклики сучасній Україні, зазначає, що проголошені 1990 року в Декларації про державний суверенітет України три неядерні принципи: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї (читай – в інтересах московської метрополії), визначені ще до суверенного статусу України, принципових змін не зазнали. Перебіг подій від прийняття Акту про незалежність України 24 серпня 1991 року до Всенародного референдуму 1 грудня й Біловезьких угод 8 грудня 1991 року був, на думку дослідника, своєрідним лакмусовим папірцем, який засвідчив набуття сили, чіткіших державотворчих обрисів політичною елітою, але й став показником слабкості її організаційних та науково-аналітичних зусиль. Тогочасний український істеблішмент, за незначним винятком, був пасивним спостерігачем, а не локомотивом творення. Давалися взнаки і конформізм, й історично-традиційне залякування націоналізмом, й інші фактори [7, с. 169].

Перелік старих (і нових) помилок можна продовжувати, але й цього

досить для висновку: аби уникнути чогось подібного в майбутньому, необхідно деталізувати національні цілі, конкретизувати їх внутрішню ієрархію з прерогативою доктрин, стратегій та інших державних документів відповідного рівня. Актуальним видається втілення в життя своєрідної державотворчої ідеї, викликані об'єктивними чинниками державного розвитку країни. Адже й досі серйозні політичні рішення приймаються ситуативно, в залежності від суспільно-політичної та соціально-економічної кон'юнктури. Державні лідери свої стратегії формують від однієї виборчої кампанії до іншої, не замислюючись над шляхами їх реалізації.

Поняття „державотворча ідеологія” викликає неоднозначні оцінки в українській суспільствознавчій науці. Це пов'язується, на нашу думку, передусім з ідеологічною спадщиною ортодоксального марксизму-ленінізму. Внаслідок цього чимало дослідників надають будь-якій ідеології негативного значення, а тим більше — ідеології державотворчій. Державотворча ідеологія часто-густо порівнюється за її формою і змістом з офіційною ідеологією епохи тоталітарного СРСР, коли суспільству нав'язувалася „єдино правильна” державна ідеологія.

У вітчизняному суспільствознавстві проблеми формування державотворчої ідеології знайшли відображення у працях, зокрема, В. Андрущенка, В. Воловика, П. Демчука, І. Гавриленка, О. Лановенка, В. Лісового, М. Михальченка, Т. Мальцевої, Т. Метельової, М. Міщенко, В. Тарана, О. Штики. Ці науковці дотримуються позиції, що державотворча ідеологія має право на існування і має бути важливою складовою суспільно-політичного і соціально-економічного дискурсу. Та все ж серед вчених цього напрямку спостерігаються й серйозні розбіжності щодо того, що саме слід під такою ідеологією розуміти.

Є. Головаха і В. Пухляк ще досить давно наголошували: „Слід зрозуміти, що нормальна держава не може існувати без ідеології та ідеологічних інститутів, метою яких є відтворення цієї ідеології в масовій та індивідуальній свідомості. Для сучасного суспільства єдиною ідеологією, здатною забезпечити стабільність держави й достатній рівень матеріального і духовного життя людини, є демократична система цінностей, яка базується на політичному плюралізмі, вільній ринковій економіці й рівності громадян перед законом” [5, с. 26 - 29]. Подібною точки зору дотримувався й М. Амосов, який писав: „Чи потрібна державі ідеологія? Багато хто зараз сумнівається, говорять – плюралізм думок. Я вважаю – необхідна. Ідеологія визначає державний устрій, і громадяни повинні вірити, що він справедливий. У крайньому випадку — в основному. Інакше – як жити? Для будь-якої діяльності людина визначає мету. Мета всього народу – це і є ідеологія суспільства, розписана в законах. Без ідеї не буде єдності народу, а отже й прогресу в матеріальній і духовній сферах” [1, с. 1].

На нашу думку, державотворча ідеологія є дворівневою структурою.

Перший її рівень включає сукупність ідей і принципів, покликаних сприяти досягненню суспільного консенсусу з питань, які стосуються збереження і розвитку держави. Другий рівень включає сукупність ідей, які впливають на становлення і збереження національного організму.

Однією з базових засад першого рівня є надання легітимації державі як суспільному інституту. Динамічно може розвиватися лише суспільство, яке має ідеологічний стрижень, зрозумілий кожному громадянину. Ще М. Вебер визначав ідеологічне конструювання як механізм легітимності: „Суспільство утримується як єдине ціле не просто через практичну необхідність і спільність інтересів; його поєднує ідея, що виправдує встановлений соціальний порядок” [3, с. 511 - 534].

Базовими засадами другого рівня є необхідність становлення політичної нації, громадянського суспільства, демократизація суспільних взаємовідносин. Ця необхідність обумовлюється об'єктивними законами суспільного розвитку, які свідчать, що країни, котрі пішли цим шляхом, добилися найбільшого успіху. Становлення таких засад гарантує забезпечення суспільної злагоди і миру.

Важливо розуміти різницю між державотворчою ідеологією і державною моно-ідеологією. Пошлемося на словник-довідник „Вітчизняна етностатистика думка”: „...ідеології, які розробляються в процесі формування багатопартійності української державності, не можуть претендувати на статус державної. Одержавши статус державної, будь-яка ідеологія зрештою дискредитує себе й перетворюється на форму тоталітарного мислення” [16, с. 151].

При визначенні ідеологічного інструментарію слід уникати крайнощів. Адже надмірна деідеологізація, так само, як і всеохопна заідеологізованість, деформує суспільну свідомість. Як зауважує М. Михальченко, „саме брак теорії ідеологій і своєрідного ідеологічного бачення заважає бачити в ідеологіях звичайне суспільне явище, яке має свої позитивні й негативні сторони і вселяє страх перед ідеологіями людям, які не розуміють смислу цього феномена. Світ ідеологій, як світ змії, таємничий і страшний через форму прихованого існування, через те, що й ідеології і змії можуть „ужалити” в будь-який момент навіть своїх господарів. Але умілі ідеологи і змієлови можуть використати ці засоби на користь людям, а ідеологічні засоби, як і зміїна отрута, можуть бути ліками для людства” [8, с. 108].

Досліджуючи державотворчу ідеологію, необхідно відповісти на наступні питання: „Чому така ідеологія затребувана? Що вона собою являє? Хто повинен бути її носієм і розробником? Де встановлено межу між ідеологією й правами та свободами громадян? Який вплив ця ідеологія чинитиме на становлення української політичної нації? Як вона має поєднуватися зі стратегією національного розвитку?”.

Вважаємо, що державотворча ідеологія — це важлива складова національного й суспільного інтересу. До речі, в сучасному суспільствознавстві ці поняття розрізняються. Поняття „національного

інтересу” стосується, насамперед, зовнішньої політики, а внутрішня складова вважається суспільним інтересом.

В. Горбулін і А. Качинський наголошують, що суспільні та національні інтереси не виключають одне одного — на суспільний інтерес значно впливає міжнародна ситуація. А на національні інтереси впливають такі внутрішні фактори, як ступінь соціальної стабільності і політичної єдності в країні. З іншого боку, ототожнення суспільних і національних інтересів може призвести до нехтування специфікою зовнішньої політики, її відносної самостійності, зведення її до внутрішньої політики держави, а протиставлення — до абсолютизації розбіжності інтересів держави і громадянського суспільства [10].

При визначенні поняття „державотворча ідеологія” значної уваги слід надавати ціннісному аспекту. Ціннісні орієнтації — найважливіша складова масової свідомості, що визначає реакцію людей на явища дійсності і спрямування їх поведінки. В сучасних умовах посилюється їх роль як мотиваторів дій соціальних спільнот, котрі спрямовують соціум у майбутнє. Наявність політичного та ідеального плюралізму сприяє утворенню широкого спектра цінностей.

Великого значення набувають політичні цінності, які мають забезпечувати безпеку особи, суспільства, держави, регіону, людства. В. Андрущенко визначає політичні цінності як політично значущі явища, процеси, предмети, основи, сторони політичного життя, феномени політичної свідомості. Такими цінностями він вважає демократію, гуманізм, солідарність, суверенітет, волю, рівність, справедливість, гідність тощо [2, с. 328]. На переконання М. Головатого, політичні цінності відображають найвищі принципи, які забезпечують злагоду в суспільстві або в окремих соціальних групах стосовно основних напрямів розв'язання проблем, віру в бажаний і найкращий тип політичної системи, у політичну мету, засоби її досягнення та уявлення про них [4, с. 221].

Особливий інтерес викликають цінності ідеологічного характеру. Адже ідеології, з різним ступенем їх вираження, існують в будь-якому суспільстві, позаяк ідеологія зосереджується навколо групи цінностей, котра закладається її творцями і в значній мірі формується історично. Отже ідеологія через своє ціннісне ядро впливає на соціальні відносини в соціумі. Будь-яка політична ідеологія є певним набором цінностей. М. Розов визначає цінності як граничні нормативні підстави актів свідомості або поведінки людей [11, с. 57].

Державотворча ідеологія є системою ціннісних орієнтацій. Її можуть виробляти й поширювати спеціалізовані групи людей всередині політичних еліт — теоретики, ідеологи, лідери і т. д. Інституційними органами виробництва державотворчої ідеології є держава та її інститути, а також інституції громадянського суспільства.

Завдяки виконанню специфічних функцій (футурологічної, інтегруючої, пізнавальної, аксіологічної, інтегруючої, захисної тощо) державотворча

ідеологія може забезпечувати діяльнісну зміну соціальної дійсності, а також політичну адаптацію індивіда, групи, етносу тощо. Саме в межах такого підходу ми й розглядаємо державотворчу ідеологію в нашому дослідженні.

Ціннісний характер державотворчої ідеології є її якісною особливістю. Завдяки своїй ідеологічній структурі, державотворча ідеологія перетворює цінності, розроблені в теоретичній концепції, в побутові уявлення індивідів. Адже кожна політична ідеологія призначена для того, щоби пропонувати соціуму власну шкалу соціальних цінностей. Як зазначав Н. Луман, цінності, до яких апелює політична ідеологія, не стільки утилітарно-прагматичні, скільки перспективно-сміслові, виражені в теоретизованій формі.

Ієрархія цінностей, до яких апелюють політичні ідеології, містить у собі абсолютні цінності, якими є людина і людство, природні ресурси, цінності соціального життя – суспільні інститути, структури і технології, наукові знання, естетичні і моральні настановлення. Особливе місце у ній належить цінностям моральним.

Державотворча ідеологія має бути ціннісною системою, у якій повинні превалювати цінності всього соціуму, а не окремих соціальних груп. Через популяризацію системи загальних принципів вона покликана дати відповіді на питання: „Хто ми є? Куди рухаємося? Що будемо? Як будемо?”. Тільки коли дамо відповіді на ці питання, зможемо мобілізувати суспільство на виконання актуальних для нього завдань.

Таким чином, державотворча ідеологія стає: 1) рушієм суспільного розвитку — в цьому полягає її ключовий прикладний аспект; 2) вона впливає на легітимацію влади, тобто на здатність певного режиму досягати суспільного визнання і виправдання обраного політичного курсу, прийняття цим режимом політичних рішень, кадрових чи функціональних змін у структурах влади; 3) ідеологія стає дороговказом і системою координат для людини і суспільних груп загалом, забезпечує відчуття єдності в інтересах спільної праці.

Актуальність і необхідність становлення української державотворчої ідеології викликана кількома важливими факторами. По-перше, це відносна нетривалість в часі суверенного статусу України. По-друге — процеси, зумовлені глобалізацією. Окрім того, важливого значення набуває і соціальний чинник.

Перший фактор пояснюється несформованістю української національної ідентичності, браком громадського консенсусу з питань стратегічного характеру, низьким рівнем політичної культури населення.

Можна погодитися з М. Рябчуком, який говорить про співіснування на теренах України двох національних проектів: „Перший проект виразно відмежовується від совєтсько-імперської спадщини і трактує її переважно як накинєну окупантами. Другий проект намагається інкорпорувати в

себе цю спадщину – з усіма її символами, наративами та стереотипами. Ці два проекти, зрозуміло, є несумісними, оскільки неможливо примирити советський та антисоветський дискурси, імперську та антиімперську спадщини. Як наслідок, Україна залишається полем бою двох супротивних ідеологій, наративів, візій минулого і майбутнього” [12].

Як не дивно, але боротьба за історичну пам'ять стала ваговою складовою процесу українського національного становлення під тиском російської історіографічної доктрини, яка формувалася протягом кількох століть і остаточно утвердилася в радянський період. Вона ґрунтується на ідеях спільного походження трьох східнослов'янських народів, де росіянам відводиться роль „старшого брата”. Українська історична традиція в умовах перебування у складі імперії вимушено приймала ці настанови, але після набуття незалежності Україна прагне сконструювати власну концепцію історії. Зіткнення різних інтерпретацій історичних подій становить загальний ідеологічний контекст українсько-російських відносин

Феномен національного становлення ускладнюється у зв'язку із зростанням впливу глобалізації, яка висуває на перший план проблему збереження національної самобутності та ідентифікації. Цей процес охоплює все більшу територію. Проявляється він, за М. Арчером, М. Елброу, Е. Гідденсом, Е. Тірікьяном, Р. Робертсоном, у комплексності змін, домінуванні глобального над локальним, елімінації етнічного фактора, гібридизації культури та побудові громадянського суспільства, що чинить потужний вплив на систему цінностей.

Раніше національна самобутність зберігалася завдяки можливості асиміляції інородних впливів у власному етнокультурному середовищі. Однак під тиском глобалізації і зростання ролі комунікацій поступово нівелюються національні культурні цінності, відбувається їх заміна на цінності масової світової культури. Е. Сміт, наприклад, зазначає, що „нова глобальна культура універсальна й позачасова” і, будучи „еклектичною, вона байдужа до часу й місця... Вона мінлива й безформна... Постмодерна космополітична культура поширюється засобами масової інформації й телекомунікаціями по всьому світу” [13]. Саме через це державотворча ідеологія може гарантувати збереження патріотичних почувань не завдяки культурній вищості чи кардинальній відмінності від інших, а завдяки сформованій системі цінностей.

Державотворча ідеологія покликана сприяти збереженню цілісності держави та її зміцненню, подоланню загроз сепаратизму, залученню до державотворчого процесу представників етнічних, регіональних, мовних та інших груп, зміцнення внутрішньої консолідації суспільства та міжетнічного миру, становлення політичної нації, розвитку громадянських зв'язків, віднайденню місця країни в системі геополітичних і культурних координат [4, с. 121 – 122].

Висновки

Поняття державотворчої ідеології, незважаючи на різні її визначення, є важливою складовою процесу трансформаційних змін, які відбуваються в Україні.

Затребуваність державотворчої ідеології обумовлюється об'єктивними чинниками державного розвитку України. Вона має дати відповідь на серйозні питання трансформаційного і демократичного періоду. Державотворча ідеологія покликана поєднати процес активного державного та національного розвитку в єдиній демократичній системній моделі.

При використанні поняття „державотворча ідеологія” значної уваги слід надавати ціннісному її аспекту.

Необхідність становлення української державотворчої ідеології обумовлена впливом кількох важливих факторів. Це, по-перше, відносна нетривалість в часі суверенного статусу України. По-друге, процеси, зумовлені глобалізацією.

Державотворча ідеологія може чинити вплив на інтенсивність становлення і збереження національної та етнічної ідентичності. Адже становлення національної ідентичності неодмінно супроводжує націєтворчий процес. Отже необхідно висунути наступні завдання: сконструювати свою історію; сконсолідуватися довкола українства як спільноти — у найширшому розумінні цього слова; генерувати сенс нашого існування з проектом майбутнього. Слід визначити, чого ми прагнемо в коротко- і довготерміновій перспективі, іншими словами — окреслити українську мрію.

Література:

1. **Амосов Н. М.** Идеология для Украины / Николай Михайлович Амосов. — К.: DEMID, 1997. — 36 с.
2. **Андрущенко В. П.** Духовні основи політики. Політологія: Підручник / В. П. Андрущенко, І. С. Дзюбка та ін. — К.: Вища школа, 2001. — С. 309 — 353.
3. **Вебер М.** Избранные произведения / Макс Вебер; пер. с нем., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайдено. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
4. **Головатий М. Ф.** Соціологія політики: Навч. посібник / М. Ф. Головатий — К.: МАУП, 2003. — 504 с.
5. **Головаха Є.** Політична соціалізація в посткомуністичній країні. Є. Головаха, В. Пухляк // Політична думка. - 1994. - №2. - С. 26 - 29.
6. **Горак Г. І.** Філософія: Курс лекцій / Галина Іванівна Горак. — К.: Вілбор, 1997. — 272 с.
7. **Кудряченко А. І.** Геополітичні виклики сучасної України / А. І. Кудряченко // Стратегічні пріоритети. - 2006. - №1. - С. 167 - 174.

8. **Михальченко Н. И.** Украинское общество: трансформация или лимитроф Европы? / Николай Иванович Михальченко. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. – 440 с.

9. Передумови та перспективи формування соціальної держави в Україні [Електронний ресурс] / Токарський Т. Б. // Стратегічна панорама – 2007. – №1. – Режим доступу до журн.: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/p2007-1.pdf>

10. Пріоритетність національних інтересів у світлі стратегії національної безпеки України [Електронний ресурс] / Горбулін В. П., Качинський А. Б. // Стратегічна панорама – 2005. – №3. – Режим доступу до журн.: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=prnb0&issue=2005_3

11. **Розов Н. С.** Ценности в проблемном мире: философские обоснования и социальные приложения конструктивной аксиологии / Николай Сергеевич Розов. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1998. – 292 с.

12. **Рябчук М.** Культура пам'яті та політика забуття / М. Рябчук // Критика. – 2006. – № 1 – 2.

13. **Сміт Е.** Національна ідентичність / Ентоні Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

14. Стенограма прес-конференції Президента України Віктора Ющенка „Політика нового реалізму”. – http://www.president.gov.ua/news/data/28_16613.html

15. Теорія і практика політичного аналізу і прогнозування. Збірник науково-експертних матеріалів / За редакцією М. М. Розумного. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2007. – 94 с.

16. Українська державницька ідея / Вітчизняна етнодержавознавча думка // Українське державотворення: невитребуваний потенціал. Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997. – С. 473 – 477.

Український організований націоналізм і марксизм в ідеологічному дискурсі

Вікторія Туренко,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціально-політичних дисциплін
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

У статті з'ясовується спільність і відмінність основних ідеологічних характеристик українського організованого націоналізму і марксизму.

„Чи можна націоналізм охарактеризувати як „доктрину”, „теорію”, „ідеологію”? Чи не завеликий кредит він отримує з такими епітетами? Чи має він своїх видатних мислителів? Чи загальний набір принципів націоналізму, його, так би мовити, „споживчий коштик”, зводиться до апології примітивних расових чи кровних інстинктів, що легко сприймаються обивателем, або ж запозичених в інших доктрин принципів?” — порушує питання Г. Касьянов. Він зауважує, що такі питання завжди виникають, коли дослідники прагнуть оцінити ідеологічну вагу націоналізму в історії та сучасному житті [1, с. 152].

Існують два ракурси дослідження ідеологій. Перший, гносеологічний, де центральною проблемою є питання про співвідношення ідеології і науки, істинність чи хибність ідеологічних концепцій. Згідно з другим, онтологічним підходом, ідеологія, незалежно від її „істинності” чи „хибності”, розглядається як організуюча матеріальна сила, що діє або в якості апологета існуючих соціально-політичних відносин, або в якості їх опонента [2, с. 185]. В такому смислі поняття „ідеологія” розглядається як система політичних вірувань і переконань, орієнтованих на певні шляхи завоювання влади. Отже в даному випадку ідеологія вважається сукупністю усіх можливих засобів досягнення певної мети [3, с. 654]. Ідеологія радикального націоналізму, наприклад, для ОУН була в першій половині XX століття засобом досягнення незалежності України.

Система політичних цінностей становить ядро будь-якої ідеології. В межах ідеології людина відображає власне ставлення до дійсності, а також розуміння сутності соціальних проблем і власну роль у зміні або утвердженні існуючих суспільних відносин [4, с. 388]. Завдання вченого не

тільки виявити хибність, утопічність тієї чи іншої ідеології, а й визначити соціальну функцію, яку вона виконує в суспільстві, той прошарок, інтереси якого обслуговує [5, с. 68].

На переконання Е. Сміта, „націоналістичні ідеології було б краще розглядати як низку збіжних понять „націоналізму” подібно до загального поняття „гри”, яке має кілька збіжних елементів, не всі з яких наявні в тому чи іншому типі гри; хіба за винятком того, що в усіх націоналістичних ідеологіях так чи інакше можна виокремити три основні завдання: національну ідентичність, єдність, автономію” [6, с. 37]. Націоналізм – це різновид філософської віри, а радикальний націоналізм – віри догматичної. Як зазначає К. Майноут, з послабленням ролі релігійної віри посилювалася в Новий час роль політичних ідеологій, особливо націоналізму. Через те, що люди мають природжену потребу служити чомусь більшому, ніж вони самі, їм довелося, припинивши служити Богові, почати служити нації [7, с. 150]. Радикальний націоналізм з націоцентричною системою світовідношення, світобачення – це політична доктрина, де цінність нації визнається не тільки головною, вона просто сакралізується, означається метою політичної діяльності. Фахівці одностайні у тому, що найбільшу заслугу в розвитку ідеології українського радикального націоналізму ОУН мають праці Д. Донцова. Його „Націоналізм”, на думку О. Багана, променіє вірою у велике покликання України [8, с. 50].

Ідеологія має відверто практичне спрямування. Вона є не лише відображенням колективного інтересу, а й колективної волі. Послугуючись в процесі своєї реалізації можливостями впливу на поведінку людей через ідеологію, політика сама, по суті, стає ідеологічною, якщо прагне керувати, спрямовувати, контролювати в ім'я певної ідеї, певних інтересів. Але, як зауважує Ф. Хайєк, спроби перебудови суспільства на основі розумних доказів мають виходити з розуміння його природи і того, що наше розуміння може бути помилковим [9]. Спотворення ідеологією дійсності йде від визнаної певним типом чи певним чином сконструйованої реальності, орієнтованої на людські практичні інтереси, яка має на меті маніпулювання людиною шляхом впливу на її свідомість. У. Джеймс означив це як людську „волю до віри”. Г. Лебон вважав, що творення ідеологічних схем здійснюють фанатики, які страждають галюцинаціями [10, с. 188]. Т. Розова [11] і О. Черткова [12] теж називають ідеологічну свідомість утопічною. О. Черткова вважає, що така свідомість багато чого, зокрема, зовнішні ознаки, запозичила від релігії, хоча їх сутність, зміст, мета принципово різні, а в багатьох аспектах навіть несумісні. Ідеологія спрямована на те, щоб з недосконалих людей побудувати досконале суспільство, а релігія на те, щоб у недосконалому суспільстві створити досконалу людину [12, с. 76]. К. Мангейм вважав утопічною ту трансцендентну стосовно дійсності орієнтацію, яка переходить у дію і частково чи повністю підриває існуючий порядок [13, с. 113].

Ідея перебудови суспільства за законами розуму, наперед розроблений

ідеологічними схемами, ґрунтується на уяві про суспільство як продукт свідомої діяльності людей. К. Ясперс пише, що існує ідея, за якою можна затвердити правильну світобудову, де людина б почувалася благополучно і щасливо через абстрактні висновки. Ідеологічні схеми роблять з людини заручника, відбувається „заклання людей на вівтар абстракцій” [14, с. 112]. Це відбувається тому, що сучасній людині важко досягнути своє буття у зв’язку з Всесвітом, з природою. Вищий ідеал ототожнюється з певною конкретною людиною, установою, партією, ідеологією, з якоюсь урядовою інстанцією. Націоналізм зосереджується на одному з проявів вселенського організму – окремій спільноті, окремій нації, виокремлюючи частку з цілого.

Політичні ідеології, за словами М. Фрідена, це головні будівельні блоки нашого мислення про політику. З цих блоків – концепцій свободи, рівності, справедливості, влади, пов’язаних між собою певним чином, і утворюються сучасні політичні ідеології [15, с. 65 – 66].

Структуру політичної ідеології становить цілий комплекс елементів: ідей, гіпотез, концепцій, теорій, гасел, програм політичного розвитку, взятих у взаємозв’язках, що мають певну системність, стабільність. Політична ідея, ідеал є вихідним моментом теоретичного пізнання і перетворення політичної реальності. Ідеологія спрямована не на істину, а на ідеал. Саме з таких позицій варто розглядати й український націоналізм, а саме як: а) специфічну ділянку формування та функціонування соціального знання; б) засіб групового усвідомлення і перетворення політичної реальності; в) ідеологічний стимул політичної активності [16, с. 304].

В українській науковій думці існує позиція, за якою націоналізм взагалі не варто розглядати як особливу політичну ідеологію. На переконання В. Лісового, „ідеологія націоналізму в Європі аж до XIX століття переважно існує як ідеальний рух, що зміщує наголос на націю (як поняття і як цінність). Вона, отже, постійно взаємодіє з лібералізмом і консерватизмом, впливаючи на них та зазнаючи їхнього впливу”. Націоналізм як ідеологія існує тоді, коли наголос робиться „не тільки і не стільки на нації як цінності і на побудові національної держави (хоча це, зрозуміло, залишається складовою ідеології), скільки на тій політичній технології, яка пропонується для розв’язання суспільно-політичних, економічних та культурних проблем”. За типологією вченого, український організований націоналізм можна віднести до інтегрального націоналізму. В ньому культ нації означається самоціллю і використовується для мобілізації людей у боротьбі за національне визволення. До таких ідеологій застосовують означення тоталітарний, диктаторський, фашистський націоналізм тощо [17, с. 93, 107, 111]. Всі ці означення підпадають під зміст поняття „правий політичний радикалізм”.

Політичний радикалізм в ідеології заперечує будь-яке інакомислення, утверджуючи власну систему політичних, ідеологічних та релігійних поглядів, нав’язуючи їх опонентам за будь-яку ціну. Радикалізм у політиці

безкомпромісно виступає проти структур та інститутів, що склалися в суспільстві, всіляко намагається порушити стабільність, розхитати і повалити їх силовими методами. Лідери радикалізму та їх прихильники традиційно у своїх діях керуються гаслами „Все або нічого!”, „Все і негайно!”.

В. Лісовий зазначає, що досліджувати феномен націоналізму лише на основі текстів, програм націоналістичних рухів недостатньо. Адже термін „націоналізм” означає: „1) увесь процес формування та утвердження націй та національних держав; 2) свідомість незалежності нації разом з почуттями й прагненнями, спрямованими на її безпеку і процвітання; 3) мову та символізм „нації” і їх роль; 4) ідеологію, зокрема, й культурну доктрину нації і волю нації, а також пропоновані способи здійснення національних прагнень і волі; 5) соціальний і політичний рух задля досягнення цілей нації і утвердження національної волі” [17, с. 83]. Вчений вважає, що методологічно досконалішим є підхід, коли під націоналізмом розуміють ідеологію, спрямовану на утвердження націй та національних держав. Крім того, для аналізу ідеології націоналізму важливим є з'ясування його розуміння співвідношення „особа і нація”, „культура і нація”, „державна і нація”, а також дослідження його націософсько-концептуального контексту.

Якщо націософсько-концептуальний рівень націоналізму – це його загальні філософські смисли, то націоналізм як політичний рух з певною програмою і метою має донести в доступній формі свої положення і залучити для своєї діяльності прихильників. Цей рівень націоналізму репрезентується як у політичних гаслах, політичній пропаганді, так і через форми і методи політичної діяльності руху.

О. Баган розглядає розвиток українського організованого націоналізму на інтерпретаційному, пропагандистському, діяльнісному рівнях. Він зосереджується на політичних гаслах від Т. Шевченка до Д. Донцова, які стали стимулами розвитку УВО, ОУН–УПА. Серед них, зокрема, були такі гасла-принципи: українцям треба виробити в собі чітку політичну свідомість нації, а не свідомість етнографічної маси; їх повинна жити „воля творити націю”; ідеєю політичної незалежності українці не мають права жертвувати ні задля чого — будь-яка „жертва” завжди закінчується одним – уярмленням народу чужинцями [8, с. 45 – 46]. Автор підкреслює, що у розвитку українського організованого націоналізму не менш важливе значення мали пропагандистські гасла, побудовані на принципах: а) перевага зовнішньої політики нації; б) орієнтація на традиції. Згідно з першим, „усі зусилля нації, всі її духовні і соціальні сфери життя повинні бути спрямовані на досягнення тої політичної незалежності, на утвердження національної правди у світі. Все, що відволікає від цього, повинно залізною волею нації відкидатися, знищуватися”. Що стосується зовнішньої політики, то тут „треба розуміти, що війни між народами виростають із стратегічного і географічного положення нації і мають

у певні моменти її історії вибухову силу". Принцип традиціоналізму в українському організованому націоналізмі розумівся і пропагувався таким чином, що „внутрішня політика і культура української нації повинні мати глибоке коріння в історії духовності нашого народу. „Правда прадідів великих”, як писав Т. Шевченко, повинна світити нам у творенні теперішньої і майбутньої історії і національної величі. Не новомодні „соціалізми”, „комунізми”, „матеріалізми”, „лібералізми”, анархізми” й інші „ізми” з їх обездуховленням, затуманенням людини, з їх плеканнями плебейських, тваринних інстинктів і злоби. Не розшарпана, zdegradovana від впливів індустріальної цивілізації і її нервозних „джазів” людина – маленьке і жалюгідне „доповнення” до технічного прогресу, а цілісна людина, перейнята глибокою вірою і духом героїзму, вихована на культі величного, краси і гармонії” [8, с. 46]. Така людина, за задумами ідеологів ОУН, передусім має любити свою ідею, розуміти, що „світ і життя в ньому є вічна боротьба, боротьба між народами – головне” [8, с. 48].

Співвідношення концептуального, програмового та інтерпретаційного рівнів політичної ідеології можна розглянути на прикладі такого різновиду лівого радикалізму, як марксизм. К. Маркс висловлював переконання, що обов’язково настане кінець капіталістичної приватної власності, коли „експропріаторів експропріують”. Політичні партії, зробивши марксизм ідейною основою своєї діяльності, трансформували теорію К. Маркса на програмову вимогу націоналізації засобів виробництва. Коли в Росії справа дійшла до революційної практики, то один з керівників Жовтневого перевороту Л. Троцький кинув просте і зрозуміле гасло: „Грабуй награване!” [18, с. 49].

Логіку формування радикального націоналізму як ідеології можна означити таким чином. Наприкінці XIX століття з’явилася концепція соціал-дарвінізму, в основу якої було покладено розуміння життя окремої людини, нації і людства загалом як активної агресії, боротьби за існування. На початку XX століття з’явилися фашистські партії. Їх гасла закликали в ім’я боротьби з ворогами нації створювати „Велику Італію”, „Велику Німеччину”. Фашистські пропагандисти „доводили”, що війна робить націю сильною і загартованою, запобігає їй „загниванню”.

Подібні постулати відстоював і Д. Донцов [19, с. 603]. Він проголошував, що „боротьба за існування є законом життя; Всесвітньої правди... Життя ж призначає її тому, хто викажеться більшою силою морально і фізично. Ту силу можемо здобути лиш тоді, коли переймемось новим духом, новою ідеологією... Історія не знає рівності, як і природа, є там здібні і нездібні”. Своє право на самовизначення може ствердити лише та нація, що „має геній її справді здійснити”. Тому важливим вважається не лише наявність фанатичної і безкомпромісної великої ідеї, а й здатність реалізувати через насильство право сильного [20, с. 401].

Організація українських націоналістів поставила за мету здійснення Української Національної революції і утворення Української Самостійної

Соборної Держави. Її найбільш виразне гасло: „Не дозволимо нікому плямити слави і чести своєї нації!” [21, с. 454]. Воно апелювало до одного з найуразливіших почуттів людини – переживання своєї національності. Навіть в умовах подвійної ідентичності, характерної для українця Радянської України, навіть виходячи з різниці світовідчуття, світобачення українства Сходу і Заходу, Півночі і Півдня, українські організовані націоналісти сподівалися, що своєю пропагандою донесуть до українців ідею про те, що індивід втрачає захист, якщо його позбавляють національної ідентичності. Оунівці вважали, що все, що являє собою індивід, все, що він має, все, що він уподобає, зумовлюється існуванням нації [22, с. 59]. Отже націоцентризм на концептуальному, програмовому, інтерпретаційному рівнях був головною ознакою ідеології українського організованого націоналізму. Суттєвою ознакою цієї ідеології був також політичний радикалізм, який на концептуальному рівні відбивався у апологетиці війни, боротьби між націями, на програмовому рівні в меті політичної діяльності – національній революції, на інтерпретаційному рівні – у прагненні силою ширити свою „правду”.

На думку Г. Касьянова, „український інтегральний націоналізм виник на основі певних специфічних передумов, характерних саме для розвитку української нації у період між світовими війнами”. Поява ОУН стала проявом тенденції до радикалізації націоналістичних рухів у період після Першої світової війни [1, с. 321]. Ю. Левенець вважає, що, з точки зору гносеології, український націоналізм нічим не відрізняється від інших зразків (мислення, засноване на ідеології спрощення, заперечення). Але побудови корпоративності і інтегральності, еліти і ордену, вироблені Д. Донцовим, М. Сціборським, С. Бандерою, на думку вченого, були більш радикальними, ніж німецькі, італійські чи бельгійські [23, с. 672].

І. Лисяк-Рудницький називає ідеологів правого політичного радикалізму в Україні – Д. Донцова і М. Сціборського – інтегральними націоналістами. На його думку, інтегральний націоналізм був не науковим, а лише ідеологічним напрямом. Він називає його войовничо-ірраціональним, антинауковим і волюнтаристським ухилом, який спирався на міфи, а не на знання, який не відчував об’єктивної реальності, а отже був неспроможний до раціональних і відповідальних висновків. Інтегральний націоналізм, на переконання І. Лисяка-Рудницького, підніс войовничість українського народу в часи великих потрясінь, але знизив рівень його громадянської зрілості. І це все через те, що він, як зазначає В. Потульницький, не спирався на теорію і науку [25, с. 103].

Можна погодитися з точкою зору К. Вердері про те, що націоналізм є політичним застосуванням символу нації.

Як пише Г. Касьянов, „один з найцікавіших сюжетів в історії українського націоналізму – його взаємодія з соціалізмом і комунізмом” [1, с. 325]. При цьому вчений наголошує, що саме в контексті взаємовпливів та взаємодії українського організованого націоналізму з іншими ідеологічними

системами і можна зрозуміти становлення українського організованого націоналізму [1, с. 326]. І це ще раз доводить, що розвиток націоналізму в Україні як ідеологічного феномена вписується у загальносвітові тенденції розвитку ідеологій-світоглядів, політичних ідеологій.

Дискурс у політиці розглядається як рефлексія, обговорення різних, у тому числі й ідеологічних, позицій [27, с. 70]. Найважливішою передумовою розуміння природи ідеологічного дискурсу є усвідомлення ролі цінностей та ідеалів у суспільному житті. Зважаючи на важливі функції ідеологій, можна говорити, що дискурс ідеологічний є неминучим складником будь-якого суспільного життя [28, с. 157].

Різниця між ідеологіями найбільш суттєва по лінії їх ставлення до ідеалів гуманізму, людяності і демократії, а також доктрин, що виправдовують насильство, терор як основоположний метод реалізації своїх цілей. Саме на цьому тлі відбувається зближення позицій радикалізму „лівого” і „правого”. Відтак ми розглянемо український організований націоналізм, його співіснування з радикалізмом лівим, а саме з марксизмом.

Взаємодія націоналізму і комунізму була явищем світовим. Заклики до незалежності і соборності України, як відомо, пролунали вперше з рядів українських марксистів у Галичині (В. Будзиновський, Ю. Бачинський), а також з вуст соціалістичної інтелігенції на Наддніпрянщині. У перших програмових документах українських націоналістів (Народна українська партія) було чимало соціалістичних гасел і вимог, а члени партії називали себе націонал-соціалістами. Ідеологічний натхненник українського організованого націоналізму Д. Донцов починав свою політичну кар’єру як соціал-демократ. А втілення в життя націоналістичного ідеалу – створення держави 1917 року — здійснювалося зусиллями, насамперед, українських соціалістів. Результатом адаптації націоналізму частиною комуністичної верхівки України стало здобуття її незалежності 1991 року [1, с. 326].

Така тенденція у 1920-х роках проявилася і в Україні. В той період представники української радянської еліти намагались поєднати націоналістичні і комуністичні ідеали (явище націонал-комунізму). І. Лисяк-Рудницький висловлював припущення, що якби не було незалежної демократичної Української Народної Республіки, то сумнівно, чи з’явилась би УРСР, оскільки радянський уряд в Україні – Народний Секретаріат – був створений у грудні 1917 року на протигагу Центральній Раді [25, с. 102].

„Націоналістичний ухил” в самій КП(б)У був спричинений порушенням державних та національно-культурних прав в Радянській Україні. Те, що деякі комуністи, котрі хотіли захищати права своєї нації, не зупиняючись перед конфліктом з Москвою, доводить, що комунізм став українським політичним напрямом, у якому відобразилася трагічна дилема українських комуністів – неможливість поєднати несумісні речі: з одного боку, відданість партії, а з другого – відданість своїй нації [27, с. 102].

Націонал-комунізм як ідеологія-світогляд в Україні ґрунтувався на

філософії марксизму. Він перевагу віддавав концепції діалектичного та історичного матеріалізму, матеріалістичній системі пояснення природи, суспільства і людського мислення. „Прибічники цього напрямку були відданими комуністами, які щиро вірили в те, що марксизм-ленінізм пропонує найправильніший шлях порятунку людства. Разом із тим, вони вважали, що для досягнення оптимальних результатів комунізм має пристосовуватися до специфічних національних умов”. Націонал-комуністи виходили з позиції, що в Україні лишатиметься „нерозв’язаним національне питання доти, доки один народ правитиме, змушуючи інший народ коритися, відтак ми не матимемо соціалізму” [29, с. 340]. Прихильники такої ідеології, зокрема, М. Скрипник і М. Хвильовий, увійшли в історію політико-ідеологічної думки як розробники концепції „трагедії” зіткнення „двох культур” в Україні та концепції „азіатського ренесансу”.

М. Скрипник наполягав на розв’язанні суперечності між містом і селом в Україні, що обернулася протистоянням переважно російського або зрусіфікованого промислового пролетаріату та українського селянства, яке становило більшість населення і вороже ставилось до більшовицького режиму. „Щоб український селянин, – писав вчений, – пішов за донбасівським пролетарем, у соціальному відношенні став на бік донбасівського пролетаря, треба, щоб донбасівський пролетар став на бік українського селянина в національному відношенні” [20, с. 377]. Більшовики вороже ставилися до українського руху. М. Скрипник підкреслював, що для більшості членів партії більшовиків „Україна не існувала як національна одиниця”. Г. П’ятаков переконував, що партія має остаточно відкинути гасло права нації на самовизначення: „Ми не повинні підтримувати українців, оскільки їхній рух не вигідний пролетаріатові” [29, с. 305].

Україна 1920-х років ще жила перманентними дискусіями стосовно національної ідеї. Громадськість активно обговорювала не тільки концепцію М. Скрипника, а й теорію „азіатського ренесансу” М. Хвильового. На думку М. Хвильового, всесвітня історія людства розвивається окремими циклами, які переживає протягом свого розвитку культура кожного народу. Цикл цей складається з початкового стану – „дикунства”, кульмінації – „культурного стану” і занепаду – „стану цивілізаційного” [20, с. 379]. Першу епоху, на думку письменника, уособлює культура Азії, другу і третю – Європи, а нова епоха – епоха Азії, носієм якої є пролетарська культура Радянської України. Україні, за концепцією М. Хвильового, судилося стати оазою азіатського ренесансу, який започатковує вищу і останню епоху в історії людства – пролетарську. Зумовлено це: „по-перше, її (України – **В. Т.**) розташуванням на межі Європи й Азії, що дає можливість поєднати енергію обох культурних регіонів; по-друге, тривале неісторичне колоніальне існування її, з одного боку, не придушило нестримного бажання визволитися, бажання виявити й вичерпати своє національне „офарблення”. З іншого боку, спрямувало це бажання у сферу

творчого, духовного життя, яке і є головним етнодиференціувальним чинником культури народу; по-третє, азіатський ренесанс „тісно зв'язаний з епохою великих горожанських сутичок, зі смертельною боротьбою двох сил: з одного боку, капіталізму, з другого – східних конкістадорів” [20, с. 379]. До останніх М. Хвильовий відносив комуністично налаштоване українство, яке брало активну участь у більшовицькій революції і її перетвореннях.

Ґрунтуючись на засадах діалектичного і історичного матеріалізму, націонал-комунізм в Україні суперечив за змістом і спрямованістю націоналізму оунівського зразка, в концептуальній основі якого лежав метафізичний ідеалізм. Якщо націонал-комунізм долю національного відродження пов'язував із системою комунізму, то організований націоналізм вважав радянський режим тиранічним, в якому, з одного боку, мільйони українців „живуть в крайній нужді, в голоді, а більшовицькі вельможі, встановивши для себе неймовірно високі платні, мають всього вдосталь: добре їдять, вишукано одягаються, гарно живуть, досхочу користуються всією культурою розваг, забавляються” [30, с. 9]. Таке розкішне життя більшовицькі лідери, зазначається у праці „Хто такі бандерівці і за що вони борються”, „забезпечили собі за рахунок експлуатації „советських” робітників, колгоспників, працюючої інтелігенції” [30, с. 9]. Далі в цьому документі підкреслюється, що бандерівці ставлять за мету збройну боротьбу проти такого режиму для встановлення української незалежної держави [30, с. 12 – 13, 16].

Сучасні вчені вважають, що марксизм вбачав у націоналізмі суперника, ворога. Кожний з них по-своєму намагався вирішити болісні проблеми людства, зокрема й національне та соціальне питання. Як це не парадоксально, але марксизм зустрівся з націоналізмом на історичному полі капіталізму. „Націоналізм став реакцією на панування розвинутих капіталістичних держав Заходу і одночасно – критикою ідеології вільної торгівлі, отже у цій якості він був союзником соціалізму. Одночасно він діяв як альтернатива не тільки класичному „космополітичному” капіталізмові, але також і марксизмові. Як суперник соціалізму, він сприяв процесові формування окремих національних спільнот з їхніми власними економічними і політичними інтересами – спільнот, які, зрозуміло, включали в себе і робітників. Але цим він протиставляв себе зусиллям соціалістів, спрямованим на побудову єдності робітників поза національними кордонами. Тоді як марксистки принципово вважали будь-яку державу інструментом класового панування і проповідували ідею її відмирання, націоналісти поклали в основу світогляду саме принцип побудови національної держави” [31, с. 190]. У ході цього протистояння націоналізм і марксизм зазнавали змін через взаємні впливи. Мається на увазі те, що і на рівні концептуальних постулатів і на політико-дієвому рівні ці ідеології в радикальному вимірі працювали під гаслом: „Мета освячує засоби”.

Але взаємовплив марксизму і націоналізму значно глибший. Коріння останнього сягає первісної категорії марксизму – „відчуження людини”. Вважається, що до ідеї комунізму К. Маркс прийшов через категорію відчуження людини. У праці „Економічно-філософські рукописи 1844 року” (розділ „Відчужена праця”) він наголошує на таких формах відчуження людини: відчуження людини від процесу праці; відчуження людини від її сутності як духовної життєдіяльності; відчуження людини від природи; відчуження людини від роду; відчуження людини від людини [32, с. 161]. Комунізм для К. Маркса є суспільством, де долається відчуження людини. І визначальну роль у цьому процесі відіграє саме матеріальний чинник. К. Маркс стверджував, що спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальні, політичні, духовні процеси життя [28, с. 538]. Отже подолання відчуження людини, за К. Марксом, потрібно починати з ліквідації відчуження людини від процесу праці через пролетарську революцію, усунення з матеріального виробництва відносин експлуатації тощо.

Націоналізм звертає увагу на наявність у сучасному суспільстві відчуження людини від людини. Але він розуміє цю ситуацію у площині етнічного, національного відчуження. Таке відчуження людини від людини є абсолютно протиприродним. Тому все, що заважає подоланню цього відчуження, має бути зліквідоване національною революцією, джерела якої у радикальному розподілі світу на „своїх” (представників конкретної нації) і „чужих” (тих, хто належить до іншої нації). Подібний розподіл світу на дві частини — на вірних марксизмові і його противників [33, с. 338] був характерний і для більшовизму.

Більшовизм, як різновид марксизму, сакралізував пролетаріат як найреволюційнішу верству трудового народу і головну рушійну силу розвитку матеріального виробництва. Він ідеалізував діяльнісно-політичну функцію пролетаріату, а саме – знищення ним капіталістичної держави та встановлення диктатури пролетаріату. Остання проголошувалась єдиною можливою формою влади на шляху до майбутнього безкласового устрою соціальної справедливості, царства справжньої свободи, а не необхідності [34]. Диктатура пролетаріату визначалася В. Леніним передусім як система, що відкидає парламентаризм, який сповідує принцип розподілу державної влади. Диктатура пролетаріату – це злиття в єдине управління і законодавства. Це означає, що влада приймає закони, за якими здійснює своє панування, не підлягаючи контролю [15, с. 274].

Гасло „Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” не лише засвідчувало активізацію роботи з організації потужної інтернаціональної історичної сили, здатної, „втративши свої ланцюги”, „здобути увесь світ” [34], але й мало сформувати в народі ментальну потребу самоідентифікації з „прогресивним” класом робітників, який, будучи нездатним здійснити свою диктатуру, передає цю місію партії, котра й виступає від його імені.

Радикальний націоналізм розглядає націю крізь призму концепції

органіцизму: нація – це цілісне суспільство, об'єднання на основі сакрального стержня. А націоналізм, так само, як і радикалізм, будується на ідеї ерзац-віри у необхідність зміцнення волі нації до експансії, підкорення всього чужого (для нації) як меті [16, с. 95]. Місце національних ідей, а також філософської рефлексії в сучасному секуляризованому світогляді, визначається тим, що національна свідомість є свідомістю ціннісною. Саме звідси її внутрішня спорідненість зі свідомістю релігійною [35, с. 44]. „Кожен народ розпочинає своє національне існування з одкровення”, – писав А. Міцкевич, розуміючи під одкровенням вірування, котре надає суспільності (нації) сенс й кінцеву мету [36, с. 45].

Близькість радикального націоналізму і комунізму проявилась у феномені сталінізму і гітлеризму. Гітлерівське беззаконня пов'язане з тим, що нацизм розглядав свою державу втіленням Верховної Справедливості, Верховного Закону, який заступив собою легітимізуючу силу Божих Заповідей. Віра нацистів у расовий закон як прояв у людині закону природи спиралася на Дарвінівську ідею, що людина є продуктом природного розвитку, а цей останній не мусить закінчуватися на теперішньому видоутворенні. Більшовики ж вірили у класову боротьбу як прояв закону історії. Ця віра ґрунтувалася на уявленнях К. Маркса про суспільство як продукт велетенського історичного механізму, котрий рухається згідно зі своїм власним поступальним законом провідної ролі матеріальних чинників суспільства.

Марксизм і радикальний націоналізм пов'язували себе з ідеалом сильної державності. Перший – з державою диктатури пролетаріату, другий – з національною диктатурою. Остання, за твердженням Ю. Бойка, „в ім'я інтересів нації залізною рукою буде паралізувати хаос отаманщини, вибухи індивідуалістично-егоїстичних пристрастей, твердою владою мобілізувати весь народ на боротьбу за незалежність. Опорою цієї диктатури будуть кращі сили української нації, об'єднані навколо ОУН” [37, с. 125]. А диктатура пролетаріату є владою, яка спирається безпосередньо на насильство і не зв'язує себе жодними законами. Така влада потрібна для боротьби з буржуазією і для забезпечення переходу спочатку до соціалізму, а потім і до комунізму. Комуністична доктрина, яку визначають як революційний соціалізм, виходить з того, що „світле майбутнє” настане лише через революційне повалення капіталістичної системи [15, с. 83].

Національна диктатура, згідно з ідеологією ОУН, діятиме аж до того часу, „коли прийде сонцесяйна українська перемога” [37, с. 126]. Тоді режим національної диктатури відпаде. „Він буде заступлений режимом, заснованим на принципі виборності через безпосередні, рівні, загальні таємні вибори до місцевих самоуправ та до Державної Ради, що матиме законодавчі функції. Очоловатиме державу вождь, що окликатиметься Національним Збором, складеним з представників усіх виборних державних органів” [37, с. 126].

Марксизм поділив світ вертикально: на експлуататорів і експлуатованих; націоналізм поділив його горизонтально: на численні нації. К. Майноут зауважує, що у середині XIX століття апостоли цих двох ідеологій, К. Маркс і Дж. Мацціні, жили у вигнанні в Лондоні. Без сумніву, Дж. Мацціні як теоретик не може зрівнятися з К. Марксом. Однак так само безперечно, якби перед людством постала дилема вибору між соціалістичним майбутнім і вірністю своїй нації, то більшість віддала б перевагу нації. До 1914 року націоналізм створив чимало нових держав; комунізм же до 1917 року не спромігся ліквідувати жодної [7, с. 317].

Безумовним досягненням марксизму є обґрунтування неможливості існування соціальної системи, що ґрунтується на гнобленні людини людиною. Комунізм – це світогляд, в якому ідея виробництва витісняється ідеєю розподілу. Як соціально-політична програма, ця ідеологія передбачає реорганізацію господарського життя, яке полягає у тому, щоб багатство віддавати бідним. А. Валіцький підкреслював, що суть марксизму як основи комунізму полягає у здійсненні своєрідного „стрибка із царства необхідності у царство свободи, причому, стрибка – засобами насильницької революції і диктатури пролетаріату” [38, с. 8]. Комунізм побудовано на переконанні, що умови для щастя не потрібно створювати — їх можна просто відібрати у тих, хто незаконно заволодів ними. Коріння такого переконання сягає в раціоналістичний оптимізм, який виростає з упевненості, що всі негаразди і недосконалості людського життя спричинені помилками окремих верств населення. Природні умови для людського щастя очевидні: потрібно лише ліквідувати несправедливість експлуататорів і незрозумілу „дурість” терпіння експлуатованих, щоби заснувати царство „земного раю”. Оскільки проблема зовнішнього устрою суспільства забезпечується матеріальними благами, то „земний рай” – це проблема розподілу [39]. Але соціальний ідеал, який ґрунтується лише на земних началах та спробі його реалізації, тільки утверджує і примножує пануюче в світі зло і божевілля.

Зло і божевілля ідеологій радикального характеру маскується зовнішньою стабільністю системи, яку вони будують. Тоталітарні ідеології використовують у політичній пропаганді утопії, що вимальовують образ майбутнього ладу. Саме він і служить виправданням величезних людських жертв. Героїзм як правого, так і лівого радикалізму особливий. Він спрощує завдання історичного будівництва, вимагає від людини міцних мускулів, нервів, сміливості, сп’яніння боротьбою і духом авантюризму [40, с. 60 – 61]. Комунізм і радикальний націоналізм близькі у ставленні до цінностей негативної і позитивної свободи. І комуністичній, і націоналістичній ідеології властиве прагнення до позитивної свободи у формі патерналізму. Патерналізм є не чим іншим, як застосуванням санкцій з метою примусити людину зробити щось „добре”, або утримати її від того, що для неї є „поганим”. Інакше кажучи, „патерналізм означає ставлення до дорослих як до дітей, тобто примушує робити щось для їх власного благополуччя”

[15, с. 83].

Радикалізм далекий від гуманізму. Радикальні ідеології розглядають гуманізм з огляду на інтереси колективної пролетарської чи національної держави. Кінцева мета усіх радикальних революційних рухів, на перший погляд, може визначатися благородними прагненнями: визволення людства від класової експлуатації чи звільнення поневоленої нації. Але такий „гуманізм” легко перероджується на антигуманізм, вселюдську трагедію. Марксист, комуністи заявляють, що гуманне завдання знищення капіталізму, звільнення особистості від усіх форм економічного, політичного і духовного гніту буржуазії неможливе без почуття революційної ненависті до своїх гнобителів. Радикальний націоналізм упевнений, що національне гноблення викликає природну ненависть до його носіїв. Стосовно відмінностей правого і лівого радикалізму, то С. Ленкавський у „Листі до Петра Полтави” підкреслював, що „марксист відрізняється від нас тим, що він класовим цілям підпорядковує національні і в практичній політиці змагати мусить до розслоєння нації на класи, а не до інтеграції всіх національних сил” [21, с. 302].

Абсолютизація цінності соціальної рівності комуністичною ідеологією призводить до абсурду. У суспільстві, де вона панує, вдаються навіть до регулювання стилю одягу і споживання, адже вони можуть підкреслити певний статус особистості. Соціальна рівність як подолання соціальної ієрархії витлумачується як однаковість. Останньої в розмаїтті природних відмінностей людини можна спробувати досягти тільки через тоталітарну державу, деспотичне правління. Що й спостерігалось в добу більшовицького правління. З позиції ж українського організованого націоналізму, як зазначає Ю. Бойко, „соціальної рівності ніколи не існувало, і немає найменших підстав думати, що вона колись існуватиме”. „Соціальної рівності не може бути тому, що ніколи не може бути однаковості здібностей, обдарованості і працездатності, ніколи не буде такого стану, коли людина в масі зовсім не зважала б на свої особисті, сказати гостріше – егоїстичні інтереси”. „Ми не проповідуємо соціальної рівності, ми не проголошуємо „ліквідації класів”, – підкреслював Ю. Бойко. – Але ми високо підносимо гасло великої, всеобіймаючої соціальної справедливості”. Теоретик ОУН уточнює, що це означає культивування національної єдності в усіх сферах життя нації відповідно до ідеалів українського народу [37, с. 110, 111, 112].

Заперечуючи пріоритетність ідеї соціальної рівності в марксизмі, ОУН не відкидала соціалістичної ідеї як такої. У програмових документах українських організованих націоналістів зазначалося, що „марксизм збочив соціалізм...”. Ідея соціалізму виросла з гуманізму, ренесансу і християнської колективної традиції. „Мит соціалізму, — підкреслював Ю. Липа, – має свої підстави в колективістичнім трипільстві українського характеру” [41, с. 43].

Підсумки

1. Гносеологічний і онтологічний аналіз ідеологічного феномена українського організованого націоналізму і марксизму означається як визначальний.

2. Ідеології українського організованого націоналізму і марксизму відносять до радикальних. Радикалізм першої (правий) ґрунтується на сакралізації цінності нації, другої — на абсолютизації класового чинника суспільного розвитку.

3. Між радикальним, революційним марксизмом і радикальним націоналізмом, до якого відносять український організований націоналізм, існували, з одного боку, суперечності у спрямованості досягнення соціальної реальності, а з другого — взаємовпливи по лінії радикальних засобів політичної діяльності, визнання феномена відчуження людини та ставлення до нього з революційних позицій.

4. Завданнями ідеології українського організованого націоналізму є не тільки переконання людей, а більшою мірою їх мобілізація на досягнення певної мети за принципом „мета освячує засоби”.

5. Взаємовплив і взаємодія правого і лівого радикалізму в Україні першої половини ХХ століття відповідала загальносвітовим тенденціям розвитку ідеологій.

Література:

1. **Касьянов Г.** Теорії нації та націоналізму / Касьянов Г. — К., 1999. 352 с.
2. Словарь философских терминов / [научн. ред. проф. В. Кузнецова]. — М.: ИНФРА-М, 2007. — 731 с.
3. **Спиркин А. Г.** Философия: учебник / Спиркин А. Г. — М.: Гардерики, 2007. — 736 с.
4. История философии: [Энциклопедия]. — Мн.: Интерпрессервис, Книжный Дом, 2002. — 1376 с.
5. **Кресіна І.** Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етонополітичний аналіз) / Кресіна І.: [монографія] — К.: Вища школа, 1998. — 392 с.
6. **Сміт Е.** Національна ідентичність / Е. Сміт: [пер. з англ.]. — К.: Основи, 1996. — 170 с.
7. **Майноут К.** Тлумачення націоналізму // Націоналізм: антологія / К. Майноут. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 311 — 332.
8. **Баган О.** Націоналізм і національний рух. Історія та ідеї / Баган О. — Дрогобич: Відродження, 1994. — 190 с.
9. **Хайек Ф.** Дорога к рабству / Ф. Хайек // Вопросы философии. — 1990. — № 10. — С. 146 — 151.
10. История философии: [Энциклопедия]. — Мн.: Интерпрессервис, Книжный Дом, 2002. — 1376 с.

11. **Розова Т. В.** Утопия как социальный феномен: дис. ... док. філософ. наук: 09.00.03 / Розова Тамара Викторовна. – К., 1997. – 310 с.
12. **Черткова Е.** Утопия как тип сознания / Е. Черткова // Общественные науки и современность. – 1993. – № 3. – С. 71–81.
13. **Мангейм К.** Идеология и утопия // Утопия и утопическое мышление. Антология зарубежной литературы / К. Мангейм. – М.: Прогресс, 1991. – 405 с.
14. **Ясперс К.** Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
15. **Алексеева Т. А.** Политическая философия: от концепций к теориям: учебное пособие МГИМО / Алексеева Т. А. – М.: Рос. полит. энцикл. – 2007. – 297 с.
16. **Философский энциклопедический словарь** / [Редкол.: Аверинцев С. С. и др. – 2-е изд]. – М.: Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
17. **Лісовий В.** Культура – ідеологія – політика / Лісовий В. – К.: Вид. ім. О. Теліги, 1997. – 352 с.
18. **Теория политики:** / [учеб. пособие под ред. Б. А. Исаева]. – СПб.: Питер, 2008. – 464 с.
19. **Рудко В.** Чинний націоналізм: активність: versus культура // Націоналізм: антологія: / В. Рудко – К.: Смолоскип, 2000. – С. 600 – 628.
20. **Горський В. С.** Історія української філософії / Горський В. С. – К.: Наукова думка, 1996. – 488 с.
21. **Ленкавський С.** Український націоналізм / Ленкавський С. // Український націоналізм. – Івано-Франків.: Лілея, 2002. – Т. 1. – 600 с.
22. **Моррас Ш.** Повернення до живих речей // Націоналізм: антологія / Ш. Моррас – К.: Смолоскип, 2006. – С. 57–65.
23. **Левенець Ю.** Генеза українського націоналізму: [Точка зору] / Левенець Ю. // Мала енциклопедія етнодержавства [за ред. Римаренка Ю.]. – К.: Генеза, Довіра, 1998. – С. 672.
24. **Пахарев А. Д.** Мыслители о правителях: историко-политологический аспект / А. Д. Пахарев. – К.: Знання України, 2006. – 296 с.
25. **Потульницький В.** Теорія української політології / В. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 192 с.
26. **Вердери К.** Куда идут нации и национализм // Нации и национализм. / Вердери К. – М.: Практика, 2002. – 416 с.
27. **Пугачев В., Соловьев А.** Введение в политологию / В. Пугачев, А. Соловьев. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 447 с.
28. **Філософський енциклопедичний словник** / [за ред. В. Шинкарука]. – К.: Абрис. – 742 с.
29. **Субтельний О.** Історія України / Орест Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
30. **Державний архів СБУ.** Ідейно-моральне виховання кадрів ОУН. – Спр. 372, Т. 14.
31. **Актон Л.** Національність // Націоналізм: антологія / Л. Актон – К.,

2006. – С. 38 – 57.

32. **Хамітов Н.** Історія філософії. Проблема людини та її меж / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова.: навч. посіб. (під ред. Н. Хамітова). 2-ге вид. – К.: КНТ. Центр навч. літ., 2006. – 296 с.

33. **Бердяєв Н.** Царство Духа и Царство Кесаря / Бердяєв Н. – М.: Республика, 1995. – 383 с.

34. **Маркс К.** Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1987. – 61с.

35. **Забужко О.** Філософія української ідеї та європейський контекст / Забужко О. – К.: Основа, 1993. – 126 с.

36. **Дума П.** До питання внутрішніх перешкод національно-визвольної боротьби / Дума П. – Літ. УПА. – Торонто, 1978. – Т. 2. – С. 187 – 265.

37. **Бойко Ю.** Шлях нації / Бойко Ю. – Париж; К.; Л.: Українське слово, 1992. – 126 с.

38. **Валіцький А.** Марксизм і стрибок у царство свободи // Історія комуністичної утопії; пер. з анг. / А. Валіцький. – К.: Вид. дім „Всесвіт”, 1999. – 510 с.

39. **Франк С.** Философские предпосылки деспотизма / С. Франк // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 114 – 127.

40. **Булгаков С. Н.** Героизм и подвижничество / Булгаков С. Н. // Вехи. Интеллигенция в России. 1991 – 1910. – М.: Молодая гвардия, 1991. – С. 43 – 84.

41. **Липа Ю.** Призначення України / Липа Ю. // Державний архів СБУ. – Спр. 372, т. 12.

Особливості формування іміджу Збройних Сил України

Володимир Данилов,
аспірант Центру перспективних соціальних досліджень
Національної академії наук України
та Міністерства праці і соціальної політики України

У статті аналізуються проблеми формування іміджу армії. Наводяться аргументи щодо необхідності його поліпшення як однієї із запорук сталого розвитку держави і суспільства. Розглядається стратегія формування позитивного образу армійських структур.

Позитивний імідж в сучасному інформаційно-комунікативному просторі — необхідна складова розвитку будь-якої організації. Не виняток і політичні інститути, органи державного управління, держава в цілому.

Збройні сили є одним з найважливіших елементів політичної системи суспільства і держави. Їх призначення — захист національних інтересів, територіальної цілісності, недоторканності кордонів держави. Відтак постає питання про формування державою позитивного іміджу Збройних сил, а у випадку збройного конфлікту ще й інше завдання — формування негативного іміджу війська противника.

Проблемам формування іміджу держави, лідера, корпорації, фірми присвячувало свої дослідження досить багато вчених. Помітними серед них стали, наприклад, праці П. Дракера, Ж. Сегела, Г. Даулінга, Ж.-П. Бодуана, Г. Почепцова, В. Шепеля, Е. Галумова. Однак проблема формування іміджу збройних сил (армії) залишається малодослідженою. У цій сфері можна відзначити хіба що праці В. Серебрянникова, Л. Прудникова, С. Мелькова, У. Ільницької. Але це, так би мовити, лише „плацдарм” для ґрунтовніших досліджень.

В. Серебрянников визначає імідж армії як образ, що склався в масовій свідомості (суспільства в цілому, окремих його частин, громадян, в тому числі й військовослужбовців), що характеризує її зовнішній і внутрішній стан, відповідність чи невідповідність її призначенню і потребам суспільства [1]. Л. Прудников імідж армії розуміє як сприйняття і уявлення населенням, в тому числі й військовиками, соціального характеру, призначення і функцій збройних сил, а також їх стану, відповідності призначенню в конкретних

історичних умовах [2]. На думку В. Білозерова, імідж збройних сил — це віртуальний образ, який формується і розвивається в суспільній свідомості і, значною мірою, є результатом діяльності сучасних інформаційно-комунікативних процесів [3].

Значення позитивного іміджу армії полягає в тому, що він впливає на стан воєнно-політичної безпеки держави, відіграє важливу роль у створенні якісної контрактної армії, оптимізує взаємовідносини між армією і цивільним населенням, впливає на масову свідомість, формуючи позитивну думку про армію та забезпечуючи її підтримку широкими верствами населення, коригує настрої суспільства, зокрема почуття захищеності і стабільності, впливає на створення зовнішнього іміджу держави, коли вона бере участь у міжнародних миротворчих місіях.

П. Корчемний і Д. Давидов виокремлюють дві групи іміджевих функцій збройних сил.

Перша група - внутрішні функції. До них належать, насамперед, функції мотивації належності до збройних сил, психологічного захисту та підтримки, адекватної самооцінки військовослужбовців. Тут проявляється взаємозв'язок внутрішнього і зовнішнього іміджу. Так, зміна сприйняття суспільством армії досить швидко відбивається на самооцінці військовослужбовців, їх ставленні до професійної діяльності. Крім того, ці функції спрямовуються на зміцнення військової дисципліни, посилення мотивації до служби, підвищення морально-психологічного стану. Ефективний імідж воєнної організації є засобом психологічного захисту від труднощів військової служби.

Друга група — зовнішні функції. Це 1) функція інформування, котра полягає в наданні соціальному середовищу інформації про армію; 2) функція впливу, що полягає у зміні ставлення цільової аудиторії до збройних сил (збільшення кількості людей, котрі бажають служити за контрактом, запобігання ухиленню від військової служби, поліпшення взаємостосунків з громадськістю); 3) функція узгодження, котра полягає у формуванні несутеречливої картини світу за участю збройних сил як його органічної частини [3].

Основною метою формування іміджу збройних сил є посилення позитивної громадської думки про армію. У свою чергу, громадська думка через підтримку (чи невідтримку) збройних сил впливає на їх імідж. Це процес взаємозалежний: якщо армія не дбає про власний імідж, то за неї це робитимуть інші. В такому випадку імідж збройних сил формуватиметься стихійно і навряд чи буде позитивним.

При створенні позитивного іміджу армії необхідно враховувати наступні фактори.

Позитивний імідж збройних сил - це образ, який постає у масовій свідомості не стихійно, а спеціально створюється певними суб'єктами (іміджмейкерами) і впроваджується за допомогою інформаційних, рекламних та PR технологій з використанням засобів масової інформації.

Особливість такого іміджу полягає у засвоєнні масовою свідомістю емоційно-забарвлених образів.

Імідж збройних сил складається в масовій свідомості на основі уявлень про армію. В структурі цих уявлень виділяються три компоненти: 1) офіційна інформація про збройні сили як державний інститут; 2) загальні уявлення про армію як соціальний організм; 3) повсякденні відомості про конкретні військові колективи і військовослужбовців, які формуються на основі особистого досвіду громадян.

Державні органи можуть організовувати й контролювати перший компонент, певною мірою впливати на другий, але практично не можуть впливати на третій. Засоби масової інформації беруть участь у формуванні всіх компонентів, але тут домінує формування загальних уявлень. Військовослужбовці індивідуально чи у складі колективу найбільше впливають на формування третього компоненту, тобто „життєвих” відомостей про військові соціальні групи [3].

Особливість формування іміджу армії в розвинених демократичних країнах полягає в тому, що армія виключена з процесу формування стратегії її створення. Збройні сили мінімально впливають на вироблення політичних рішень стосовно того, яким має бути їх імідж. У державі із стабільною політичною системою основне значення має імідж армії, який формує влада. З іншого боку, збройні сили беруть активну участь у реалізації рішень щодо формування їх позитивного іміджу, взаємодіючи зі ЗМІ, створюючи відділи зв'язків з громадськістю, інформаційні та довідкові центри тощо.

Л. Прудников виокремлює кілька факторів, які впливають на формування іміджу армії. Це, зокрема, соціальна та історична пам'ять народу; реальна воєнно-політична обстановка; ступінь реальних загроз державі; офіційно заявлене призначення армії та її функції; масштаби витрат на утримання армії у співвідношенні з можливостями держави; об'єктивний стан збройних сил; політичні технології як інструмент цілеспрямованої діяльності суб'єктів політики при формуванні іміджу армії [1]. До цього слід додати ще й такі фактори, як якість озброєння, морально-психологічний стан військ, рівень доходів і соціальна захищеність військовослужбовців, наукові досягнення у сфері озброєння та матеріального забезпечення діяльності військ, участь збройних сил у миротворчих операціях.

Імідж збройних сил є певною системою взаємовідносин між військовиками і суспільством, основними елементами формування якої є: офіційна політика держави у сферах оборони і військового будівництва; функції, які виконують збройні сили в державі і суспільстві; інформаційна політика та пропагандистська діяльність держави у справі популяризації військової служби; корпоративна культура військовослужбовців; рекламна та PR-діяльність військових структур; досвід спілкування громадян з армійськими структурами або їх представниками.

Для оптимізації процесу формування позитивного іміджу армії необхідна ефективна стратегія його створення. Стратегія формування позитивного іміджу армії – це план, який поєднує пріоритетні завдання, засоби, форми, методи, ресурси, а також послідовність заходів для досягнення позитивних іміджевих характеристик збройних сил як державного інституту.

Ключовими елементами такої стратегії мають бути:

- 1) аналіз міжнародного і внутрішнього становища країни (політика, економіка, право, соціальна сфера, культура тощо);
- 2) постановка завдань щодо створення позитивного іміджу армії відповідно до національних інтересів і пріоритетів держави;
- 3) структурування об'єктів впливу, тобто ідентифікація відповідних цільових груп;
- 4) визначення і розробка іміджевого образу збройних сил, а також форм їх реалізації;
- 5) застосування методів, засобів і форм організації комунікативного впливу з метою „імплементації” заданого іміджу в суспільну свідомість;
- 6) постійний контроль та оцінка ефективності реалізованих заходів, аналіз їх впливу на суспільну свідомість для виявлення негативних тенденцій і коригування стратегічного плану [5].

Практичним втіленням стратегії формування позитивного іміджу збройних сил держави є відповідна політика органів державної влади, тобто воєнно-іміджева політика. Для ефективної її реалізації органи державної влади повинні взаємодіяти з політичними партіями, громадськими рухами та організаціями. С. Мельков, зокрема, пропонує таке визначення: „Воєнно-іміджева політика – це комплекс заходів державного і громадського характеру, спрямований на формування в громадській думці, у керівництві держави та у самих військовослужбовців сучасного образу збройних сил” [3, с. 79].

В процесі формування позитивного іміджу збройних сил однією з найголовніших умов є відповідність образу, який створюється, реальному (об'єктивному) стану військ. Якщо не дотримуватися цього правила, то це може викликати недовіру (скептичне, критичне чи навіть вороже ставлення) суспільства до армійських структур. Адже громадськість рано чи пізно дізнається про невідповідність реалій „картинці в телевізорі”. Це призведе до політичної напруги в суспільстві, зниження авторитету військової служби, погіршення морально-психологічного стану військ. Загалом це негативно впливатиме на боєготовність армії і, як результат, поставить питання про спроможність держави відповідати сучасним викликам і загрозам.

В іміджевій стратегії відбиваються найважливіші армійські риси, які „імплементуються” в суспільну свідомість, а саме: необхідність (справедливість) призначення, цілей, функцій і завдань армії; високі моральні та бойові характеристики військовослужбовців; володіння

офіцерами новітніми військовими технологіями; відповідність якості і кількості озброєння потребам забезпечення безпеки країни; високі результати на навчаннях і маневрах; порядок і дисципліна у військах; гідні взаємини серед військовослужбовців; зразковий зовнішній вигляд військової людини; високий рівень культури військовослужбовців; героїчний зміст і дух символів, зовнішньої атрибутики (бойових прапорів, емблем, форми одягу). Як бачимо, в основу іміджевої стратегії кладуться найважливіші базові характеристики, що не піддаються щохвилинним змінам.

Оскільки більшість суспільства не має змоги безпосередньо спілкуватися з армійськими структурами, то зрозуміло, що найбільший вплив на розвиток військово-цивільних взаємовідносин справляють ЗМІ. Від рівня ефективності державної інформаційної політики і діяльності відповідних військових структур у взаємостосунках зі ЗМІ залежатиме їх образ, який подається в телевізійних передачах, фільмах, на шпальтах газет і журналів, у радіопередачах, на сторінках Інтернету. Американські військові експерти, наприклад, відзначають, що саме телевізійний показ бойових дій з Іраку в режимі реального часу, що само по собі було небувалим в історії війн, з усіма невизначеностями, небезпеками, страхами і втратами, величезними зусиллями солдат і командирів заради перемоги забезпечив сплеск симпатій до армії, зміцнив її імідж, створив у масовій свідомості образ армії, наділеної небаченою, майже нелюдською силою. Інформацію безпосередньо з поля бою передавали 500 представників ЗМІ, відряджених до військ [1].

На сьогодні перед українською державою та її армією актуалізувалося завдання поліпшення іміджу Збройних Сил, аби посилити довіру й підтримку армії суспільством, підвищити самоповагу воїнів себе, стимулювати їх самовіддачу в службі, зробити її більш привабливою для молоді.

Основними іміджоутворюючими факторами Збройних Сил України (ЗСУ) є: інформаційно-комунікативна діяльність держави і Міністерства оборони України у сфері формування позитивного іміджу армії; миротворча діяльність ЗСУ; поліпшення фінансування оборонної сфери; посилення соціального забезпечення військовослужбовців; оснащення новітньою зброєю і військовою технікою (ОВТ); виконання Державної програми розвитку ЗСУ на 2006 - 2011 роки, зокрема й стосовно переходу на контрактну форму їх комплектування.

Теоретично все зрозуміло. Але існують практичні труднощі. У структурі Міноборони немає органу, який би відповідав за формування інформаційної політики відомства [7]. Відтак основну інформацію про ЗСУ громадськість отримує через цивільні ЗМІ. На думку В. Алещенка, медіа-матеріали, які пропонуються до уваги громадськості і значно впливають на суспільну свідомість, часто мають тенденційний характер, у них

більше уваги звертається на негативні факти, замовчується позитивне. Через це в суспільстві штучно підтримується негативний образ ЗСУ, формується хибне переконання, що за браком явних загроз суверенітету і територіальній цілісності держави утримувати та озброювати власну армію – марна трата коштів [7].

Фінансування оборонної сфери багато років залишається на недостатньому рівні. Так, із запланованих 2008 року 17,4 млрд. грн. витрат на оборонні потреби Міноборони отримало лише 9,9 млрд. грн. Рівень соціального захисту військовослужбовців є найбільш визначальним в системі побудови іміджу ЗСУ. На сьогодні це одне з найболючіших питань. З року в рік (за винятком 2002) законами України про Державний бюджет, іншими нормативно-правовими актами істотно обмежується або призупиняється надання соціальних гарантій і пільг військовослужбовцям [9]. Гострою залишається житлова проблема військовиків. Так, на кінець 2008 року квартирна черга становила 42,3 тис. осіб.

Іншим важливим чинником формування іміджу ЗСУ є їх оснащення сучасними зразками зброї і техніки. За словами начальника Генерального штабу ЗСУ С. Кириченка, внаслідок постійного недофінансування критичними напрямками реформування українського війська є технічна модернізація та закупівля нового озброєння і військової техніки, удосконалення підготовки військ. За офіційними даними, Збройні Сили України через хронічне недофінансування наблизилися до критичної межі, коли 2/3 літаків і гелікоптерів не можуть піднятися в повітря, а більше половини бойових кораблів і суден забезпечення не готові виконати завдання в морі. Третина зразків озброєння і військової техніки морально застаріла [8]. Проблема технічного оснащення ЗСУ сьогодні надзвичайно загострилася внаслідок вичерпання встановленого терміну служби основних ОВТ. У такій ситуації пріоритетне завдання технічного оснащення є безальтернативним – лише за умови його успішного вирішення стане можливою повноцінна професіоналізація армії та формування її іміджевих характеристик на рівні світових взірців.

Основними причинами ослаблення обороноздатності держави, а отже й іміджевих вимірів ЗСУ, можна вважати: 1) стійке скорочення бюджетних асигнувань на оборонні потреби, внаслідок чого державні рішення, програми і плани у сфері оборони ніколи не були забезпечені законодавчо визначеними ресурсами, що призвело до їх постійного невиконання; 2) поступове моральне й фізичне старіння ОВТ, виснаження ресурсних можливостей військ; 3) зниження рівня координації зусиль різних міністерств (відомств), а також регіональних органів влади з вирішення складних воєнно-економічних та воєнно-соціальних проблем; 4) деструктуризація морально-політичного чинника суспільства, викликаного зміною політико-економічних відносин, дезорієнтація національних цінностей через незавершеність формування національної ідеї, зниження патріотичних настроїв, падіння престижу Збройних Сил і

довіри до них з боку суспільства; 5) вплив фінансово-економічної кризи, в результаті якої оборонний бюджет України 2009 року становить близько 0,87 % від ВВП і є фактично в 1,3 разу меншим, ніж попереднього року.

Обсяг видатків на потреби Міністерства оборони не може не ускладнити реалізацію програм розвитку Збройних Сил. Передбачені асигнування в сумі 11,65 млрд. грн. (у тому числі 7,43 млрд. грн. за загальним фондом та 4,22 млрд. грн. – за спеціальним фондом) – це лише 36,1 % від потреби Збройних Сил, визначеної у розмірі 32,4 млрд. грн. Причому досвід наповнення спеціального фонду в попередні роки свідчить про неможливість перевищити суму в 1,2 млрд. грн. Отже реальний бюджет Міністерства оборони 2009 року, з високою вірогідністю, складе 8,63 млрд. грн.

Таким чином, низка негативних факторів, пов'язаних переважно з систематичним недофінансуванням потреб ЗСУ, спричиняють не тільки зрив виконання Державної програми розвитку ЗСУ на 2006 - 2011 роки, а й негативно впливають на бойову і мобілізаційну підготовку військ, що позначається на сприйнятті суспільством армії, підриває імідж не тільки Збройних Сил, а й самої держави. Результатом цього вже є зниження рівня морально-психологічної готовності молоді до служби в українському війську. Призовник не усвідомлює, чому він має служити взагалі, не розуміє значущості й важливості військової служби для країни, не відчуває мотивації до сумлінної служби та військово-професійного вдосконалення. За оцінками Центру ім. О. Разумкова та Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка, рівень довіри населення до ЗСУ і військової служби з кожним роком знижується.

Для поліпшення ситуації навколо ЗСУ воєнно-політичному керівництву держави слід звернути увагу на такі питання.

1. У зв'язку із зниженням рівня фінансування ЗСУ необхідно уточнити пріоритети їх розвитку та опрацювати реалістичні плани розвитку війська після подолання фінансово-економічної кризової ситуації.

2. Технічне переоснащення ЗСУ має бути першочерговим завданням розвитку оборонної сфери.

3. Необхідно привести чисельність ЗСУ у відповідність з геополітичними реаліями, оскільки затягування процесу приєднання України до євроатлантичної системи колективної безпеки змушує Міністерство оборони в середньостроковій перспективі розраховувати лише на власні сили. За цих умов подальше скорочення Збройних Сил без зниження їх бойового потенціалу неможливе. Навпаки, за окремими напрямками його необхідно терміново збільшувати.

4. Сприяти формуванню громадської підтримки ЗСУ та привабливості військової служби. Розробити програму і стратегію забезпечення позитивного іміджу Збройних Сил та привабливості військової служби в суспільстві.

Література:

1. **Серебрянников В. В.** Имидж армии: методологические аспекты // Армия и общество. – 2005. – № 7 – С. 33 – 43.
2. **Прудников Л. А.** Политические технологии как фактор формирования имиджа Вооруженных сил Российской федерации: Автореф. дис. ... канд. полит. наук. – М., 2004. – 10 с.
3. Имидж армии – имидж России (коллективная монография) / Под ред. Е. А. Петровой, В. П. Делия. – М.: РИЦ АИМ, 2006. – 240 с.
4. Политическая имиджелогия / Под ред. А. А. Деркача, Е. Б. Перельгиной и др. – М., 2006. – С. 400.
5. **Галумов Э. А.** Международный имидж России: стратегия формирования. – М.: Известия, 2003. – 450 с.
6. **Алещенко В.** Імідж війська – імідж держави // Військо України. – 2007. – № 5.
7. **Мирончук А.** Патріотизм – це базис професійної армії // Атлантична панорама. – 2008. – Березень - квітень. № 2 (15).
8. **Алещенко В.** „Больові точки” соціального захисту // Військо України. – 2008. – №10.
9. **Єхануров Ю. І.** Час повернутися до Збройних Сил обличчям // Народна армія. – 2009. – 7 травня.

Використання Інтернет-технологій під час президентських виборів 2004 року

Віталій Терещук,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародної інформації
Університету економіки та права „КРОК”

З розвитком світової інформаційної інфраструктури у спеціалістів з паблік рілейшнз з'являється дедалі більше інструментів впливу на громадську думку. Інтернет дозволяє ефективно та економічно розв'язувати багато проблем за допомогою електронної пошти, створення та підтримки власного веб-сайту тощо. Простота і зручність зворотного зв'язку дає можливість швидко та оперативно вносити зміни в тактику і стратегію PR-заходів. Нині можна говорити вже про появу нової PR-технології, абсолютно нової галузі професійної PR-діяльності, яка одержала назву електронний паблік рілейшнз (електронний PR, e-PR), під яким розуміють використання інформаційно-комунікаційних технологій мережі Інтернет у практиці зв'язків з громадськістю. Автор ставить за мету з'ясування ролі засобів електронного PR під час президентських виборів в Україні 2004 року. Хронологічні межі дослідження: жовтень 2004 — січень 2005 року.

Передвиборча кампанія це, за своєю суттю, інформаційно-комунікаційний процес, важливими суб'єктами якого є засоби масової інформації. Враховуючи навальне поширення Інтернет-технологій, можна говорити, що Інтернет стає невід'ємною частиною медіа-простору. Він, звичайно, відрізняється від традиційних засобів масової комунікації своїми особливостями. Зокрема, його непросто контролювати урядам чи фінансовим структурам. І ця особливість яскраво проявилась під час президентських виборів в Україні 2004 року, коли в умовах майже тотальної агітації за провладного кандидата у президенти В. Януковича Інтернет для багатьох громадян став чи не єдиним джерелом альтернативної інформації [1].

Цю тезу можна підтвердити швидким зростанням кількості користувачів Інтернету в Україні під час президентських виборів. Так,

у листопаді 2004 року масштаб української Інтернет-аудиторії, який визначається за кількістю унікальних користувачів, які протягом місяця хоча б одного разу відвідували Мережу, збільшився, порівняно з жовтнем, на 39,6 %-- до 5 млн. 566 тис. 897 осіб [2; 3]. За даними bigmir.net, аудиторія Uanet за перший тиждень листопада склала 1 млн. 593,305 тис. осіб, за другий — 1 млн. 537,001 тис., за третій — 1 млн. 630,133 тис., за четвертий — 2 млн. 016,1 тис. осіб. У наступні місяці ця тенденція зберігалася [4; 5]. І це при тому, що 2004 року лише близько 10 % українських сімей мали домашні комп'ютери. Для порівняння: у Західній Європі — 50 – 60 %, у Східній — 20 – 30 % [6].

Враховуючи кардинальні зміни, які відбулись в інформаційному просторі України під час „помаранчевої революції”, а також перемогу В. Ющенка на президентських виборах попри інформаційну війну, яка активно велася проти нього, його інформаційну кампанію можна вважати успішною. Як відзначають фахівці Центру ім. О. Разумкова Ю. Якименко та І. Жданов, про ефективність інформаційної кампанії В. Ющенка свідчить не лише її результат, а й істотна перевага в Інтернет-просторі, де не існувало обмежень, і кампанія справді мала конкурентний характер. Як свідчать опитування користувачів Інтернету, переважна більшість їх підтримувала В. Ющенка. Під час „помаранчевої революції” відвідування Інтернету зросло в десятки разів. Саме в цей час найвпливовіші опозиційні сайти стали реальними засобами формування громадської думки [7].

Для аналізу використання провідними кандидатами у Президенти України мережі Інтернет ми обрали такі напрями: огляд сайтів, створених для проведення інформаційних кампаній; оцінка рейтингу запитів у пошуковій системі щодо обох кандидатів; використання доменних імен; згадуваність кандидатів у президентів в новинних повідомленнях; визначення веб-ресурсів, до яких окремими провайдерами надавався безплатний доступ.

Огляд сайтів

Всі сайти, які можна віднести до тих, що безпосередньо стосувалися передвиборчих перегонів і використовувалися як засіб агітації за того чи іншого кандидата в президенти, за інформаційним спрямуванням можна поділити на категорії: сайти „за В. Ющенка”; сайти „проти В. Ющенка”; сайти „за В. Януковича”; сайти „проти В. Януковича”; нейтральні сайти, створені спеціально для висвітлення перебігу президентських виборів. Звичайно, цей поділ умовний, позаяк часто певний сайт можна віднести до двох категорій одночасно (наприклад, сайт „за В. Ющенка” та „проти В. Януковича”). Тому при поділі будемо зважати на основне інформаційне спрямування того чи іншого веб-сайту.

Крім того, ми свідомо лишили за межами розгляду веб-сайти інших кандидатів у президенти, враховуючи, що основна боротьба точилася саме між провладним кандидатом В. Януковичем та опозиційним кандидатом

В. Ющенком.

Сайти „за В. Юценка”

В першу чергу, звичайно, треба відзначити веб-сайт „Так!” (www.razom.org.ua), який під час виборів був офіційним веб-представництвом кандидата у Президента України В. Юценка. Слід відзначити вдалий дизайн сайту з використанням помаранчевої кольорової гами та інтерактивних елементів. Головна його сторінка містила постійно оновлювану стрічку новин з доступом до архіву новинних повідомлень та можливістю пошуку, а також посилання на розділи сайту та інші мовні версії.

Розділи сайту: „Ющенко” (біографія кандидата в Президенти, виборча програма, фотоальбом); „Агітка” (агітаційні матеріали); „Добровольцям” (інформаційні матеріали для добровольців); „Аудіо та відео” (аудіо та відеоматеріали — виступи, промови тощо); „Зворотній зв’язок” (контактна інформація); „Соціологія” (дані соціологічних досліджень щодо електоральних настроїв); „Мас-медіа” (огляд публікацій представників „Нашої України” у ЗМІ); „Тур” (опис передвиборчого туру В. Юценка та представників його команди); „Укази Юценка” (проекти президентських указів, які мають бути підписані після обрання В. Юценка на посаду президента); „Фотоальбом”; „За чесні вибори” (відомості про діяльність „Нашої України” з забезпечення чесності та прозорості виборчої кампанії); „Ні провокаціям!” (інформаційні матеріали про провокації проти В. Юценка та представників його команди). Мовні версії — українська, російська, англійська.

Крім того, в межах цього проекту було створено Інтернет-видання „Без цензури” (gazeta.razom.org.ua), яке є Інтернет-версією однойменного друкованого видання, але з використанням можливостей, які надає Інтернет, а саме: постійно оновлювана стрічка новин, доступ до архіву випусків, пошук. Були такі розділи: „Колонка лідера”, „Інтерв’ю”, „Барикада”, „Політика”, „Економіка”, „Суспільство”, „Світ”, „Право”, „Регіони”, „InfoПростір”, „Культура”, „Наша Україна”. Мовні версії — українська і російська.

Іншим веб-сайтом з цієї категорії був **Персональний сайт В. Юценка** (www.yuschenko.com.ua). Це досить потужний інформаційний ресурс з професійним дизайном, присвячений не лише В. Юценку, але й його захопленням, цікавим новинам культурного життя України тощо, що, в принципі, відповідає позиціонуванню цього сайту як персональної сторінки.

Варто відзначити різні варіанти зворотного зв’язку: надсилання електронних листів В. Юценку, редакції сайту, веб-редактору сайту, у Громадську приймальню, а також можливість передплати на розсилання новинних повідомлень з сайту.

Головна сторінка містила постійно оновлювану стрічку новин з доступом до архіву повідомлень. Мовні версії — українська, російська,

англійська.

До категорії офіційних веб-сайтів можна віднести і сайт **Коаліції молоді „Наша Україна”** (www.nashamolod.com.ua). Його розділи: „Хто ми”, „Новини”, „Аналітика”, „Студентська хвиля”, „Галерея”, „Форум”.

На підтримку В. Ющенка працювало **Інтернет-видання „Рух-прес”** (www.rukhpress-center.kiev.ua). Слід відзначити, що на сторінках цього видання у великій кількості подавалися й матеріали проти В. Януковича.

Крім того, до даної категорії сайтів можна віднести такі: **„Чиста Україна”** (www.chysto.com) — сайт громадянського руху молоді за право на гідне життя, свободу і добробут у своїй Батьківщині. Окрім відомостей про діяльність руху, сайт містить он-лайн видання „Чиста газета”, флеш-гру „Попади яйцем в Я! Очисти Україну!” флеш-мультфільми про вибори в Україні, плакати, малюнки анти-Я., у тому числі пародії на плакати „Тому що”. З квітня 2007 року не оновлюється.

„ПОРА - громадянська кампанія” (pora.org.ua) — Інтернет-портал громадської організації „Пора”. Являє собою досить потужний інформаційний ресурс з постійно оновлюваною стрічкою новин. Розділи: „Новини”, „Пожертвуй копійку”, „Маніфест”, „Наші принципи”, „Заяви, звернення...”, „Добровольцям”, „Агітматеріали”, „Газети”, „Форум”, „Фотоальбом”, „Футболки”, „e-mail”, „Карта репресій”, „а-фішка Київ”, „Громадська приймальня”, „Приєднуйся!!!”, „РЕЗОЛЮЦІЯ представників творчої молоді”, „Автопробіг Поїзд дружби”. Діє й дотепер. Ця ж громадська організація створила ще один Інтернет-проект — „ПОРА!” (www.kuchmizm.info), новинний ресурс, що містить багато інформаційних та фото матеріалів. Нині не діє.

„Виктор Ющенко - народный президент Украины” (www.yuschenko2004.narod.ru) — сайт, створений севастопольськими прихильниками В. Ющенка; містить інформацію про нього, його біографію, програму, його ставлення до росіян і Росії. Діє дотепер, але не оновлюється.

Сайти „проти В. Ющенка”

„Комитет избирателей Донбасса” (zadonbass.org) — веб-сайт Донецької обласної громадської організації „Донецький обласний комітет виборців Донбасу”. Являє собою Інтернет-видання. Під час виборів друкувало критичні статті проти В. Ющенка. Розділи: „Передовиця”, „Цитата дня”, „Аналітика”, „Скандали”, „Інформбанк”, „Банк даних „Политика”, „На злобу дня”, „Рейтинги”, „Економика”, „СМИ-дайджест”, „О нас”. Має часто оновлювану стрічку новин. Мова — лише російська. Діє й дотепер.

„Неделя /Украинский политикум” (www.temnik.com.ua). Інтернет-проект, створений перед президентськими виборами. Мав яскраво виражений антиющенківський характер. Інформаційні матеріали — винятково на підтримку В. Януковича. Мови — російська, українська.

Віталій Терещук

Нині тимчасово не діє.

В рамках проекту було створено підпроекти: **Мавзолей Ющенко** (mavzoley.temnik.com.ua) — матеріали антиющенківського характеру; **Факт Ю** (fakt.temnik.com.ua) — біографія В. Ющенко; **„Ющенко: история болезни“** (kniga.temnik.com.ua) — відомості про хворобу В. Ющенко, головна думка — вся історія з отруєнням є сфальшованою. Сайт містить книгу про життєвий шлях В. Ющенко.

Після президентських виборів „Украинский политикум” разом з усіма підпроектами припинив існування.

„Украинская газета” (www.ukr.ru) — антиющенківське Інтернет-видання. З кінця грудня 2004 року не оновлюється.

Сайти „за В. Януковича”

В першу чергу в цій категорії сайтів потрібно згадати офіційний сайт кандидата в Президенти України Віктора Януковича (www.ya2004.com.ua). Розділи: „Головна”, „Знайомтеся ближче”, „Прес-служба інформує”, „Прес-центр”, „Фотоархів”, „Контакт”, „Мапа сайту”. Мовні версії: українська, російська. Має стрічку новин та можливість пошуку по сайту. Нині за цією адресою діє проект „Официальный сайт не Виктора Януковича и даже не Ющенко, но всё-же...”

До цієї категорії можна також віднести сайти з категорії „проти В. Ющенко”.

Сайти „проти В. Януковича”

Інтернет-видання „Майдан - Пульс Громадянського Спротиву України” (maidan.org.ua, www.maidanua.org) — одне з найпопулярніших Інтернет-видань часів „помаранчевої революції”. Створене на початку 2004 року. Містить постійно і часто оновлювану стрічку новин, доступ до архіву новинних повідомлень, можливість доступу за технологією WAP та RSS. Розділи: „Новини”, „Статті”, „Бібліотека”, „Культура”, „FAQ”, „Гумор”, „Мова”, „Форум”, „Розробки”. Мовні версії — українська та англійська.

Донбаське інтернет-видання „Остров” (www.ostro.org) — під час виборів виступало проти В. Януковича та чинної влади. Рубрики видання під час виборів: „Политика”, „Экономика”, „Общество”, „Спорт”, „Выборы”, „Со стороны”, „Провинция”, „Объявления”, „Справка” (мова — російська).

Крім того, в Інтернеті з’явилися аматорські проекти, головною темою яких було кримінальне минуле В. Януковича та інцидент з киданням у нього курячим яйцем в Івано-Франківську. Переважна більшість з них містила однакові інформаційні матеріали гумористичного характеру: карикатури, у тому числі пародії на агітаційні плакати В. Януковича „Тому що...”, флеш-гру „Хамське яєчко”, флеш-мультфільми на тему президентських виборів тощо.

„!Янукович” (ham.com.ua) — містив новини, пов’язані з президентськими виборами, з можливістю пошуку в архіві, малюнки (переважно пародії на агітаційні плакати В. Януковича „Тому що...”), анекдоти тощо. Після виборів проект перетворився на Інтернет-видання під назвою „ХАМ.СОМ.УА”; містить розділи: „Аналитика”, „Даниловича нет!”, „Интервью”, „Анекдоты”, „Аудио”, „Фотографии”, „Графические работы”, „Карикатуры”, „Мир о нас”, „Перлы”, „Публикация”, „Смешные истории” (мова — російська). Нині не існує.

„MrGALL Блог: Все про Я.” (www.mr-gall.blogspot.com) — містив плакати-пародії „Тому що...”, флеш-мультфільми. Нині не існує.

„Виктор Янукович - первый за 2500 лет премьер с криминальным стажем” (www.yanukovich.bravehost.com) — містить історичний екскурс щодо керівників урядів у різних країнах, а також думки автора про В. Януковича як главу українського уряду. Існує і нині.

„Срочное сообщение” (www.ugroza2004.narod.ru) — містив анонімне повідомлення про підготовку масових порушень закону у штабі В. Януковича. З’явився у вересні 2004 року і дуже швидко (за кілька тижнів) припинив своє існування.

„PROPAGANDA” (www.propaganda.org.ua) — містив низку матеріалів гумористичного характеру. Нині не існує.

„Тому що Я.Я.Я.Я.Я.Я.” (tomusho.narod.ru) — містив низку графічних матеріалів, переважно пародії на агітаційні плакати В. Януковича. Існує і нині.

„Веселі Яйця” (yaitsya.com.ua) — розважальний Інтернет-проект, головною темою якого були президентські вибори; містив флеш-ігри, флеш-мультфільми, малюнки. Нині за цією адресою діє сайт знайомств для дорослих.

„Потому что мы Банда! (с) Дискотека Авария” (www.livejournal.com/community/tomu_scho/) — приватний „живий журнал”, містить флеш-ігри, флеш-мультфільми, малюнки, анекдоти, кілька новинних повідомлень з Інтернет-видань. Продовжує існувати під назвою „Виктор Фёдорович Регионов”, але майже не оновлюється.

„Яйца и Я” (yanukegg.narod.ru) — містить відсилання на біблійні тексти. Існує й тепер.

„Янукович - законопослушный будущий Президент Украины! - криминальное досье” (yanukovichmustdie.narod.ru) — містить відомості про кримінальне минуле В. Януковича. Після виборів сайт припинив існування.

Інтернет-проекти, створені під вибори

„Выборы Президента Украины 2004” (www.president.com.ua) — інформаційний портал, присвячений перебігу виборчої кампанії. Містив докладну інформацію про кандидатів у президенти України, їх біографії, передвиборчі програми тощо. Крім того, містить новинні матеріали,

Віталій Терещук

дослідження та прогнози експертів, а також форум. Мова — російська. Проект діє й донині, перетворившись на політичне Інтернет-видання „Президент України - народне обговорення”.

„Выборы Президента Украины 2004 года - Результаты голосования” (www.ukraine2004.org) — цей проект являв собою систему Інтернет-моніторингу виборів Президента України. На ньому акумулювались дані стосовно виборів, зібрані незалежними організаціями та спостерігачами. Поточні результати моніторингу публікувались на сайті. Після виборів проект припинив існування.

„Український монітор - за свідомий вибір” (prostir-monitor.org) — проект, створений асоціацією „Спільний простір” та комітетом „Рівність можливостей”, призначений для моніторингу засобів масової інформації України.

„Обираймо Президента!” (www.president.org.ua) — містив досить часто оновлювану стрічку новин, он-лайн голосування за кандидатів у президенти, інформацію про кандидатів (основних, про неосновних — майже нічого). Після виборів проект продовжив діяльність, перетворившись на Інтернет-видання „PRESIDENT.ORG.UA”.

Рейтинг запитів у пошуковій системі

За даними звіту компанії „Sputnikmedia.net” (портал bigmir.net), у рейтингу пошукових запитів у листопаді лідирувало прізвище кандидата в Президенти України, лідера опозиції В. Ющенка — 64,281 тис. запитів, на другому місці перебував „5 канал” — 51,567 тис. запитів. Прізвище провладного кандидата В. Януковича у рейтингу посідало у листопаді 8 місце — 24,400 тис. запитів [2].

Слід відзначити швидке зростання у листопаді 2004 року популярності запитів за прізвищами провідних кандидатів у президенти: так, у порівнянні з жовтнем 2004 року рейтинг прізвища „Ющенко” зріс на 16 пунктів, рейтинг прізвища „Янукович” — на 25. Рейтинг запиту „5 канал” зріс на 20 пунктів. Крім того, у листопаді до TOP 30 (тридцятки найпопулярніших запитів) потрапило й опозиційне Інтернет-видання „Українська правда” (23 місце).

Цікаво, що в грудні 2004 року, на який припала кульмінація „помаранчевої революції”, а також підготовка та проведення третього туру виборів Президента України, рейтинг запитів щодо обох кандидатів впав на 6 пунктів, „5 канал” — на 14 пунктів, „Українська правда” — на 2 пункти. Аналогічна динаміка спостерігалась і в січні 2005 року.

Загальну динаміку змін у рейтингу зазначених запитів можна побачити у таблиці 1.

Таблиця 1

**Зведена таблиця запитів у пошукових системах
(період: жовтень 2004 року — січень 2005 року)**

Запит	Жовтень	Листопад		Грудень		Січень	
	рейтинг	рейтинг	динаміка	рейтинг	динаміка	рейтинг	динаміка
Ющенко	17	1	+16	7	-6	14	-7
Янукович	33	8	+25	14	-6	26	-12
5 канал	22	2	+20	16	-14	—*	
Українська правда	—*	23		25	-2	—*	

* даний запит не потрапив до TOP 30

Доменні імена

Окремо можна розглянути проблему доменного імені. Цілком очевидно, що під час кампанії з виборів Президента України повинні були бути створені веб-сайти з власними доменними іменами (така практика широко застосовується у західних країнах).

Огляд доменних імен здійснювався за такою схемою: домен другого рівня в національній доменній зоні України .ua; домени третього рівня в українських доменних зонах загального призначення .com.ua, .net.ua, .org.ua; домени другого рівня в доменних зонах загального призначення .com, .net, .org.

Оскільки огляд англomовного Інтернету показав наявність двох варіантів написання прізвища Ющенко англійською мовою — Yushchenko та Yuschenko, то огляд доменних імен здійснювався за обома варіантами. Аналогічно, оскільки огляд англomовного Інтернету показав наявність двох варіантів написання прізвища Янукович англійською мовою — Yanukovich та Yanukovych, то огляд доменних імен здійснювався за обома варіантами.

Якщо говорити про домени з прізвищем Ющенко, то перед виборами для офіційного сайту В. Ющенка були зареєстровані доменні імена третього рівня www.yuschenko.com.ua та також www.yushchenko.com.ua. Доменне ім'я другого рівня yuschenko.ua було зареєстровано вже після обрання В. Ющенка на посаду Президента України, 19 січня 2005 року, на підставі свідоцтва № 34748 від 15 вересня 2003 року, яке підтверджує права В. Ющенка на однойменний знак для товарів і послуг. Зараз адреса yuschenko.ua використовується як альтернатива раніше зареєстрованому yuschenko.com.ua, за якою розташовано персональний сайт В. Ющенка [8]. Існує також доменне ім'я www.yuschenko.com, яке веде на генеалогічний сайт „The Leading Genealogy Site on the Net”, доменне ім'я www.yuschenko.net.ua, яке було виставлене на продаж (нині не існує), та доменне ім'я www.yuschenko.org, яке нині веде на сайт „Gay Clubs List and Gay Friendly Hotels Directory”. Зведені дані про домени з прізвищем Ющенко станом

Віталій Терещук

на грудень 2004 року подано у таблиці 2.

Таблиця 2

**Доменні імена, які містять прізвище
кандидата в Президенти України В. Ющенка**

URL-адреса	Опис	Дата реєстрації
www.yushchenko.ua	не існує	
www.yuschenko.ua	веде на офіційний сайт В. Ющенка	19-01-2005
www.yuschenko.com	yuschenko.com: The Leading Genealogy Site on the Net	
www.yuschenko.com.ua	офіційний сайт В. Ющенка	21-06-2004
www.yushchenko.com	не існує	
www.yushchenko.com.ua	веде на офіційний сайт В. Ющенка	18-06-2004
www.yuschenko.net	не існує	
www.yuschenko.net.ua	домен виставлений на продаж	4-11-2004
www.yushchenko.net	не існує	
www.yushchenko.net.ua	не існує	
www.yuschenko.org	існує, але нічого не містить	14-05-2004
www.yuschenko.org.ua	не існує	
www.yushchenko.org	не існує	
www.yushchenko.org.ua	не існує	

Доменні імена з прізвищем Янукович не були використані для офіційного сайту В. Януковича (як вже зазначалось, для цього використовувалося доменне ім'я www.ya2004.com.ua). У червні 2004 року були зареєстровані доменні імена www.yanukovych.org.ua, www.yanukovych.com та www.yanukovych.org, які вели на одну і ту ж саму IP-адресу (213.186.196.41). При спробі відкрити цей вузол вимагався пароль на доступ. В реєстраційних даних домена www.yanukovych.org.ua було зазначено: „Website of Viktor Yanukovych” („Веб-сайт Віктора Януковича”) [9]. Домен другого рівня в національній зоні України так і не був зареєстрований. Доменне ім'я www.yanukovich.com.ua вело на веб-сайт Інтернет-видання „Українська правда”; доменне ім'я www.yanukovich.org.ua існувало, але вело на недіючий Інтернет-вузол; доменне ім'я www.yanukovych.com.ua використовувалося для організації поштового сервісу. Зведені дані про домени з прізвищем Янукович станом на грудень 2004 року представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

Доменні імена, які містять прізвище
кандидата в Президенти України В. Януковича

URL-адреса	Опис	Дата реєстрації
www.yanukovich.ua	не існує	
www.yanukovich.com.ua	веде на веб-сайт Інтернет-видання „Українська правда”	16-11-2004
www.yanukovich.net.ua	не існує	
www.yanukovich.org.ua	існує, але нічого не містить	23-09-2003
www.yanukovych.ua	не існує	
www.yanukovych.com.ua	це доменне ім'я використовується для організації поштового сервісу	16-11-2004
www.yanukovych.net.ua	не існує	
www.yanukovych.org.ua	вимагає пароль на доступ	17-06-2004
www.yanukovich.com	не існує	
www.yanukovych.com	вимагає пароль на доступ	15-06-2004
www.yanukovich.net	не існує	
www.yanukovych.net	не існує	
www.yanukovich.org	не існує	
www.yanukovych.org	вимагає пароль на доступ	15-06-2004

Згадуваність кандидатів у президенти в новинних повідомленнях

Для аналізу згадуваності кандидатів у президенти України в новинних повідомленнях ми обрали новинні розділи провідних Інтернет-порталів „Мета”, „Яндекс”, „Rambler”, „Yahoo!”, а також українське Інтернет-видання „podrobnosti.ua”.

Аналіз показав, що у всіх новинних ресурсах В. Ющенко згадується частіше, і це при тому, що частина згадування В. Януковича пов'язана з діяльністю його на посаді Прем'єр-міністра України, а не як кандидата на посаду Президента.

Таблиця 4

Згадуваність кандидатів у президенти в новинних повідомленнях

Новинний ресурс		Запит		Часовий період
Назва	URL-адреси	Ющенко	Янукович	
Мета. Новости Украины	news.meta.ua	2387	2227	всі новини
Яндекс.Новости	news.yandex.ru	21820	19899	листопад'04
Rambler mass media	www.rambler.ru/db/ news	1571	1525	всі новини

Віталій Терещук

Новинний ресурс		Запит		Часовий період
Назва	URL-адреси	Ющенко	Янукович	
Yahoo! News	news.yahoo.com	523*	387*	листопад'04
podrobnosti.ua	www.podrobnosti.ua	1265	968	всі новини

* Пошук здійснювався за ключовими словами Yushchenko та Yanukovych відповідно.

Безплатний доступ до окремих веб-ресурсів

Усвідомлюючи те, що для багатьох громадян України розцінки на Інтернет-послуги залишаються недоступними, деякі провайдери почали надавати безплатний комутований доступ до інформресурсів, які висвітлювали поточні політичні події [10]. У Києві таку акцію запровадили Інтернет-провайдери „ISP Ukr-Inter.net” (www.ukr-inter.net), „Інтернет ФАУСТ” (www.faust.net.ua), „Zeos” (www.zeos.net), „Сільверком” (www.silvercom.net), „MIROTEL” (www.mirotel.net/orange) [11]. У Луцьку акцію підтримав Інтернет-провайдер „Візор” (www.vizor.lutsk.ua), в Одесі — „ТЕНЕТ” [11].

Серед інформаційних ресурсів, до яких надавався безплатний доступ, були, зокрема, такі Інтернет-видання: „Українська правда” (www.pravda.com.ua), „Майдан” (www.maidan.org.ua), „Дзеркало тижня” (www.zerkalo-nedeli.com), „MIGNews” (www.mignews.com.ua), „Обозреватель” (www.obozrevatel.com.ua), „УНІАН” (www.unian.net) та інші. Крім того, доступ надавався до веб-сайтів політичного блоку „Наша Україна” (www.razom.org.ua), В. Ющенка (www.yuschenko.com.ua), Ю. Тимошенко (www.timoshenko.com.ua). Слід зазначити, що багато провайдерів не згорнули акцію після обрання В. Ющенка на посаду Президента України, а продовжують її й дотепер.

Висновки

1. Український Інтернет чи не вперше став справді повноправним елементом медіа-простору в Україні, зважаючи на швидке зростання кількості його користувачів. Головною причиною цього є, на нашу думку, ставлення українських громадян до Інтернету як до альтернативного нецезурованого засобу масової інформації, що набуло особливої ваги, враховуючи стан справ зі свободою слова в Україні напередодні президентських виборів 2004 року. Також варто пам'ятати про транскордонний характер Інтернету як засобу масової інформації, завдяки якому новинні повідомлення, створювані в українському сегменті мережі Інтернет, ставали доступними і закордонній аудиторії, яка не в останню чергу саме з Інтернету одержувала відомості про події в Україні.

2. На відміну від попередніх виборів, Інтернет став активно використовуватись у виборчій кампанії. Зокрема, провідні кандидати у Президенти України — В. Ющенко та В. Янукович — активно використовували Інтернет для проведення передвиборчої агітації. Для

цього обидва кандидати створили спеціальні веб-сайти, які являють собою професійно зроблені, інформаційно насичені веб-ресурси.

3. Перед виборами були створені потужні Інтернет-ресурси, які здійснювали інформаційну підтримку передвиборчої кампанії В. Ющенка. Аналогічних за потенціалом Інтернет-ресурсів, які б підтримували В. Януковича, не було. Треба також відзначити, що значна частина українських Інтернет-видань, які дотримуються нейтральної позиції, під час „помаранчевої революції” почали, хоча й не явно, симпатизувати В. Юценку.

4. Під час виборів з’явилося багато аматорських Інтернет-проектів, які агітували проти В. Януковича. Головною темою їх було кримінальне минуле В. Януковича та інцидент з киданням у нього курячим яйцем в Івано-Франківську. Значна частина цих проектів після завершення президентських виборів припинила існування. Аналогічних проектів антиющенківського спрямування майже не було.

5. Треба відзначити появу кількох незалежних Інтернет-проектів, покликаних здійснювати моніторинг передвиборчої кампанії.

6. Аналізуючи рейтинг запитів у пошукові системи, можна відзначити, що В. Ющенко значно випереджав В. Януковича (зокрема, у листопаді 2004 року був 63.281 запит „Ющенко” та 24.400 запитів „Янукович”. І це при тому, що частина запитів щодо В. Януковича стосувалася його діяльності як Прем’єр-міністра України, а не як кандидата у президенти.

7. Що стосується використання доменних імен, то треба відзначити, що власне прізвище у назвах доменів використовував лише В. Ющенко; для В. Януковича були зареєстровані доменні імена з його прізвищем, але на Інтернет-вузлах, на які вони вели, жодної загальнодоступної інформації не містилося. Також треба відзначити доменне ім’я www.yanukovich.com.ua, яке веде на веб-сайт опозиційного інтернет-видання „Українська правда”, що можна вважати своєрідною формою інформаційної війни.

8. Згадування кандидатів у президенти України В. Ющенко та В. Януковича в новинних повідомленнях приблизно однакове, хоча В. Ющенко дещо переважає, знову ж таки при тому, що частина згадування про В. Януковича пов’язана з діяльністю його на посаді Прем’єр-міністра. Отже можна стверджувати, що В. Ющенко як кандидат у президенти згадувався у стрічках новин частіше, ніж його суперник.

9. Унікальною для українського Інтернету є запроваджена київськими провайдером акція з надання користувачам безплатного доступу до інформаційних ресурсів, які висвітлювали поточні політичні події. Причому цими ресурсами були переважно веб-сайти лідерів опозиції та опозиційних Інтернет-видань. Про аналогічні акції стосовно веб-сайтів провладного кандидата нічого не відомо.

Враховуючи все вищесказане, можна зазначити, що PR-кампанію в Інтернеті опозиція виграла безумовно.

Література:

1. **Іванов В.** Комп'ютерні мас медіа: шляхи і перспективи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: — http://www.journalist.kharkov.org/1-2-2000/komp_mass_media.htm
2. Глобальная статистика украинского Интернета. Октябрь 2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_102004.pdf
3. Глобальная статистика украинского Интернета. Ноябрь 2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_112004.pdf
4. Глобальная статистика украинского Интернета. Декабрь 2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_122004.pdf
5. Глобальная статистика украинского Интернета. Январь 2005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_012005.pdf
6. **Лемьш А.** Все мы — узники сети // 2000 С. — 2005. — № 5 (4 - 10 февр.). — С. 3.
7. **Жданов І, Якименко Ю.** Формула помаранчевої перемоги: нотатки несторонніх спостерігачів // Дзеркало тижня. — 2005. — № 2 (22 січ.). — С. 5.
8. Ющенко зареєстрував своє ім'я в домені .UA [Електронний ресурс] // Кореспондент. — Режим доступу: <http://www.korespondent.net/main/33712>
9. Офіційний сайт RIPE NCC [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ripe.net/>
10. **Бохно І.** Страна победившего Интернета // Компьютерра. — 2005. — № 1 - 2. — С. 18 - 21.
11. Доступ до правдивих сайтів - безкоштовно! [Електронний ресурс] // Майдан. — Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/viol/1101919556.html>

Сучасний стан і тенденції розвитку медіа-сфери України

Владислав Ковалевський,

кандидат політичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

У наш час медіа визначають структуру всього політичного поля, оскільки для більшості населення це єдине джерело інформації та канал зв'язку з владними суб'єктами. Вивчення стану медіасфери України, особливо в умовах нинішньої політико-економічної кризи, стає однією з передумов ефективного подолання негативних явищ і започаткування позитивної динаміки всієї політичної системи країни.

У світлі глобальних тенденцій становлення і розвитку медіакратій вкрай важливою стає пильна увага до інформаційного простору, причому як з боку науки, так і з боку влади. Цей один з найважливіших рівнів взаємодії влади і громадськості ґрунтується на існуванні у будь-якому суспільстві комплексу засобів опосередкування знання – символічного простору, втіленого в організаційних структурах, який дуже часто стає єдиним джерелом інформації для громадян при неможливості прямих контактів з носіями владних повноважень (політиками і чиновниками).

Формалізовані та нормативно забезпечені сучасні засоби опосередкування владних інтеракцій можна розглядати як складні загальноканалні мережі, які є невід'ємною частиною загальної суспільно-політичної структури, оскільки вони впливають на владні процеси і зазнають відповідного зворотного впливу. В цьому сенсі взаємодія суб'єктів політики у владному полі сучасного суспільства все більше диференціюється і набуває характеру багатоступеневої інтерактивної системи, на кожному з рівнів якої за допомогою наявних методів створення, селекції, опрацювання та поширення інформації відбуваються процеси трансляції, посилення, трансформації чи нівелювання політичних інтерпретацій різного рівня.

Предметом нашого аналізу є стан медіа – специфічних засобів опосередкування, які місять у собі засоби візуальної та аудіальної

комунікації. Формалізованими типами таких медіа є засоби масової інформації й комунікації, які можна диференціювати за характеристиками носія, – друковані (газети і журнали) та електронні (телебачення, радіо, Інтернет). Функціональні особливості цих медіа залежать від цілей діяльності, а також їхнього місця у загальній структурі владного поля. Так чи інакше, головною функцією засобів опосередкування, безвідносно до їх організаційних і статусних характеристик, є комунікативна функція, яка полягає у зборі, створенні, опрацюванні і трансляції інформації від громадян до носіїв влади, з одного боку, а з іншого – забезпечує зворотний зв'язок, інформаційну відкритість влади, актуалізацію потреб громади і формування громадської думки. Окрім іншого, медіа відіграють домінуючу роль під час формування публічного масового дискурсу, необхідного для дотримання демократичних процедур, що має забезпечити ефективність політики, її зрозумілість та адекватні реакції і зворотний зв'язок задля підтримки стабільності і розвитку політичної системи загалом.

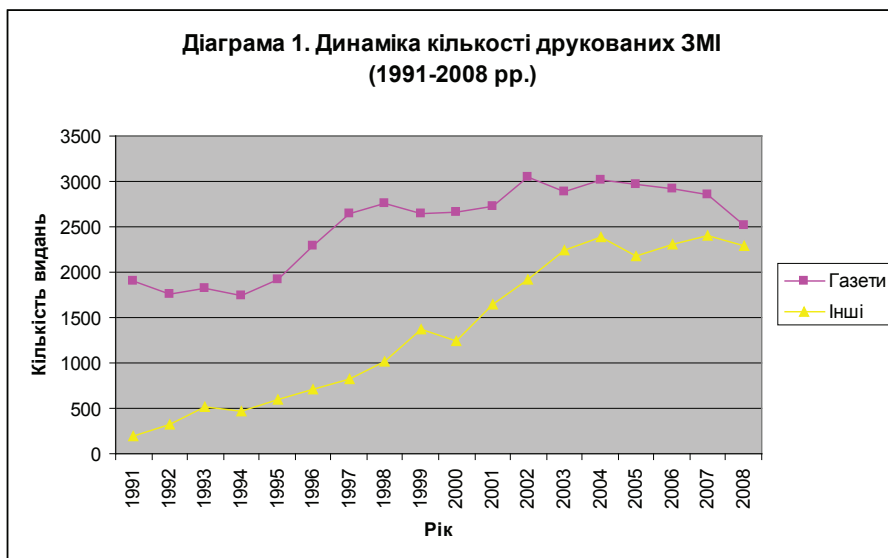
У контексті предмета аналізу головними його завданнями можна визначити виокремлення та вивчення тенденцій розвитку медіа, перспектив, можливостей і загроз, які вони можуть становити для динаміки політичної системи сучасної України.

Аналіз тенденцій базується на концептуальних засадах інтеракціонізму (Дж. Мід, Г. Блумер), теорії генералізованих засобів комунікації (Н. Луман), концепціях символічного простору (П. Бурдьє) тощо. В Україні заслуговують на увагу наукові доробки О. Зернецької, Н. Костенка, Ю. Левенця, Л. Нагорної, Г. Почепцова та інших дослідників, предметом розвідок яких є, зокрема, символічний простір і капітал, засоби масової інформації та комунікації, політичні та соціальні комунікації.

У межах наявних підходів аналіз динаміки і тенденцій ЗМІ може відбуватися за кількома напрямками, головним з яких залишається розуміння засобів масової інформації та комунікації як елементу громадянського суспільства, з одного боку, та інструменту зв'язків з громадськістю (поширення інформації, створення і підтримка символів тощо), з іншого. Крім того, на сучасному етапі розвитку політичних систем у світі, а також в Україні, ЗМІ мають розглядатися як організаційна форма бізнесу, а відтак отримання прибутку від функціонування ЗМІ є однією з головних їх характеристик. Таким чином, в ході аналізу цих засобів опосередкування необхідно враховувати економічний ефект їх діяльності і, відповідно, перспективи розвитку.

Друковані ЗМІ є традиційним і найдавнішим елементом опосередкування взаємодії в політичній системі, тому почнемо з них. Внутрішня структура ЗМІ цього типу здебільш вертикально інтегрована і централізована, що передбачає наявність редакційної політики і жорстких вимог до публікацій. Цільова аудиторія досить розпорошена, більшість видань має універсальний характер. Ці ЗМІ характеризуються доступністю для більшості населення, але мають суттєві часові обмеження, пов'язані

з періодичністю виходу. На початку розвитку української державності офіційно виходило 1909 газет і 194 періодичні і продовжувані видання. А 2008 року загальна кількість видань сягнула близько 4500 назв. З 1991 року друковані ЗМІ показували стійку тенденцію до збільшення кількості, що відображено в **діаграмі 1** (складена на підставі даних Книжкової палати України [1], Державного комітету телебачення і радіомовлення [2] та Української асоціації видавців періодичної преси [3]), хоча показник забезпечення пресою залишається ще набагато нижчим за середньоєвропейський.

За останні два роки у експертів виникли деякі розбіжності у підрахунку друкованих ЗМІ. Так, за даними Міністерства юстиції, станом на 2008 рік в Україні зареєстровано понад 30000 видань, враховуючи перереєстрацію, хоча цей перелік залишається недоступним для громадськості. А за інформацією Державної наукової установи України „Книжкова палата імені Івана Федорова” станом на перший квартал 2008 року в Україні реально видається 5305 видань, з яких 2885 – газети, 2420 – періодичні і продовжувані видання (зокрема, 1392 журнали). Близькі до цих дані наводить й Українська асоціація видавців періодичної преси (понад 4200). Отже цифри 2007 – 2008 років є орієнтовними. Крім того, потрібно зважати на їх кореляцію в умовах розгортання кризових явищ в Україні. Зауважимо також, що загалом доступ до статистики друкованих ЗМІ досить обмежений за браком єдиних критеріїв і відкритого реєстру, а також через різні методики підрахунків.

Те ж стосується і визначення популярності видань. Наприклад, державні органи, особливо на місцевому рівні, часто визначають

популярність ЗМІ за передплатою, завдяки чому на перших місцях у рейтингах можуть опинитися деякі комунальні і державні ЗМІ, залежно від регіону. Водночас, за даними компанії GfK [4], найпопулярнішими місцями придбання преси залишаються спеціалізовані кіоски і розкладки, і, в кращому випадку, тільки кожен десятий читач є передплатником, а тому цей критерій уже давно не може слугувати для визначення популярності. Часто виникають сумніви й щодо накладів, зазначених у вихідних даних періодичних видань, а тому досить складним залишається визначення традиційного показника кількості примірників газет на тисячу чоловік, який за найоптимістичнішими прогнозами коливається в межах 60 - 70 примірників.

Серед друкованих ЗМІ переважають, як вже зазначалося, універсальні видання, які здебільш поєднують розважальні та суспільно-політичні елементи. Таким чином забезпечується високий рівень політизації населення України і розвиваються та підтримуються основні елементи масової культури. Різких коливань у тематиці ЗМІ останніми роками не спостерігалось. В межах цієї тематики, за даними GfK, спостерігається тенденція до зменшення споживання інформації загальнонаціональних друкованих ЗМІ на користь регіональних видань. Крім того, скорочуються обсяги зарубіжних видань, які розповсюджуються в Україні, зокрема, через передплату. Багато друкованих ЗМІ мають власні електронні версії в Інтернеті.

Офіційно економічна корисність такого типу ЗМІ досягається завдяки рекламі, ринок якої в останні роки постійно зростає, незважаючи на швидкий розвиток інших рекламних носіїв. Тому навіть в умовах нинішньої рецесії навряд чи слід очікувати відмови від цього традиційного типу маркетингової комунікації, хоча загальне зменшення обсягів реклами вже помітне. Головною ознакою цього ринку залишається тенденція до укрупнення основних гравців. В умовах кризи ця тенденція може посилитися, оскільки внаслідок зниження обсягів реклами, попиту і без цілеспрямованої підтримки дрібним суб'єктам функціонувати стає дедалі складніше.

У структурі власників друкованих ЗМІ переважають юридичні особи. При цьому великі медіа-холдинги наявні в структурі бізнесу всіх основних фінансово-промислових груп країни. Значна частка великих суб'єктів належить іноземним власникам. Характерним для України є значна присутність держави і органів місцевого самоврядування у цій сфері. Важливо, що теоретично засоби масової інформації та комунікації є елементами громадянського суспільства, а на практиці, наприклад, комунальні ЗМІ здебільш обслуговують інтереси владних регіональних команд. Виняткове становище цих ЗМІ ставить їх у пряму фінансову та організаційну залежність від органів влади і об'єктивно створює нерівні умови для функціонування всіх суб'єктів інформаційної сфери. Питання реформування (роздержавлення) друкованих ЗМІ обговорюється

уже досить довго, але законодавчої бази, яка б виключила можливості зловживання, не створено й досі, хоча наразі формально триває обговорення необхідних законопроектів, зокрема, „Про реформування державних і комунальних друкованих ЗМІ”. На жаль, пропозиції держави зберігають тенденцію до надання певних переваг і пільг окремим категоріям друкованих ЗМІ навіть у процесі реформування. Водночас є й позитивні напрацювання, якими, наприклад, пропонується використовувати поняття „офіційні друковані видання”, головною функцією яких декларується лише публікація ухвалених органами влади нормативно-правових актів та інших рішень про свою діяльність, що передбачено законодавчими нормами про обов’язковість оприлюднення такої інформації.

Іншою важливою групою засобів масової інформації та комунікації є електронні ЗМІ, до яких відносять телебачення, радіо та Інтернет. Саме телебачення нині є безперечним лідером за поширенням і впливом на громадськість, ефективно відпрацьовуючи схему „рекламодавець – ЗМІ – споживач” завдяки використанню символів в одночасній візуальній та аудіальній репрезентації і вбудовуванню їх у суспільно-політичні та масово-розважальні програми.

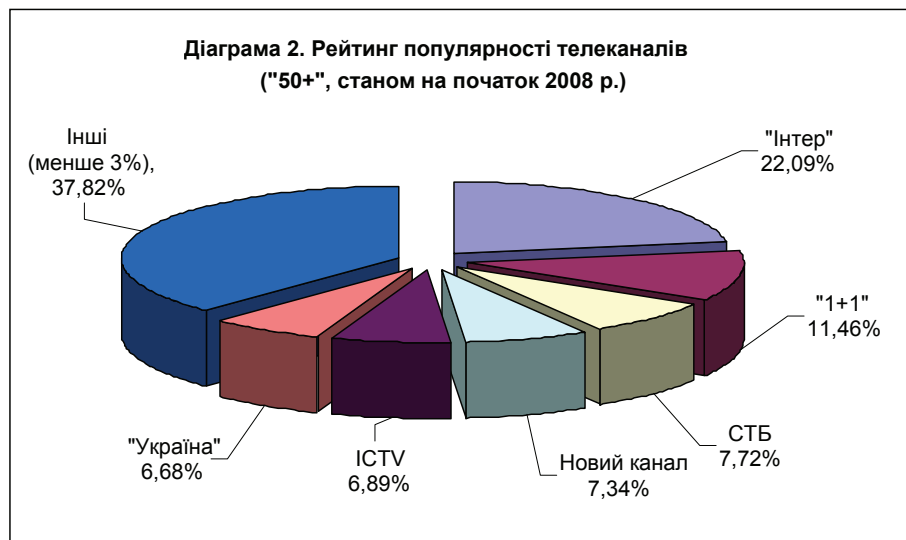
За даними Державного комітету телебачення і радіомовлення України, 2008 року в Україні функціонувало 1610 телерадіоорганізацій, зокрема: 15 загальнонаціональних каналів телевізійного мовлення, 5 регіональних каналів та 210 місцевих каналів; 730 багатоканальних кабельних телемереж; 82 телерадіоорганізації супутникового мовлення, які поширюють 90 телевізійних та 11 радіопрограм. Найбільш рейтингові з телеканалів представлені в **діаграмі 2**, сформованій на підставі досліджень компанії GfK Ukraine [5], яка здійснює постійний моніторинг телеаудиторії (телевізійна панель) на замовлення Індустріального телевізійного комітету (до якого входять канали, що охоплюють 72 % національної глядацької аудиторії за даними людинометричної панелі GfK-USM станом на січень 2008 року) з 2002 року. Саме ця компанія з осені 2007 року проводить дослідження для найбільших і найрейтинговіших телеканалів України. Слід зазначити, що з початку 2008 року GfK перейшла на нову вимірну панель – телевізійна аудиторія досліджується по всій Україні в населених пунктах з населенням менше 50 тисяч чоловік („50-” або „50 тис.-”). Загалом це 2,5 тисячі домогосподарств чи 6,3 тисячі глядачів віком від 4 років, які живуть у 356 населених пунктах України.

На **діаграмі 2** подається інформація ще за старою панеллю („50+” – населені пункти з понад 50 тисячами чоловік населення), оскільки річних даних за новою панеллю ще не було. Водночас уже за першими дослідженнями за панеллю „50-” на початку 2008 року телеканал ICTV посідав 4-е місце (9,51), а СТБ – 6-е (5,42).

З 1991 року кількість телерадіоорганізацій України невпинно збільшувалася, одночасно значними темпами зростав і рекламний ринок. Зі здобуттям незалежності Україна отримала лише один державний

телеканал. На початку 1990-х років створюються УТ-2 та УТ-3. 1993 року набрав чинності Закон України „Про телебачення і радіомовлення”, який задекларував створення державного регуляторного та контролюючого органу в системі електронних ЗМІ – Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Коли цей орган почав працювати, було проведено інвентаризацію частотного ресурсу, розпочалася видача ліцензій приватним компаніям. До середини 1990-х років таких ліцензій було видано понад тисячу, однак сучасне українське телебачення набуває розвитку лише з продовженням процесів приватизації з другої половини 1990-х років. До того часу в українському ефірі домінувало російське телебачення з відповідними смисловими навантаженнями. Найпопулярніший нині український канал „Інтер”, який має технічне покриття понад 99 %, почав працювати 1996 року. Тоді й розпочався бурхливий розвиток саме українського телебачення, але нині структура власників основних телеканалів дещо змінилася. Група „Інтер”, окрім концентрації телересурсу („Інтер”, НТН, К1, К2, „Мегаспорт”), вийшла за межі телебачення, об’єднавши активи в різних медіасферах.

**Діаграма 2. Рейтинг популярності телеканалів
("50+", станом на початок 2008 р.)**

Найближчий конкурент „Інтеру” канал „1+1” також почав повноцінно працювати саме 1996 року, перемігши в тендері на частоти УТ-2. На відміну від „Інтера”, який спочатку орієнтувався більше на Східну Україну і російськомовне населення, „1+1” відразу позиціонувався як український канал. Саме ці два канали завдяки постійній конкуренції та використанню сейлз-хаусів (компаній з продажу реклами) почали формувати медіаринок України. Мажоритарним власником „1+1” сьогодні є європейська компанія СМЕ, котра й надалі посилює свій вплив.

Історія іншого холдингу, який нині об’єднує „Новий канал”, ICTV, СТБ та

М1, почалася з 1991 року зі створення телекомпанії ICTV (американською компанією Storyfirst Communications та державним мовним концерном РРТ). Усі телеканали, які нині входять до медіахолдингу В. Пінчука, пройшли шлях від створення різними приватними підприємцями до консолідації активів у єдиній мережі. Розвиток ще одного телеканала, який входить до групи найрейтинговіших, пов'язаний з розвитком медіанапрямую компанії SCM (Р. Ахметов). ТРК „Україна” вийшла на загальнонаціональний ринок лише 2004 року і доволі швидко завоювала досить стабільну частку аудиторії – близько 5 %. Нині компанія входить до медіахолдингу SCM, який має активи в різних сферах медіа і розвиває спеціалізовані проекти, що з'явилися в кабельних мережах. Як і у випадку з друкованими ЗМІ, значна частина засновників теле- і радіоканалів має іноземне, перш за все — російське, походження.

На утриманні держави залишаються 24 обласні державні телерадіокомпанії, державна телерадіокомпанія „Крим”, а також регіональні телерадіокомпанії в Києві і Севастополі. Крім того, у сфері державного управління перебувають: українська студія телевізійних фільмів „Укртелефільм”, державні ТРК – „Культура”, Всесвітня служба „Українське телебачення і радіомовлення”, „Сіверське” (м. Новгород-Сіверський Чернігівської області) та Криворізьке міське державне об'єднання телебачення і радіомовлення. Загалом, за даними Держкомітету телебачення і радіомовлення, частка державного сектору телебачення і радіомовлення в медіапросторі України становить близько 4 %. Через обмеженість фінансування ці компанії не можуть конкурувати з приватними ТРК, а змістове їх наповнення контролюється місцевими групами, котрі перебувають при владі.

Загалом інформаційне наповнення телебачення і радіомовлення залежить від двох основних взаємопов'язаних складників – економічного (реклама) і політичного (залежність редакційної політики від позиції власників). До останнього часу ринок телереклами в Україні показував найвищі в Європі темпи розвитку. Лише у 2001 – 2006 роках сегмент телевізійної реклами збільшився майже вдсятеро. Однією з головних причин цього фахівці [6] називають наявність значних невикористаних ресурсів розвитку галузі в нашій країні. По-перше, рекламні витрати на душу населення у нас чи не найнижчі у світі. По-друге, витрати на медіарекламу 2008 року досягли лише 0,7 % ВВП (у країнах Центрально-Східної Європи цей показник сягає в середньому 2,5 %). Водночас на ринку вже спостерігається дефіцит ефірного часу, тобто попит помітно перевищує пропозицію. 2008 року ці тенденції дещо змінилися через наростання кризових явищ: на кінець року спостерігалось деяке падіння ринку реклами.

Головною стратегією бізнесу в умовах рецесії є, перш за все, збереження капіталу. Отже скорочення надходжень від реклами потягне за собою скорочення витрат на нові інформаційні продукти і зниження якості

проектів, вже присутніх у медіапросторі. Українська специфіка цих ЗМІ полягає в тому, що вони здебільш не є самостійними бізнес-проектами (як, в основному, на Заході), а перебувають у структурі загальних бізнес-систем великих фінансово-промислових груп. В цих умовах посилюється залежність електронних медіа (телебачення і радіо) від економічного стану інших галузей бізнесу і політичних перспектив великих власників (використання ЗМІ для власної репрезентації під час виборчої кампанії). Тому навряд чи слід очікувати великих банкрутств українських телерадіоорганізацій, що вже подекуди спостерігається на Заході.

Розглянемо й деякі тенденції розвитку Інтернету в Україні, який ми досить умовно віднесли до електронних ЗМІ. Головна характеристика Інтернету – швидкість, з якою не може змагатися навіть інтерактивне телебачення. В Інтернеті немає „часу новин” — у ньому постійно продукуються нові інформаційні повідомлення та інтерпретації. Як і в телебаченні, в Інтернеті використовуються візуальні та аудіальні техніки репрезентації, але його порівняно низька поширеність не дає поки що йому можливості конкурувати з ТВ. Водночас специфіка поширення Інтернету, необхідність мінімальної інформаційно-комунікаційної компетенції і середній вік користувачів мережі роблять його ефективним інструментом впливу на референтні групи (експертів, журналістів), які потім можуть транслювати одержану інформацію традиційними каналами.

Дані про кількість українських користувачів Інтернету коливаються від 6 до 10 мільйонів осіб. Згідно з інформацією Держкомтелерадіо, загальна кількість активних користувачів Інтернету в Україні становить близько 10 мільйонів і має тенденцію до зростання. Загальна кількість доменів вітчизняного сегменту Інтернету становить понад 100 тисяч і також зростає. За матеріалами World Stat [7], нині Україна посідає 51 місце з 53, маючи найнижчий показник кількості Інтернет-користувачів у Європі — 1,7 % від кількості європейських користувачів. За даними цієї організації, 2000 року користувачів в Україні налічувалося 0,4 %, тоді як 2008 року їх було вже 14,6 % від населення України. Згідно з матеріалами найбільшого в Україні порталу Bigmir.net [8], який постійно досліджує українську аудиторію, на грудень 2008 року в Україні налічувалося 10.031.778 користувачів. За даними ж компанії „GfK Media” [9], нині загальна кількість Інтернет-користувачів в Україні становить 6 млн 637 тис. чоловік (панель „50+”).

Але цікавішими є інші результати цього дослідження GfK, а саме – структура Інтернет-аудиторії, в якій найбільшу частку становлять користувачі віком до 40 років. У віковій категорії 14 – 19 років Інтернетом користуються 69 % (1,28 млн) жителів України, в категорії 20 – 24 років – 67 % (1,37 млн), 25 – 29 років – 56 % (981 тис.), 30 – 39 років – 49 % (1,5 млн), а в категорії 40 – 49 років – 31% (1 млн).

Варто зіставити ці дані з кількістю населення і кількістю виборців. Так, за даними Державного комітету статистики [10], населення України 2008

року становило 46,373 млн. Найчисельнішою віковою групою є населення у віці 25 – 44 років, що становить 13206,6 тис. Отже найбільш активними користувачами є потенційні виборці, які вже мають достатній досвід для критичного сприйняття інформації з метою її подальшого використання у своїй діяльності. Нагадаємо, що загальна кількість виборців в Україні (визначена ЦВК напередодні виборів до парламенту 2007 року) становила 37.185.882. Тобто понад 70 % користувачів Інтернету мають право голосу, що використовується в сучасних Інтернет-кампаніях для цільового поширення інформації. Слід зауважити, що ці 70 % не сприймаються в інформаційних кампаніях як електорат, здебільш такі кампанії орієнтовані саме на доведення інформації до громадського і професійного активу (лідерів думок, референтних груп). Такий погляд на Інтернет-аудиторію привів політтехнологів до використання технології соціальних мереж, яка довела свою ефективність на останніх виборах президента в США.

Однією з найбільших переваг Інтернету, порівняно з традиційними ЗМІ, є його дешевизна. Ринок Інтернет-реклами теж постійно зростає, а конкуренція змушує основних гравців (провайдерів, хостинг-сервісів, власників тощо) шукати нових методів оплати за рекламу і розробляти нові пропозиції для рекламодавців.

З початком кризових явищ з'явилася думка, що саме Інтернет може стати рекламним носієм, який буде запитаним в умовах фінансової та економічної нестабільності. Та уже до кінця 2008 року спостерігалось значне скорочення обсягів Інтернет-реклами, що змусило багато Інтернет-сервісів згорти наявні і потужні програми, які тільки нещодавно набули поширення в країні. Сьогодні вкрай важко спрогнозувати динаміку цього ринку, але, так чи інакше, Інтернет залишається найдешевшим рекламним майданчиком і має значні перспективи кон'юнктурного використання під час найближчих виборів. Скоріш за все, ринок Інтернет-реклами теж очікує концентрація: залишитися на ринку зможуть лише проекти, які не є основним джерелом прибутків для їх власників. Але перспективи залежатимуть усе ж від інших сфер економічного життя нашої країни.

Слід зазначити, що, з правової точки зору, залишається відкритим питання регулювання відносин в Інтернеті – від визначення меж суспільної моралі до впровадження окремих елементів цензури. Досвід свідчить, що традиційні методи регулювання не діють у мережі, оскільки можна навіть класичні демократичні процедури перетворити на прояв тотального контролю. Наша держава ще має визначитися зі своєю концепцією розуміння і використання Інтернету, якої наразі, на жаль, немає.

Аналіз тенденцій медіа в Україні дає підстави стверджувати, що ця сфера функціонує за логікою, яка суттєво відрізняється від тієї, що панує у розвинених країнах. Навіть сьогодні, з 18-річним досвідом самостійного існування України, головним стримуючим чинником і основною проблемою розвитку медіа лишається те, що у нас немає стратегічного документа –

Стратегії, Концепції чи Основних засад функціонування інформаційного простору. Проекти відповідних документів більше схожі на кон'юнктуру чи тимчасову констатацію стану речей та мрії про майбутнє, а не на реальні політико-економічні моделі функціонування медійного сектору. Це обумовлює хаотичність розвитку цієї сфери, яка залежить лише від волі політико-владних суб'єктів. Крім того, правова незахищеність української медіасфери робить її залежною від зовнішніх (часто антиукраїнських) впливів.

Загалом тенденції медіа так чи інакше пов'язані з економічною ефективністю, з прибутком. Як і будь-який інший бізнес, ЗМІ в умовах рецесії намагатимуться зберегти кошти шляхом зменшення цін на рекламу, продукування і поширення інформації, що загрожує зниженням якості інформаційної продукції і усуненням невеликих гравців, для яких медіасфера була єдиним джерелом прибутку. В цьому контексті, незважаючи на втрачений час, держава ще може позитивно вплинути на функціонування всієї медіасфери. Для цього необхідно вдосконалювати інформаційне законодавство, розробити Стратегію розвитку інформаційної сфери, посилювати вимоги до якості інформаційного продукту, підтримувати програми, спрямовані на підвищення консолідації суспільства і підтримку його цінностей.

Література:

1. Друк України (2006): стат. зб. / Уклад.: С. Буряк. – К.: Кн. палата України. – 2007. – 112 с.
2. Державний комітет телебачення і радіомовлення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=68581&cat_id=33909, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова: укр.
3. Українська асоціація видавців періодичної преси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uapp.org>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова: укр.
4. Регіональні ЗМІ в Україні: 2005 – 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gfk.ua/etc/files/pdf/report_gfk_all_cities_2008_UKR, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова: рос.
5. Нова панель GfK не вплине на ринок у 2008 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/telecanaly/2008-01-11/35917>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова: укр.
6. Розвиток ринку телевізійної реклами в Україні та його державне регулювання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/august08/08.htm>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова: укр.
7. Internet Usage in Europe / By Internet World Stat [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.internetworldstats.com/stats4>.

htm, вільний. – Мова: англ.

8. Глобальная статистика украинского Интернета за ноябрь 2008 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_112008.pdf, вільний. – Мова: рос.

9. Интернет в Украине: портрет аудитории [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biz.liga.net/news/E0817250.html>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова: рос.

10. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова: укр.

Вплив мас-медій на аудиторію: еволюція наукових уявлень

Володимир Кулик,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Мас-медії, посідаючи важливе місце в повсякденному житті людини, чинять великий вплив на її уявлення про світ і про себе саму, які, у свою чергу, накладають відбиток на сприймання медійних продуктів. Цей вплив має багато різних, але взаємопов'язаних складників, що відповідають різним ролям медій у суспільстві.

Н. Фейрклаф зазначав, що медійні продукти „діють як товари на конкурентному ринку [...], роблять вклад у розважання людей, призначені підтримувати їх політичну й суспільну поінформованість, є самостійними культурними витворами, опертими на певні естетичні уявлення, й водночас занурені в змінювані культурні вартості й ідентичності, що їх вони відбивають і творять”. Але вони також „здійснюють ідеологічну функцію в суспільному контролі та суспільному відтворюванні” [1]. Якщо тлумачити ідеологію, як робить багато авторів, у вузькому сенсі відтворювання нерівноправних стосунків, то медійні впливи не можна зводити лише до ідеологічних, адже медії роблять також багато інших речей. Але якщо називати ідеологіями будь-які (відносно сталі й систематичні) уявлення, то ідеологічний вплив на аудиторію стає не додатком до інших перелічених медійних ролей, а неunikним наслідком, головним чи побічним ефектом їх виконання. Адже й інформування й навіть „просто” розважання роблять внесок у формування та підтримування різних суспільних уявлень, зокрема й тих, які вможливають існування нерівноправних стосунків між особами й групами.

Відтоді, як виникнення масових аудиторій газет, а потім радіо і телебачення стимулювало громадський і науковий інтерес до проблеми впливу медій на суспільство, уявлення дослідників (передусім англомовних, на праці яких цей текст найбільше спирається) про суть і силу цього впливу зазнали кількох різких змін, що скидалися на коливання маятника між крайніми точками приписування медіям мало не всемогутності та майже

повного заперечення їх впливовості. Ці коливання позицій дослідницького мейнстріму доповнювалися й почасти зумовлювалися суперечкою між прихильниками різних поглядів на медії та їх місце в сучасних суспільствах, що сприяло уточненню самого поняття медійного впливу та вдосконаленню методів його досліджування.

На першому етапі – від початку XX століття і десь до Другої світової війни – дослідники майже одностайно припускали, що медії мають величезну владу переконувати людей та впливати на їхню поведінку. До популярності цього припущення спричинилися, з одного боку, очевидне зростання розмірів аудиторій друкованих і особливо електронних медій, а з другого – гадана „затомізованість” членів цих аудиторій у модернізованому суспільстві, яка буцімто робила їх піддатними медійному маніпулюванню. Тому перші дослідники медійного впливу концептуалізували його, в дусі панівного тоді в суспільствознавстві бігевіоризму, як безпосередню зумовленість поведінки й поглядів читачів, слухачів або, пізніше, глядачів змістом сприйнятих медійних повідомлень. Науковці вважали, що „певні типи медіа-змісту спричиняють певні прогнозовані соціальні реакції” [2], і намагалися з’ясувати, наскільки вони сильні та в яких саме категорій глядачів або читачів. З огляду на зацікавлення замовників, ці намагання спрямовувалися насамперед на визначення ефективності комерційної та політичної реклами. Інший хрестоматійний приклад – різнобічні дослідження впливу телепрограм з епізодами насильства на схильність дітей до агресивної поведінки. Оцінки результатів цих досліджень суттєво відрізняються, проте загальний висновок полягає в тому, що „телевізійне” насильство є лише одним – і не найважливішим – чинником, що впливає на насильство „реальне”. Так само й електорального вибору, як з’ясували дослідники, медійні представлення кандидатів зазвичай змінити не здатні [3].

З плином часу емпіричні дослідження дедалі більше переконували науковців, що медійні продукти зазвичай не є безпосередньою причиною змін у поведінці аудиторії та що вони радше посилюють уже наявні схильності, ніж змінюють їх. Ба більше, дослідники почали звертати увагу на владу самих сприймачів у стосунках з медіями, тобто здатність перших обмежувати вплив других шляхом селективного сприймання та досить критичного засвоювання, опосередкованого раніше сформованими уявленнями й соціальними стосунками в момент сприймання. Згідно з цим новим поглядом, „люди не зазнають маніпуляції з боку мас-медій, а самі ними маніпулюють” [4]. Зокрема, популярна в 1960 -1970-ті роки теорія **використань і задоволень** твердила, що люди активно використовують медії для задоволення різних потреб (одержання інформації, поліпшення настрою, вихлюпування агресії тощо), і пропонувала вивчати, які потреби, хто та як саме задовольняє, тобто „що люди роблять з медіями”, а не „що медії роблять з людьми” [5].

На початку 1970-х років маятник знову хитнувся в бік приписування

медіям більшого впливу. З одного боку, низка емпіричних дослідників закликала до „нового погляду” на суть і методи аналізу медійного впливу та, відповідно, до переосмислення результатів раніших праць, тлумачених доти як заперечення істотного впливу медій на глядачів і читачів. Ці дослідники наголошували, що в багатьох випадках медійні повідомлення таки можуть чинити вплив, зокрема, коли аудиторія сприймає їх просто як інформацію, а не висловлення погляду, чи коли представлення проблеми не суперечить тому, що людина знає про них з інших джерел [6]. З другого боку, прихильники неомарксистської **критичної парадигми** доводили, що висновок про обмежений вплив медій випливає з хибного засновку про їх суспільну роль, який нехтує вирішальний внесок медійного дискурсу в підтримання ідеологічної гегемонії капіталістичного класу. Критичні теоретики звинувачували мейнстримових дослідників у апіорному постулюванні підставового консенсусу щодо норм, який буцімто поділяє переважна більшість членів суспільства і на якому ґрунтується плюралізм індивідуальних поглядів. У такій – названій **плюралістичною** – моделі медіям відведено скромну роль висловлювання й підтримування **вже досягнутого** консенсусу, звідки, мовляв, і випливає висновок про їх обмежений вплив [7]. Натомість речники критичної парадигми зосереджували увагу на процесі **творення** згоди підлеглих груп з підставовими вартостями панівних, яке послаблює міжгруповий антагонізм і таким чином сприяє підтриманню чинного суспільного ладу.

У цьому творенні консенсусу медії, на переконання критичних теоретиків, відіграють ключову роль: вони не відбивають, а **означають**, наділяють значенням суспільну „реальність”. Завдяки своєму посередницькому становищу медії мають визнане право представляти загалові всі інші чинні в суспільстві дискурси, а отже володіють могутньою ідеологічною владою: здатністю означувати події, акторів і весь світ певним способом, модифікуючи або й геть перекреслюючи значення, що їх надають дискурси. Медії не транслюють уже створені значення, а виконують „активну роботу добирання й представляння, структурування й формування”, що й дає їм змогу підтримувати й накидати „набір панівних вартостей, уявлень, ритуалів та інституційних процедур („правил гри”), які систематично й послідовно діють на користь певних осіб і груп коштом інших”. Ба більше, упривілейоване становище медій у дискурсивному просторі дозволяє їм приховувати свою ідеологічну роботу, наділяючи, як сказав С. Гол, „свої обмежені погляди тією природною чи божественною неминучістю, яка надає їм вигляду універсальних, природних і тотожних самій „реальності” [8].

Критичні науковці не бачили великої користі в методологічно витончених намаганнях прибічників плюралістичної моделі виміряти вплив медійних продуктів, якщо при цьому ті дослідники розглядали читачів або глядачів як вільних у своєму виборі споживачів, нехтуючи обмеженість вибору з огляду на інтереси виробників та зумовленість гаданих потреб аудиторії

панівними суспільними уявленнями. Прагнучи показати служіння медій інтересам панівних груп, марксистські науковці звертали головну увагу на процеси виробництва медійних продуктів та на структуру й ідеологічне „наповнення” самих продуктів як представлень реальності. В обох цих аспектах марксисти попервах нерідко виявляли спрощене тлумачення способів відбивання й підтримування в медійних текстах чинних владних стосунків та зорієнтованих на їх легітимацію ідеологій. Хоча плюралісти різко критикували не сперте на емпіричний аналіз теоретизування, воно сприяло переосмисленню теоретичних підвалин їх дослідницької діяльності, певною мірою зблизивши їх з поглядами речників критичної парадигми, які водночас почали проявляти більше готовості перевіряти теорії на практиці [9].

Якщо говорити про гадану роль процесу виробництва в ідеологічному впливі медій, то треба передусім згадати так званий **політекономічний підхід**, що розглядав цей вплив, у дусі марксистської теорії „підвалин і надбудови”, як безпосередній наслідок структури власності медійних організацій та їх ринкових орієнтацій. Прибічники цього підходу наголошували, зокрема, що висока ціна заснування та конкуретного виживання друкованих і особливо електронних медій сприяє концентрації медійних ресурсів у руках невеликого числа капіталістів, а прагнення залучити якнайбільше рекламних коштів спонукає медійників орієнтувати свої продукти на якомога масовішу й водночас якомога платоспроможнішу аудиторію. Але з цих загалом безперечних фактів деякі автори робили висновок про повну підпорядкованість професійної і, отже, ідеологічної діяльності медійних організацій інтересам капіталістичного класу та пов’язаної з ним держави, заперечуючи будь-яку автономність практик цих організацій та уявлень їх працівників. Найрадикальніші з таких авторів, як-от Е. Герман і Н. Чомські, явно приписували медіям „системопідтримчу пропагандистську функцію”, яка виконується через дію „ринкових сил, зінтерналізованих припущень та самоцензури” журналістів і редакторів, що достосовуються до бажань власників і владців [10].

Натомість прихильники плюралістичного підходу воліли досліджувати професійні ідеології та практики медійників, вважаючи їх „єдиним каналом, яким організаційний контроль може вплинути на медійні продукти”. Це досліджування привело плюралістичних науковців до висновку, що в західних країнах журналісти й редактори здебільшого виступають за право писати чи мовити незалежно від влади та власників, яке обґрунтовують посиланнями на принцип свободи преси й підзвітність влади суспільству [11]. Водночас саме прагнення професійної незалежності й об’єктивності дає змогу журналістам, зокрема новинним, не тільки зберігати самоповагу, але й здобувати довіру аудиторії, а відтак упливати на неї. За словами Дж. Ленгера, „новини виконують свою роботу досягання згоди не упередженістю, як подавав це політекономічний підхід, а ретельним дотриманням редакційної політики „балансу”, „безсторонності”,

„нейтральності” та „об’єктивності”. Якщо трапляються порушення, то вони є винятком, а не правилом” [12]. Тому головним завданням дослідників є не виявити відхилення від принципів „справедливої” та „об’єктивної” журналістики, а пояснити, яким чином ця „справедлива” й „об’єктивна” журналістика малює портрет світу, що узгоджується з поглядами панівних груп у суспільстві” [13].

Інший аспект марксистської критики стосувався ідеологічного впливу самих медійних текстів. Критики доводили неадекватність одновимірного кодування медійних „повідомлень” з погляду „намірів і ухилів комунікаторів”, концептуальною основою якого був погляд на повідомлення як „щось на кшталт порожнього мовного конструкту” [14]. Цей погляд на комунікацію узгоджувався з уявленням про медії як, в ідеалі, неспотворене відбиття суспільної реальності, щодо якого реальні представлення можна було тлумачити як більші чи менші **ухили** в бік однієї з позицій. Натомість новий підхід до аналізу медійних повідомлень бачив у них, як уже згадано, **означення**, або, семіотичною мовою, **знаки** – певних фрагментів реальності, котрі аналітик має порівнювати не з реальністю (що поза дискурсивними представленнями не має жодного значення), а з іншими наявними й можливими означеннями. Наділяючи повідомлення незалежною від процесів творення та сприймання ідеологічною значущістю, цей підхід проголошував їх вартими спеціального інтересу дослідників медійного впливу. Він бачив у них **тексти**, з яких „можна „зчитати” складну послідовність взаємопов’язаних організаційних, технічних, професійних та символізаційних практик, що покаже „значення на службі влади” [15].

Водночас критичні дослідники здавали собі справу, що чинити будь-який вплив медії можуть лише остільки, оскільки творені в їхніх текстах значення аудиторія сприймає та засвоює. В принципі більшість тих дослідників визнавала, що значення, котрі сприймаються, не конче збігаються з твореними чи, як сформулював це С. Гол, що коди, які використовуються при „кодуванні” повідомлення в дискурсивну форму та „розкодуванні”, зворотному перетворенні дискурсу на соціальну практику, „можуть бути не цілком симетричними” [16]. Проте вони вважали, що тексти певною мірою спонукають сприймачів надавати їм значень, тотожних чи близьких до закладених при творенні, таким чином обмежуючи – хоч і не усуваючи цілком – інтерпретаційну свободу аудиторії. Водночас такі „упривілейовані значення” не є обов’язковими для глядачів або читачів, які можуть декодувати повідомлення не лише згідно з „підказкою” кодувальників, але й з певними поправками чи навіть у повній протилежності до неї. С. Гол концептуалізував ці можливості як панівний, компромісний та опозиційний коди сприймання, вважаючи вибір поміж ними зумовленим суспільним становищем конкретних сприймачів, відповідністю пропонованого значення їхньому життєвому досвідові й інтересам [17]. Визнаючи принципову відкритість медійних текстів для

різних „прочитань”, науковці дуже неоднаково оцінювали використання цієї відкритості в практиці сприймання.

Головним механізмом накидання упривілейованих значень марксистські дослідники називали натуралізацію певних способів думання й, відповідно, мовлення про світ загалом і ті чи ті явища зокрема, котру можна розглядати як „закриття”, припинення дискусії щодо їх значень і неявне надання одному з них статусу правильного й очевидного [18]. Такий механізм накидання певних означень як вияву здорового глузду притаманний усім дискурсивним практикам, але у випадку новин та деяких інших медійних жанрів його ефективність підвищує авторитетна серед журналістів і читачів/глядачів ідеологія, що представляє повідомлення просто як виклад фактів, котрі буцімто мають значення самі по собі. С. Гол та його колеги наголошують, однак, що медійне повідомлення „може бути тільки **відносно** закритим довкола будь-якого одного прочитання” й що те часткове закриття є результатом ідеологічної роботи „означувальних систем та їх упривілейованого **використання**”, а не властивістю самого тексту [19]. На жаль, у дослідницькій практиці прибічники критичної парадигми далеко не завжди зважали на це застереження. Приписуючи медійним текстам здатність накидати аудиторії певні способи означування явищ, нерідко вони, по суті, присвоювали собі право „відчитувати” ці способи з самих текстів, не аналізуючи реальних процесів сприймання і засвоювання. Інакше кажучи, теоретичний постулат про вже dokonane „закриття” дискусії щодо значень текстів насправді міг приховувати дослідницьку практику її (хай несвідомого) „закривання”, тобто ігнорування реальної багатозначності.

Плюралістичні науковці здебільш відкидали такий підхід як підміну з’ясування теоретизуванням. Проте наголос критичної парадигми на натуралізаційному вимірі повідомлень зрештою призвів до зміщення фокусу медійних досліджень від переконувального впливу до когнітивного, тобто від зміни усвідомлених **настанов і оцінок** аудиторії до формування й підтримування її **знань** чи, точніше, підставових **уявлень**, які їх носії сприймають як знання й/або здоровий глузд. Прихильники різних методологічних орієнтацій почали визнавати, що „медії передають більше, ніж просте повідомлення про те, за кого голосувати чи продукти якої марки купувати. Повідомлення вміщено в політичні й культурні припущення стосовно того, що є нормальним і прийнятним у суспільстві” [20]. Відтак фокус досліджень змістився з явно тенденційних повідомлень представників певних партій чи компаній, що могли вплинути на виборців чи покупців, до більш-менш неупереджених представлень суспільних процесів у матеріалах професійних журналістів, передусім у новинних статтях і телесюжетах.

Чи не найкраще вивчений аспект когнітивного впливу мас-медій – це здатність творити проблемно-тематичний „**порядок денний**” читачів або глядачів, тобто „формувати чи обмежувати їхнє соціальне знання

й ті образи довколишнього світу, які вони можуть творити” [21]. Творці теорії медійного формування „порядку денного” зазначали, що люди здобувають з медій не тільки інформацію з різних питань, а й уявлення про важливість цих питань, творені самою медійною практикою надання їм неоднакової уваги (яку можна виміряти за кількістю, частотою появи та пересічним розміром повідомлень). За словами Б. Коена, медії „можуть не мати успіху в указуванні нам, **що думати**”, тобто як саме ставитися до тієї чи тієї особи, структури чи явища, але вони „приголомшливо успішні в указуванні нам, **про що думати**”, тобто яких осіб чи структури вважати впливовими, а явища – важливими, незалежно від оцінки їх впливу чи важливості [22]. Запорукою цього успіху є усталена й переважно така, що сприймається як належне, медійна практика вибирання певних подій і аспектів для представлення в статтях чи програмах, яка впливає на те, про що люди знають і, отже, можуть думати й говорити. Хоча формування „порядку денного” в медійному дискурсі не означає його автоматичного передавання аудиторії, емпіричні дослідження показали, що співвідношення пріоритетності окремих питань у читачів різних видань і каналів справді більш чи менш істотно відрізняються залежно від пріоритетів, які розставляють своєю увагою до цих питань самі медії. Проте не менш істотним – хай і важче вимірюваним – є вплив, що його збіг багатьох пріоритетів більшості медій певної національної, територіальної чи іншої спільноти справляє на узгодження „порядків денних” її членів, тобто формування серед них консенсусу щодо розуміння інтересів спільноти й навіть окреслення самих її меж. Мало того, це стосується не тільки розуміння спільного, громадського інтересу, а й кола інтересів кожної „нормальної” людини, в якому, згідно з утіленим у медійному дискурсі уявленням, поєднуються лише певні громадські справи й певні приватні, тоді як іншим можливим орієнтаціям з обох цих сфер просто немає місця.

Якщо приписування подіям і процесам різної важливості стає наслідком присвячування їм неоднакової **кількості** та **розміру** медійних повідомлень, то наділення їх позитивним або негативним „знаком” чи, точніше, одним з багатьох можливих означень залежить від внутрішньої **структури** повідомлень. На думку прихильників критичної парадигми, саме структура – тобто мовні елементи, що вживаються у повідомленні, та спосіб їх поєднання – реалізує те чи інше означення ситуації. Такий підхід дозволяє застосовувати до медійних повідомлень методи аналізу дискурсу, чільне місце в якому посідає аналіз текстової структури мовлення. Різні автори називали цю означувальну роль структури по-різному, але найпоширенішим було її тлумачення як „**рамки**”, що задає певний погляд на об’єкт чи явище. Як зазначав один із перших дослідників означувальних рамок Т. Гітлін, вони діють як „засади добирання, наголошування й представляння, складені з маленьких невисловлених теорій про те, що існує, що відбувається та що має значення” [23]. Наголошуючи одні аспекти

й оминаючи або притлумлюючи інші, кожна рамка ставить представлювані події та явища в певний контекст і спонукає аудиторію тлумачити їх певним чином. Р. Ентмен виокремив кілька вимірів такого спонукування: згідно з його концепцією, рамки, що задаються, „**означають події** – визначають, що дійова особа робить з якими витратами та здобутками, які зазвичай вимірюються на підставі спільних культурних вартостей; **діагностують причини** – вказують на сили, що створили проблему; **здійснюють моральні судження** – оцінюють дійових осіб та наслідки їх дій; **підказують вихід** – пропонують і виправдовують певні розв’язання проблем і передбачають їх ймовірні наслідки” [24]. Це стосується не тільки новинних повідомлень, якими переймалася більшість дослідників медійних рамок, а й усіх інших жанрів, що завжди представляють соціальну реальність під певним „кутом зору”.

Спочатку науковці гадали, що в кожному тексті є одна головна інтерпретаційна рамка, проте згодом поширилося уявлення про можливість поєднання в тому самому тексті кількох різних обрамлень, одні з яких можуть бути важливішими для його інтерпретації, ніж інші. Різні автори по-різному тлумачили вплив такого комплексного обрамлювання на медійну аудиторію. Наприклад, Ч. Макула припускав, що „спроможність медійного тексту формувати сприймання [представлюваного] питання або події серед аудиторії може залежати від цілісності цього тексту”, тобто „однорамковий” текст може впливати більше, ніж „багаторамковий” [25]. Натомість М. Вайт висловила думку, що наявність у дискурсі певного телеканалу й нерідко навіть в окремих програмах різних аспектів, поглядів та значень дає виробникам змогу забезпечувати „регульовану широту ідеологічних позицій, що задовольняють інтереси й потреби певного діапазону потенційних глядачів” [26].

Множинність рамок і певна довільність їх „відчитування” пов’язані з тим, що їх застосування ніколи не є явним: „Рамки в медійних текстах не оголошують і не наголошують себе, а постають як природні й очевидні способи розповідання історій і пов’язування подій з нашим життям” [27]. Така „невидимість” обрамлення, що надається подіям і явищам, є чи не найбільшим вкладом в ідеологічний вплив медій: не показуючи своєї діяльності щодо вибору для кожного фрагмента реальності певних інтерпретаційних рамок, вони навіюють аудиторії враження неспотвореного демонстрування цих фрагментів. Однак неаявність зазвичай є наслідком не приховування обрамлювальної діяльності, а її неусвідомленого, більш чи менш автоматичного виконання. Працівники медій свідомо чи несвідомо дотримуються усталених конвенцій щодо належних способів представлення в певних жанрах подій і процесів певних типів (що їх вони теж виділяють автоматично). Дотримання конвенцій не тільки зменшує кошти виробництва медійних продуктів, полегшуючи ухвалення технологічних і творчих рішень, а й формує певні очікування аудиторії, подальше задоволення яких робить продукти прийнятними й

популярними. Навіть у новинах, де явища, які висвітлюються, можуть бути справді новими й непередбачуваними для виробників, і вони воліють „покладатися на обмежений запас уже наявних пояснень і контекстуалізаційних засобів, щоб дати раду „проблематичним реаліям” і зробити їх зрозумілими” [28]. Це дає журналістам змогу застосовувати до процесів, які висвітлюються, рамки з досить вузького ідеологічного репертуару, який, на думку критичних науковців, переважно збігається з поглядами панівного класу.

Найбільший інтерес до структури медійних повідомлень та її ролі в ідеологічному впливі медій на аудиторію проявляли дослідники дискурсу з професійним вишколом у мовознавстві, зокрема прихильники критичного аналізу дискурсу, що розглядали медії як одну з ідеологічно найвпливовіших і, отже, науково найпривабливіших дискурсивних ділянок. Зазвичай вони не застосовували поняття рамки, а концептуалізували ідеологічну значущість структури повідомлень за допомогою інших понять. Приміром, Н. Фейрклаф розглядав утілення в медійному тексті певного означення ситуації як опертя на конвенцію певного дискурсу (дискурсивної практики), що її таке опертя допомагає підтримувати. Проте можливе й поєднання в певній дискурсивній події конвенцій кількох різних практик, що концептуально відповідає застосуванню в одному повідомленні водночас кількох рамок. Н. Фейрклаф не вважає, що такі багатоконвенційні чи пак „гібридні” тексти завжди є менш ефективними в сенсі ідеологічного впливу, ніж ті, що спираються на одну чітку конвенцію. Хоча в деяких випадках поєднання різних конвенцій може бути сприйняте як внутрішня суперечність і перешкодити засвоєнню пропонованого означення ситуації, систематичне змішування конвенцій є джерелом їх змінювання, яке започатковує нові практики, тобто сприяє переструктуруванню порядку дискурсу відповідної ділянки. А позаяк окремі практики залежать від інституційного та ширшого суспільного контексту, то в часи контекстуальних змін гібридні тексти стають більш поширеними, ніж (одно)конвенційні. Відповідно, за наростанням гібридності (котра мовно проявляється в інтертекстуальності) можна виявляти інституційні й соціально-культурні зміни. Важливою перевагою Фейрклафого підходу є те, що він не обмежує медійні означування й, отже, впливи окремими текстами, а бере до уваги також сукупні ефекти дискурсивних практик, зокрема їх внесок у переструктурування інституційних і суспільних порядків дискурсу. Крім того, на обох рівнях – події і практики – він розглядає не тільки представляння подій та процесів, а й здійснюване за його допомогою творення ідентичностей учасників медійної комунікації та певних стосунків між ними [29].

Втім, за останні два десятиліття наголос дослідників медійного впливу на втіленні панівних уявлень і конвенцій у текстах повідомлень істотно послаб. Про зворотне коливання маятника дослідницьких зацікавлень у бік уваги до процесу сприймання свідчить, зокрема, поява так званої **нової**

парадигми, що певною мірою повторює та розвиває аргументи ранішої теорії використань і задоволень. Речники цієї парадигми наголошують відкритість медійних текстів, можливість багатьох різних прочитань і здатність аудиторії оминати чи відкидати „ідеологічні траєкторії, приписані в медійних продуктах” [30]. Деякі дослідники говорять також про зміну уявлень самих виробників про свою аудиторію, яку вони, мовляв, „уже не уявляють однорідною масою, а радше амальгамою мікрокультурних груп, стратифікованих за віком, статтю, расою та географічним розташуванням. Тому звернення до „масової” аудиторії тепер означає поєднання низки взаємопов’язаних звернень до багатьох окремих, але потенційно сполучених одна з одною аудиторій” [31]. Цей новий наголос викликав чимало критики з боку марксистських і навіть деяких ліберальних авторів, котрі вважають твердження про інтерпретаційну свободу глядачів не лише надміру оптимістичними, а й співзвучними з панівним дискурсом плюралістичного консенсусу, що відвертає увагу громадськості від різних форм дискримінації [32]. Критики доводять потребу зберегти пильну увагу до ідеологічного „вмісту” медійних текстів, зокрема втілених у них натуралізованих уявлень, але по змозі доповнювати її аналізом сприймання й засвоювання текстів серед різних частин аудиторії.

Попри загальне визнання необхідності вивчати й самі тексти, і їх творення та сприймання, наголоси різних авторів на різних складниках певною мірою розділяють дослідницьку спільноту. Водночас дискусія між двома „таборами” сприяє дальшому вдосконаленню концепцій і методів.

Література:

1. **Fairclough N.** Media Discourse. – London, New York, 1995. – P. 47 - 48.
2. **Лалл Дж.** Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід. – Київ, 2002. – С. 92.
3. **Curran J., Gurevitch M., Woollacott J.** The study of the media: theoretical approaches // Culture, society and the media / Ed. by M. Gurevitch et al. – London, New York, 1982. – P. 15; **Hall S.** The rediscovery of „ideology”: return of the repressed in media studies // Ibid. – P. 59; **McCullagh C.** Media Power: A Sociological Introduction. – New York, 2002. – P. 4 - 5.
4. **Curran J. et al.** The study of the media.... – P. 12.
5. **Jensen K. B.** Media effects // A Handbook of Media and Communicative Research / Ed. by K. B. Jensen. – London, New York, 2002. – P. 142.
6. **Curran J. et al.** The study of the media... – P. 13.
7. **Hall S.** The rediscovery of „ideology”... – P. 59 - 61.
8. Ibid. – P. 64 - 65.
9. **Curran J. et al.** The study of the media... – P. 13 - 16; **Blumler J. G., Gurevitch M.** The political effects of mass communication // Culture, society and the media / Ed. by M. Gurevitch et al. – London, New York, 1982. – P.

239 - 242.

10. **Herman E.S., Chomsky N.** Manufacturing Consent: The Political Economy of Mass Media. – New York, 1988. – P. 396.

11. **Curran J. et al.** The study of the media... – P. 19.

12. **Langer J.** Tabloid Television: Popular Journalism and the „Other News”. – London, New York, 1998. – P. 16.

13. **Schudson M.** The sociology of news production // Media, Culture and Society. – 1989. – Vol. 11. – No. 3. – P. 267.

14. **Hall S.** The rediscovery of „ideology”... – P. 61.

15. **Langer J.** Tabloid Television... – P. 18.

16. **Hall S.** Encoding/decoding // Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972 - 79 / **Ed. by S. Hall et al.** – London, Birmingham, 1980. – P. 131.

17. Ibid. – P. 136 - 138.

18. **Hall S.** The rediscovery of „ideology”... – P. 75.

19. Цит. за: **Allan S.** News from NowHere: Televisual News Discourse and the Construction of Hegemony // Approaches to Media Discourse / **Ed. by A. Bell, P. Garrett.** – Oxford, Malden, 1998. – P. 118.

20. Цит. за: **Langer J.** Tabloid Television... – P. 13.

21. **McCullagh C.** Media Power. – P. 22.

22. **Cohen B.** The Press and Foreign Policy. – Princeton, 1963. – P. 13.
Курсив **Gitlin T.** The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left. – Berkeley, 1980. – P. 6.

23. **Entman R. M.** Framing: Toward clarification of a fractured paradigm // Journal of Communication. – 1993. – Vol. 43. – No. 4. – P. 52.

24. **McCullagh C.** Media Power. – P. 36.

25. **White M.** Ideological analysis and television // Channels of Discourse, Reassembled / **Ed. by R. C. Allen.** – Chapel Hill, London, 1992. – P. 190.

26. **McCullagh C.** Media Power. – P. 27.

27. **Langer J.** Tabloid Television... – P. 21.

28. **Fairclough N.** Media Discourse. – Розд. 4.

29. **Langer J.** Tabloid Television... – P. 23.

30. **Collins J.** Television and postmodernism // Channels of Discourse, Reassembled / **Ed. by R. C. Allen.** – Chapel Hill, London, 1992. – P. 342.

31. **Langer J.** Tabloid Television... – P. 23 - 24.

Державна інформаційна політика: проблеми визначення концепту

Олена Токар,
магістр політології,
аспірант кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

У статті розглядаються проблеми визначення змісту поняття „інформаційна політика” в науковій літературі та в нормативно-правових актах. Розмежовуються поняття „публічна” і „державна” інформаційна політика, визначаються їх структурні елементи, об’єкти та суб’єкти. Висвітлюються напрями інформаційної політики України.

В умовах глобалізації, зростання ролі інформації, її вільної циркуляції всередині держави та поза її межами надзвичайної актуальності набуває проблема впровадження дієвої державної інформаційної політики. В сучасному світі від здатності держави розробити та реалізувати ефективну політику в інформаційній сфері значною мірою залежить майбутнє країни та й навіть саме її існування.

Зміст поняття „інформаційна політика” та її базові характеристики

Найскладнішим і найважливішим завданням в „інформаційно-суспільній науці” є створення понятійного апарату. Практика свідчить, що на питання про поняття того чи іншого явища найчастіше відповідають його визначенням. Однак Г. Колбеч у книзі „Політика”, розглядаючи поняття „державна політика”, відмовляється від будь-яких спроб його визначення, вважаючи, що „хоча термін „політика” широко вживається і науковцями-аналітиками, і практиками у державному управлінні, він використовується ними по-різному. У цій книзі ми не вважатимемо, що цей термін має одне чітке значення. Важливо розкрити, як вживається цей термін, висвітлити природу різного його вживання” [12, с. 16].

Відтак важливо розрізняти елементи ряду: „явище – поняття – термін”.

Поняття – форма мислення, що має для свого змісту об’єктивну основу у

вигляді спільних і характерних якостей, властивостей конкретних об'єктів, предметів певного класу. Термін – це жорстке словесне позначення поняття. Терміни можуть складатися з кількох слів, утворювати словосполучення [10, с. 245 – 246, 338 – 339].

Щодо поняття „інформаційна політика”, то видається за доцільне дослідити різні його визначення, щоб мати змогу порівняти їх, виділити основні ознаки, врахувати різні сторони його (поняття) змісту.

Варто розпочати з визначення змісту поняття „політика”. Політикою будемо називати сукупність намірів і засобів їх здійснення, котрі формують суб'єкт управління стосовно певної сфери життєдіяльності суспільства, процесів, що в ньому відбуваються. Тобто політики різняться своїми об'єктами, суб'єктами, цілями і засобами. Щодо інформаційної політики, то її об'єктом є національна інформаційна сфера з усіма її компонентами.

Головним суб'єктом державної інформаційної політики є держава (органи державної влади) та місцеве самоврядування. Водночас, враховуючи великий вплив на цю політику недержавних/неурядових акторів (бізнесу, ЗМІ, наукових і технологічних установ, громадських і міжнародних організацій), доцільно розрізняти політику державну і політику публічну. Публічна політика, на думку О. Дем'янчука, зачіпає ширше коло суб'єктів, об'єктів і дій, аніж державна [5, с. 11], які не підпадають під безпосередній вплив органів державного управління, а формують свою політику самостійно і тим неминуче вносять зміни в суто державну (урядову) політику.

У цій статті ми зосередимося на державній інформаційній політиці, оскільки саме органи державного управління є практично єдиним осередком ухвалення політичних рішень в Україні. До числа суб'єктів державної інформаційної політики варто включити й органи місцевого самоврядування, які, на думку Л. Бойко-Бойчук, хоча й „не належать до системи органів державної влади, але де-факто є і повинні бути, поряд з державою, суб'єктом цієї політики” [3, с. 169]. Саме на них покладається завдання реалізовувати цілі інформаційної політики на місцевому рівні.

Наукові дослідження інформаційної політики держави

Наукові розробки з проблем державної інформаційної політики в Україні до останнього часу були нечисленними. Лише недавно з'явилися помітні праці у цій царині. Проблема інформаційної політики присвячують свої дослідження І. Аристова, В. Богущ, Г. Виноградова, О. Дубас, В. Кравченко, О. Литвиненко, Є. Макаренко, Г. Несвіт, О. Олійник, О. Соснін, О. Стариш, Г. Почепцов, О. Юдін. До речі, кожен з авторів висловлює власну, оригінальну точку зору стосовно тлумачення поняття „інформаційна політика”. І все ж можна визначити два основні підходи до його розуміння: інформаційна політика у вузькому і в широкому значенні.

Представники першого підходу, розкриваючи зміст державної інформаційної політики, розглядають її як сукупність напрямів і способів

діяльності держави з одержання, використання, поширення та зберігання інформації. Таке розуміння суті інформаційної політики держави представлено науковцями, які працюють у галузі інформаційного права [4, с. 18], юридично закріпленого Законом України „Про інформацію” (1992 р.) [7, с. 7]. Ми ж вважаємо, що зведення інформаційної політики лише до збору, використання і безпеки інформації надто звужує її як об’єкт аналізу. Так, враховуючи розвиток інформаційних технологій, їх проникнення у найважливіші сфери життя суспільства, необхідно брати до уваги перехід від принципу безпеки інформації до принципу інформаційної безпеки. Розгляд останньої з позицій системного підходу дозволяє побачити різницю між науковим розумінням проблеми і розумінням „повсякденним”. У практиці державного управління інформаційна безпека розуміється лише як необхідність боротьби з відтоком закритої (таємної) інформації, а також з розповсюдженням хибної і ворожої інформації. Осмислення інформаційної безпеки в суспільстві ще тільки розпочинається. Тому, на нашу думку, таке бачення інформаційної політики є дещо спрощеним і не враховує цілий спектр завдань держави в інформаційній сфері.

В. Пашкова розглядає інформаційну політику як сукупність законів і положень, присвячених створенню, виробництву, збиранню, зберігання та організації розповсюдження інформації і доступу до неї. На думку дослідниці, основне значення інформаційної політики полягає в тому, що вона „впливає на шляхи, якими окрема особа і суспільство в цілому робить політичний, економічний та соціальний вибір” [18, с. 4]. У цьому визначенні враховано важливий компонент державної інформаційної політики – забезпечення права кожної особи на інформацію, що є важливою ознакою правової демократичної держави. В основу інформаційної діяльності в демократичних державах покладено концепцію інтелектуальної свободи.

Поняття „інформаційна політика” трактується і як спосіб поведінки з наявними інформаційними потоками і ресурсами з боку різних інституціональних суб’єктів (наприклад, держави, державних органів, окремих організацій і закладів, які можуть мати свої уявлення та інтереси при роботі з інформацією). У межах цього підходу інформація виконує суто технічну функцію поряд з іншими ресурсами діяльності. У цьому контексті інформаційна політика зводиться, по суті, до кількісного контролю за рухом інформаційних потоків і/або контролю за розподілом потоків інформації для того, щоб інформація доходила до певної цільової групи і давала запланований ефект [16, с. 124 - 125].

Порівнявши вищенаведені визначення інформаційної політики, можемо зробити висновок, що дослідники по-різному розглядають і сам термін „політика”. У першому і останньому визначеннях політика розглядається як politics – „сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів та потреб” [19, с. 6], а В. Пашкова подає

її як policy – план, „курс дій держави у певній сфері, що ініціюється чи приймається урядом, політичною партією тощо”. Окремі науковці (О. Дем'янчук, О. Кілієвич, В. Тертичка) вважають, що уточнення „державна” може вживатися лише стосовно policy [5, с. 6; 2, с. 18].

Прихильники другого підходу розглядають інформаційну політику як складне, багатокомпонентне поняття. Так, Г. Почепцов вважає, що інформаційна політика визначає закони функціонування інформаційної сфери. До таких законів він відносить закон ефективної роботи системи ЗМІ, закон адекватної взаємодії влади і населення. Вчений виділяє ще один важливий аспект державної інформаційної політики – посилення інформаційної безпеки [20, с. 12]. За умов поширення в українському інформаційному просторі інформації негативного характеру, формування негативного іміджу нашої країни, слабкої розвиненості інформаційної інфраструктури зростає значення цієї складової інформаційної політики.

Подібне розуміння інформаційної політики пропонує й О. Дубас, зауважуючи, що ця політика має забезпечувати взаєморозуміння і взаємодію влади і суспільства через ЗМІ та громадські зв'язки, координацію висвітлення діяльності органів влади, захист свободи слова, задоволення інформаційних потреб особи і суспільства, формування високої інформаційної культури громадян [6, с. 100]. У цьому визначенні чітко виділяється трирівнева структура інформаційної політики, включаючи в її зміст забезпечення і захист прав в інформаційній сфері на трьох рівнях – держави, суспільства, особи. Окрім того, дослідник звертає увагу на такий важливий момент, як інформування населення про діяльність влади, що є неодмінною умовою прозорості її функціонування.

О. Юдін і В. Богуш визначають інформаційну політику як головні напрями діяльності держави в галузі інформації. Основною її метою є створення умов для ефективного і якісного інформаційного забезпечення стратегічних і оперативних завдань соціального та економічного розвитку держави [23, с. 209]. Такими завданнями в економічній сфері, наприклад, можуть бути збереження, розвиток та ефективне використання об'єктів національного інформаційного простору, які мають стратегічне значення для економіки і безпеки України; забезпечення всебічної підтримки і захисту вітчизняного виробника інформаційного продукту, сприяння виробленню і впровадженню новітніх інформаційних технологій; економічна підтримка державою розвитку інформаційної інфраструктури та інформаційної системи, сприяння розробці і впровадженню новітніх інформаційних технологій.

В. Карпенко вважає, що державна інформаційна політика охоплює як внутрішні, так і зовнішні аспекти діяльності країни. Внутрішня політика спрямована на якомога ширше задоволення інформаційних потреб свого суспільства; зовнішня – на створення позитивного образу держави у світі, інформування світової громадськості про політичний, економічний,

духовний, культурний, інвестиційний клімат в Україні, експорт на світовий інформаційний ринок українського продукту тощо [11, с. 147 - 148].

О. Соснін поняття інформаційної політики держави ототожнює з державною політикою інформатизації – побудовою інформаційного суспільства. Він зауважує, що інформатизація – це глобальний процес, який супроводжується кардинальною зміною структури і характеру світового економічного і соціального розвитку, переходом до наукомісткого виробництва, нових видів інформаційного обміну і впливає на більшість сфер суспільної діяльності, змінюючи характер світового розвитку, соціально-економічні відносини, рівень і якість життя всіх членів суспільства [21, с. 35 - 38]. З таким розумінням інформаційної політики можна погодитись лише частково, адже інформаційна політика включає набагато ширший спектр проблем; політику інформатизації доцільніше вважати складовою державної інформаційної політики, яка, окрім того, включає в себе посилення інформаційної безпеки, захист інформаційного суверенітету держави, забезпечення незалежності ЗМІ, розвиток інформаційної інфраструктури, захист права на свободу слова, права на інформацію тощо.

Законодавче закріплення поняття „державна інформаційна політика”

Окремі дефініції поняття „інформаційна політика” можемо знайти в нормативно-правових актах. До таких актів слід віднести Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України, схвалену Постановою Верховної Ради України у січні 1997 року [14], та Закон України „Про основи національної безпеки України”, прийнятий у червні 2003 року [9]. Окремі напрями державної інформаційної політики сформульовані в законах України „Про інформацію”, „Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, „Про інформаційні агентства”, „Про державну таємницю”, „Про Національну систему конфіденційного зв’язку”, „Про захист інформації в автоматизованих системах”, „Про Концепцію Національної програми інформатизації”, „Про Національну програму інформатизації”, „Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”, „Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів”, „Про внесення змін до деяких законів України за результатами парламентських слухань „Проблеми інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності та стан інформаційної безпеки України”, „Про захист суспільної моралі”, „Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 - 2015 рр.” та в інших. Слід сказати, що на сьогодні українська нормативно-правова база інформаційних відносин є відносно розробленою (не в плані кількості нормативних документів, а в плані законодавчого охоплення всіх напрямів інформаційних відносин, у ширшому розумінні – напрямів

інформаційної політики).

Порівняння уявлень про суть інформаційної політики в різних країнах

У програмах США, Великої Британії, ФРН, Франції, пов'язаних з інформаційною політикою, основними завданнями є побудова інформаційного суспільства, впровадження інформаційних та комунікаційних технологій в усі сфери життєдіяльності суспільства, інформування урядом населення про свою діяльність, розширення та вдосконалення інформаційного простору [15, с. 56 - 68]. Отже концепт державної інформаційної політики як політики інформатизації сформований західними вченими і покладений в основу моделей інформаційного суспільства, стратегій і програм інформатизації індустріально розвинутих країн.

В Концепції державної інформаційної політики Російської Федерації державну інформаційну політику визначено як сукупність цілей, що відображають національні інтереси Росії в інформаційній сфері, стратегічних напрямів їх досягнення (завдань) і систему заходів для їх реалізації. Державна інформаційна політика є важливою складовою зовнішньої і внутрішньої політики держави й охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства. Довгостроковою стратегічною метою інформаційної політики є забезпечення переходу до нового етапу розвитку Росії – побудови демократичного інформаційного суспільства і входження країни у світову інформаційну спільноту [13]. Очевидно, що такий підхід до розуміння змісту поняття інформаційної політики близький до визначень О. Сосніна стосовно виділення побудови інформаційного суспільства як її основної стратегічної мети, та В. Карпенка, який наголошує на її внутрішній і зовнішній спрямованості. Це зумовлюється тим, що розвиток політичної науки в Україні відбувається не відособлено, а передбачає осмислення та перенесення на українські процеси та явища закономірностей і законів, виявлених і сформульованих раніше західними вченими, а також належністю українських і російських науковців до однієї когорти вчених, сформованої ще за часів СРСР. Окрім того, в Концепції говориться, що протягом тривалого періоду державна інформаційна політика охоплювала, головним чином, проблеми, пов'язані з діяльністю засобів масової інформації. Лише „в останні два — три роки зміст державної інформаційної політики був дещо розширений: до нього потрапили окремі елементи захисту прав громадян і організацій на загальнодоступну інформацію” [13].

Інформаційна політика vs програми інформатизації

Схожа ситуація спостерігалася і в Україні. Лише від початку з 1990-х років формуються основні принципи та положення державної політики інформатизації. Основний зміст її з незначними варіаціями зводився

до забезпечення науково-технічних, виробничо-технологічних та організаційно-економічних умов створення й застосування інформаційних технологій, інформаційної інфраструктури і системи формування інформаційних ресурсів. При цьому політика інформатизації була відокремлена від політики, що проводиться державою у сфері засобів масової інформації, зв'язку та телекомунікацій.

Проектом Закону України „Про Концепцію національної інформаційної політики” остання визначена як стратегія, напрями і завдання держави у сфері збирання, зберігання, використання та поширення інформації та інформаційних ресурсів у суспільстві [8]. Тобто так, як її трактують фахівці з інформаційного права. Хоча у визначенні безпосередньо не відображено завдання побудови інформаційного суспільства, однак у проекті Закону чітко підкреслено, що метою Концепції є створення правових, економічних і організаційних умов для формування в Україні розвинутого інформаційного суспільства.

Отже в Концепції наголошується на фактичній тотожності понять інформатизації та інформаційної політики України. Однак ми вважаємо, що завдання інформаційної політики на нинішньому етапі розвитку країни суттєво відрізняються від завдань, визначених Національною програмою інформатизації, прийнятої ще 1998 року. Навіть не просто відрізняються — вони цілком різні. Якби ми наближались до створення інформаційного суспільства, то й справді могли б ототожнювати інформатизацію з інформаційною політикою. Національна програма інформатизації та інформаційна політика сьогодні як з точки зору законодавчої бази, так і з точки зору конкретних подій, що відбуваються в Україні, — це зовсім різні речі.

У Законі України „Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 року державна політика в інформаційній сфері визначається у відриві від основних інформаційних складових за всіма основними напрямками національної безпеки. Фактично головною метою державного регулювання розвитку інформаційної сфери є наповнення внутрішнього і світового інформаційного простору достовірною позитивною інформацією про Україну. Це надзвичайно важливий напрям державної політики.

На нашу думку, необхідно пов'язати державну інформаційну політику з поняттям інформаційної безпеки, оскільки інформаційна безпека відіграє важливу роль не лише в інформаційній діяльності, але і в життєдіяльності держави в цілому, в життєдіяльності її структур, суспільства і окремого громадянина. Це логічно, адже здійснення державної політики в будь-якій сфері передбачає запобігання загрозам та усунення наслідків їх впливу на певну сферу, а отже й забезпечення національної безпеки в певній галузі. О. Баранов теж підкреслює необхідність розгляду інформаційної політики держави крізь призму інформаційної безпеки і визначає її як такий стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, за якого зводиться до мінімуму нанесення шкоди внаслідок

неповноти, несвоєчасності і недостовірності інформації; несанкціонованого розповсюдження, використання та знищення інформації; негативного інформаційного впливу; негативних наслідків функціонування інформаційних технологій [22].

Як бачимо, можна виокремити, як мінімум, чотири основні напрями інформаційної безпеки, які можна досить детально прокоментувати з точки зору їх змісту, особливостей, принципів, методів і способів її досягнення при здійсненні певної державної інформаційної політики. Однак у Законі України „Про основи національної безпеки України” взагалі не йдеться про комплексну підтримку інформаційної безпеки як пріоритетне завдання національної безпеки та важливу складову державної інформаційної політики. Проблеми інформаційної безпеки мають вирішуватися через забезпечення дотримання конституційних інформаційних прав і свобод, недопущення неправомірного втручання органів державної влади і місцевого самоврядування у діяльність засобів масової інформації, протидію монополізації в інформаційній сфері, вжиття заходів для захисту інформаційного простору держави. Звідси нелогічно випливає, що інформаційна політика має забезпечуватися лише у сфері масової інформації, тобто в електронних та друкованих її засобах. Інші складові інформаційної інфраструктури (кінематограф, архівний та бібліотечний комплекси) фактично ігноруються. Підтримка інформаційної безпеки у життєво важливих сферах діяльності особи, суспільства, держави на основних напрямках державної політики національної безпеки Законом також не регламентована [17, с. 109].

Завдання державної інформаційної політики

Вище ми зазначали, що інформаційну політику найдоцільніше розглядати як сукупність напрямів діяльності держави в інформаційній сфері. Зміст її конкретизується у відповідних концепціях національної інформаційної політики, стратегіях і програмах інформатизації. У цих нормативних документах спостерігаємо різне бачення проблем, які покликана вирішувати держава в інформаційній сфері.

Зміст завдань державної інформаційної політики окремої країни впливає з політичних і соціально-економічних умов її розвитку і нагромадженого досвіду реалізації окремих заходів державної політики в галузі створення, розповсюдження і використання інформації і світового досвіду здійснення інформаційної політики в розвинених державах.

У різних країнах існують свої особливості, свої труднощі в процесі формування і впровадження інформаційної політики. На них впливає рівень розвитку відповідної інфраструктури, низький рівень усвідомлення в окремих країнах важливості та цінності інформації, слабка державна підтримка цієї сфери, брак належної правової бази, вплив кваліфікованих працівників з цієї сфери за кордон тощо. Проте всі цивілізовані держави розглядають побудову інформаційного суспільства як основу свого

соціально-економічного, політичного і культурного розвитку і реалізують цілеспрямовану інформаційну політику. Для цього приймаються необхідні короткострокові, середньострокові і довгострокові програми.

В більшості розвинутих країн інформаційна політика держави зводиться до побудови інформаційного суспільства, впровадження нових технологій у систему державного управління та ефективного здійснення політичної влади – забезпечення доступу широкої громадськості до урядової інформації, стимулювання наукових досліджень у галузі нових технологій, розвитку електронної комерції та програм широкого доступу до інформаційних послуг за допомогою Інтернету, міжнародного співробітництва у сфері інформації. Щодо пострадянських країн, наприклад, Росії та України, то вони лише проголосили курс на побудову інформаційного суспільства, працюють над формуванням власного інформаційного простору та захистом його від інформаційних загроз різного типу, над проблемою інтеграції в світову інформаційну спільноту.

Висновки

Розглянувши різні підходи до розуміння суті поняття „інформаційна політика”, визначення її основних цілей і напрямів, можна узагальнити їх таким чином: під державною інформаційною політикою слід розуміти сукупність напрямів діяльності держави в інформаційній сфері, які ґрунтуються на певній нормативній базі і передбачають, насамперед, посилення інформаційної безпеки держави, суспільства, особи та мають внутрішнє і зовнішнє спрямування. Основними об'єктами державної інформаційної політики можна вважати особистість, суспільство і державу, а завданнями – забезпечення їх прав та інтересів в інформаційній сфері. Окрім того, до числа об'єктів державної інформаційної політики відносять національну інформаційну сферу з усіма її компонентами (інформаційна інфраструктура, інформаційні ресурси тощо).

Отже можна дійти висновку, що державна інформаційна політика має спрямовуватися на вирішення наступних завдань: формування національного інформаційного простору, розвиток інформаційної інфраструктури; забезпечення інформаційної безпеки на трьох основних рівнях (особа, суспільство, держава) та безпеки інформації (захист від несанкціонованого використання, псування інформації, захист конфіденційної інформації та інформації, що становить державну таємницю); створення належних умов для інтеграції України у світову інформаційну спільноту; становлення галузі інформаційної індустрії: виробництво засобів комунікації, зв'язку, опрацювання інформації, надання інформаційних продуктів і послуг; формування інформаційного ринку та усунення передумов для його тінізації; формування суспільної свідомості людини для її майбутньої життєдіяльності в умовах інформаційного суспільства.

Слід зазначити, що розуміння суті поняття „інформаційна політика” різними вченими суттєво відрізняється: одні розглядають її як комплекс дій держави для одержання, використання, поширення та зберігання інформації або як захист держави від інформаційних загроз різного типу, інші – як сукупність стратегічних завдань держави, основною метою яких є перехід до інформаційного суспільства. На нашу думку, більшість з цих визначень враховує лише окремі напрями діяльності держави в інформаційній сфері. Окрім того, серед науковців не має єдності щодо переліку основних завдань державної інформаційної політики. Проте, за умов інформаційної революції, більшість вчених погоджується, що стратегічно важливими напрямками інформаційної політики є побудова інформаційного суспільства та забезпечення інформаційної безпеки.

З наведеного вище випливає ще один важливий висновок: одна з характеристик інформаційної політики – когерентність – видається вельми слабкою, якщо враховувати суттєві розбіжності у розумінні її суті, цілей і завдань. Це значною мірою знижує ефективність і дієвість заходів, передбачених цією політикою, і потребує якнайшвидшого вироблення і законодавчого затвердження єдиних загальних принципів інформаційної політики у вигляді Концепції чи Інформаційного кодексу України.

Література:

1. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 1428 p.
2. Аналіз державної політики в Україні: навчальна дисципліна, сфера професійної діяльності, галузь прикладних досліджень. Збірник документів і матеріалів / Укл. О. І. Кілієвич, В. В. Тертичка. – К.: К.І.С., 2004. – 210 с.
3. **Бойко-Бойчук Л.** Аналіз державної політики підтримки місцевого самоврядування в Україні // Система розробки та здійснення публічних політик в Україні / За заг. редакцією О. П. Дем'янчука. – К.: Вид-во „Факт”. – С. 169 - 189.
4. **Виноградова Г. В.** Правове регулювання інформаційних відносин в Україні. – К.: Видавництво „Юстиніан”, 2006. – 176 с.
5. **Дем'янчук О. П.** Публічна політика в системі управління суспільним життям // Система розробки та здійснення публічних політик в Україні / За заг. редакцією О. П. Дем'янчука. – К.: Вид-во „Факт”. – С. 5 - 21.
6. **Дубас О. П.** Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: Монографія. – К.: Генеза, 2004. – 208 с.
7. Закон України „Про інформацію” від 2 жовтня 1992 р. №2657-ХІІ; з наступними змінами // Інформаційні технології. Нормативна база / Пащутинський Є. К. – К., 2005. – С. 6 - 28.
8. Закон України „Про Концепцію національної інформаційної політики”. Проект // www.gipi.internews.ua/ukr/base/ukraine/politics/

conception.doc

9. Закон України „Про основи національної безпеки України” від 19.06.2003 // Урядовий кур’єр. – 2003. – 30 лип.

10. **Ивин А. А., Никифоров А. Л.** Словарь по логике – М.: Туманит, изд. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 245 - 246, 338 - 339.

11. **Карпенко В. О.** Інформаційна політика та безпека. – К.: Нора-Друк, 2006.

12. **Колбеч Г. К.** Політика. – К.: Видавничий дім „КМ Академія”, 2004. – 127 с.

13. Концепция государственной информационной политики Российской Федерации. Одобрено Комитетом Государственной Думы по информационной политике и связи (15 октября 1998 г.) и Постоянной палатой по государственной информационной политике Политического консультативного совета при Президенте Российской Федерации (21 декабря 1998 г.) // <http://www.nbuv.gov.ua/law/98ru-gip.html>

14. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. Схвалено постановою Верховної Ради України 16.01.1997 // Урядовий кур’єр. – 1997. – 6 лют.

15. **Макаренко Є. А.** Європейська інформаційна політика: Монографія. – К., 2000. – 368 с.

16. **Манойло А., Петренко А., Фролов Д.** Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. – М.: Горячая линия – Телеком, 2003. – 541 с.

17. **Олійник О. В.** Державна інформаційна політика та інформаційна безпека України: політико-правові аспекти // Право України. – 2005. – №5. – С. 108 - 111.

18. **Пашкова В. С.** Інформаційна політика і бібліотека // Бібліотека і влада. Збірник статей до Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2000. – С. 4 - 16.

19. Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О. В. Бабкіної. – К.: Видавничий центр „Академія”, 1998.

20. **Почепцов Г. Г., Чукут С. А.** Інформаційна політика: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 663 с.

21. **Соснін О. В.** Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України: Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 572 с.

22. Стенограма засідання №1 круглого столу „Державна інформаційна політика – проблеми законодавчого забезпечення” // <http://www.niss.gov.ua/inform/stenog.htm>

23. **Юдін О. К., Богущ В. М.** Інформаційна безпека держави. – Харків: Консум, 2005. – 506 с.

Основні тенденції екобезпечного розвитку України

Анжеліка Шевель,
аспірант Національного інституту
стратегічних досліджень

У статті визначається сучасний стан техногенних загроз та можливості їх усунення шляхом реалізації стратегії екологічно безпечного розвитку.

Сучасна Україна є однією з найбільш екологічно проблемних країн світу. Про це говорить світова спільнота, цього не можуть не помічати й самі українці. Забруднена земля, незадовільна якість продуктів харчування і питної води, наявність 120 мільйонів тонн радіоактивних відходів... 23 роки тому Україна пережила Чорнобильську катастрофу. А зовсім недавно на Львівщині на залізничному перегоні Красне - Броди внаслідок і досі нез'ясованих обставин сталася аварія вантажного потягу. Внаслідок цього зішли з колії 15 цистерн із жовтим фосфором, 6 з яких загорілися. У зону хімічного забруднення потрапило 14 населених пунктів Бузького і Радехівського районів, у яких проживає близько 11 тисяч осіб.

Аварію, подібну до цієї, можна вважати типовою для України, яка не тільки зберігає величезні запаси небезпечних речовин, матеріалів і виробів з високим рівнем небезпеки (мільйони тонн застарілих боєприпасів, зупинені, проте не законсервовані належним чином хімічні виробництва), але й дозволяє, керуючись сумнівною вигодою, перевозити через свою територію високотоксичні речовини. Такі вантажі не возять через Росію і Білорусь, напевно, тому, що там за перевезення високотоксичних речовин беруть велику плату, значна частина яких використовується для забезпечення екобезпеки [1, с. 13].

В сучасних умовах технічні системи часто стають джерелом серйозних загроз для суспільства. Засоби, що витрачаються на ліквідацію наслідків техногенних аварій, значно перевищують видатки, що передбачаються на забезпечення техногенної безпеки. Потенційно небезпечні об'єкти в їх сучасному вигляді не можуть далі забезпечувати не тільки інтенсивний розвиток економіки, але і її безаварійне функціонування.

Отже стан техногенної безпеки в Україні потребує значного поліпшення, бо саме в ході науково-технічного прогресу було порушено крихкий

баланс між природою та індустрією. Головна причина - негативний вплив технологічних процесів на екосистему, загроза великих промислових аварій. „Схоже, що до можливості планетарної екологічної катастрофи людина вже адаптувалася і ставиться до цього як до пересічної академічної проблеми, що майже не стосується її особисто та її близьких, — пише філософ М. Кисельов. — Крім того, як вважають психологи, небезпека колективна, „для всіх”, сприймається не так вже й драматично. Це стосується й екологічної загрози... Пересічний землянин залишається, „делікатно” кажучи, екологічно некомпетентним і не підозрює, яка небезпека чатує на нього саме з цього боку”.

Міністерства, відомства, фірми заради вигідних (часом сумнівно вигідних) виробничо-економічних показників уперто нехтують природоохоронними заходами. Вихід з цього становища полягає у виробленні екологічно прийнятних технологій, які мають сприяти сталому економічному прогресу, заміні теперішніх, економічно недоцільних і екологічно шкідливих технологій.

І все ж висловимо застереження, що безпідставно сподіватися подолати екологічну кризу тільки за допомогою більш досконалих технологій. Справа в тому, що небезпечний спосіб мислення, який зробив цю кризу важкою проблемою, ґрунтується, по суті, на уявленні про можливість за допомогою нових технологій вирішити всі наші проблеми. Доки людство не прийде до чіткого розуміння і вигід, і небезпек, які несе з собою технологія, посилення технологічної могутності зумовить лише подальшу деградацію довкілля. І не має значення, які нові технології ми створимо, наскільки ефективно будемо їх використовувати, криза лише поглибитися, якщо одночасно не сформулюємо по-новому своє ставлення до довкілля і не зробимо все можливе для відновлення рівноваги на Землі. Та людство все ще не піднялося до рівня такого розуміння. Воно, як і раніше, перебуває в полоні ілюзій стосовно досягнень технічного прогресу [3, с. 442]. Людство має усвідомити, що екологічний порятунок можливий лише завдяки реалізації стратегії екобезпечного розвитку.

Екологічна складова національної безпеки має бути домінуючою у внутрішній і зовнішній політиці, зокрема, й України. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території країни має стати пріоритетним напрямом державної політики.

Розглянемо особливості забезпечення національної безпеки України в екологічній сфері щодо техногенних загроз.

Найбільш недосконалою ланкою забезпечення національної безпеки України в надзвичайних умовах є нинішня система прийняття оперативних рішень у випадку надзвичайних ситуацій і стосовно ліквідації їх наслідків, а також система збору і опрацювання інформації про можливе виникнення таких ситуацій. Приховування, затримання надходження і спотворення оперативної інформації, несанкціонований доступ до неї окремих осіб чи груп осіб можуть призвести як до людських жертв, так і до виникнення

різного роду труднощів при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, пов'язаних з особливостями інформаційного впливу в екстремальних умовах — до приведення в рух великих мас людей, які зазнають психічний стрес, до паніки і безладу, що виникають на основі чуток, неправдивої або недостовірної інформації.

До загроз можна віднести: погіршення екологічного стану водних басейнів; загострення проблеми транскордонного забруднення і зниження якості води; погіршення техногенного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ на Дніпрі; неврахування екологічних вимог у процесі діяльності щодо забезпечення національної безпеки; використання застарілих та малоефективних комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів.

До специфічних напрямів забезпечення екобезпеки належать: впровадження у виробництво сучасних екологічно безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, підвищення ефективності використання природних ресурсів, зменшення кількості промислових відходів; поліпшення екологічного стану річок, зокрема гідротехнічних споруд каскаду водосховищ на Дніпрі, та якості питної води; матеріально-технічне переобладнання і будівництво новітніх високоефективних комплексів для утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів; підвищення ефективності діяльності щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного характеру і ліквідації їх наслідків; заборона неконтрольованого ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів; удосконалення системи збирання, опрацювання, аналізу та поширення інформації про стан довкілля, об'єктів підвищеної небезпеки, загрози виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру; розроблення ефективної системи моніторингу об'єктів підвищеної небезпеки, порушення функціонування яких може призвести до надзвичайних ситуацій; удосконалення системи інформування населення недержавними суб'єктами забезпечення безпеки про загрози виникнення надзвичайних ситуацій, умови їх виникнення та розвитку; підвищення надійності систем безпеки, які забезпечують нормальне функціонування державних і недержавних інституцій; прогнозування поведінки населення під можливим впливом хибної або недостовірної інформації про можливі надзвичайні ситуації техногенного характеру і відпрацювання заходів з надання допомоги людям в умовах цих ситуацій; розроблення спеціальних заходів для захисту систем безпеки, які забезпечують управління екологічно небезпечними та економічно важливими виробництвами [5, с. 146].

Екологічна безпека - це сукупність певних властивостей навколишнього середовища і умов, що створюються цілеспрямованою діяльністю людини, за яких, з урахуванням економічних, соціальних чинників і науково обґрунтованих допустимих навантажень на об'єкти біосфери, утримуються на мінімально можливому рівні ризику антропогенний вплив на довкілля і

негативні зміни, що відбуваються в ньому, забезпечується збереження здоров'я і життєдіяльності людей, а також виключаються віддалені наслідки цього впливу для сучасного і наступних поколінь.

Екологічна безпека передбачає: сукупність дій, станів і процесів, які прямо чи опосередковано не призводять до життєво важливих збитків (або загроз таких збитків), що завдаються природному середовищу, окремим людям і людству взагалі; комплекс станів, явищ та дій, що забезпечують екологічний баланс на Землі і в будь-яких її регіонах на рівні, до якого людство фізично, соціально-економічно, технологічно і політично готове або може без серйозних збитків адаптуватися [2, с. 13].

При визначенні місця екологічної безпеки в системі національної безпеки держави (вищий рівень національного інтересу) важливий аспект цього методологічного завдання полягає у вивченні стратегічного планування екологічної політики та визначенні особливостей формування відповідних стратегій як складової цілісної системи всебічного гарантування національної безпеки держави на середню та віддалену перспективу.

Досягнення екобезпечного розвитку забезпечується складною взаємодією різних гілок влади, з одного боку, і активністю громадянського суспільства - з іншого.

До механізмів державного регулювання і забезпечення слід віднести дії основних гілок влади: законодавчої влади, яка формує загальнообов'язкове екологічно спрямоване законодавство, унормовує ті чи інші конкретні рішення, визначає шляхи втілення екологічної політики, забезпечує нормативи для її здійснення; **виконавчої влади**, яка здійснює екологічну політику, розробляє нормативні акти, впроваджує екологічні програми, здійснює управління споживанням природних ресурсів, визначає обов'язки та функції окремих державних установ, здійснює екологічний моніторинг; **прокурорської та судової влади**, яка здійснює нагляд за діяльністю фізичних і юридичних осіб у їх впливі на природне середовище, спостерігає за її відповідністю чинному екологічному законодавству, забезпечує покарання у разі його невиконання; **офіційних засобів масової інформації**, котрі забезпечують висвітлення законодавчих нововведень, інструментів, способів і характеру здійснення екологічної політики, порушують перед суспільством питання екологічної безпеки та обговорюють способи здійснення екологічної політики, впливають на громадську екологічну думку, викривають факти невиконання чинного законодавства.

До громадських механізмів слід віднести діяльність недержавних організацій екологічного і політичного спрямування, в яких відбувається самоорганізація та виникають первинні способи артикуляції екологічних інтересів окремих громадян та їх асоціацій, формується громадська думка, здійснюється громадський контроль, екологічна експертиза, організовується поширення екологічної освіти. Громадськість є

вирішальним політичним суб'єктом, який, делегуючи певні функції з управління суспільством органам влади, водночас залишає за собою право контролювати їх діяльність.

Отже головною метою екологічної безпеки України має бути вироблення концептуальних основ загальної стратегії в галузі охорони довкілля і раціонального природокористування, а також дотримання їх на практиці для економічного та соціального розвитку держави. При цьому передбачається формування нових типів технологічних процесів, соціальної організації та управління, здатності розв'язувати екологічні проблеми та зменшувати будь-які екологічні небезпеки, що становлять значну загрозу національній безпеці України [2, с. 8].

Звичка жити одним днем та нещадно експлуатувати природні ресурси поставила Україну на межу прірви.

Техніка – велике досягнення людського розуму – стала вирішальним чинником змін у біосфері. Однак, раціоналізуючи людську діяльність, вона викликає й суттєві негативні наслідки. Людина, опиняючись у всевладді техносфери, деградує духовно, піддаючись спокусі задоволення своїх споживацьких потреб. Порівнявшись зі своїм творінням, вона стає як матеріально, так і морально відчуженою від природи, дедалі більше перетворюючись на конструктивний елемент техносфери. Цьому сприяє і сама атмосфера споживацтва. Колись здавалося, що варто задовольнити нагальні матеріальні потреби, як розпочнеться самочинне перетікання їх у духовну сферу. Але сталося інакше. Жадання матеріальних благ стало невгамовним. Люди не встигають пристосувати моральні і культурні норми до надзвичайно швидкого розвитку техніки.

Суперечності між зростаннями економічних потреб суспільства і можливостями довкілля компенсувати збитки, завдані йому втручанням людини, стають дедалі гострішими. Ось чому на Конференції ООН з довкілля та розвитку (Ріо-де-Жанейро, червень 1992 року) порушувалося питання про переорієнтацію „стрілок” розвитку цивілізації на новий шлях: від прискорення технізації і споживацтва до ідеології виживання. Це, звісно, потребує відповідної трансформації морально-політичної парадигми розвитку суспільства – заміни економічної парадигми на екологічну [9, с. 35].

Індустріальне суспільство, зробивши техніку відносно автономною силою, включило в неї індивіда як засіб і нещадно експлуатує його фізичну та інтелектуальну здатність. В результаті людина перетворюється на гвинтик, вузькоспеціалізованого раба тієї чи іншої науково-технічної галузі. Ця хибна парадигма повинна бути змінена. Вихід із становища, що склалося в рамках виробництва, вбачається в різкому скороченні обсягу бездуховної праці. Цього можна досягти за рахунок різних технічних інновацій (автоматизації, роботизації, комп'ютеризації тощо).

Проте досвід розвинутих країн показує, що й „висока технологія”, яка

вбирає в себе культуру як виробництва, так і споживання, не вирішує всіх проблем духовного і фізичного розвитку людства [3, с. 447]. Чим вищий рівень техніко-економічного розвитку людства, тим більше у нього можливостей сприяти поліпшенню стану довкілля. Законодавчі основи і адміністративні вимоги, які визначають головні принципи і порядок природокористування і природоохоронної діяльності, не будуть ефективними, якщо не виділятимуться необхідні кошти для технологічного запобігання забрудненню землі, води, повітря. Недостатньо у цьому випадку і можливостей окремих національних економік, бо екологічна криза стає глобальною.

Новий підхід до пошуку виходу з екологічної кризи вимагає вироблення відповідної політики регіонального і світового значення. Це стосується не лише пошуку і запровадження нових технологій знешкодження промислових забруднень, а й відродження традиційного етнографічного середовища. Ще за часів трипільських скотарів, хліборобів та металургів сформувалося уміння використовувати природні процеси й тенденції, не завдаючи шкоди довкіллю. Етноси шляхом спроб і помилок відшуковують оптимальні варіанти природокористування, завдяки чому аборигенні етноси на своїй автохтонній території перебувають, як правило, у стійких відносинах з довкіллям. У минулі часи було вироблено блискучі зразки гармонійного ставлення до природи та закріплено їх у структурі ментальності, обрядовості, навіть релігійності українців.

Дедалі більш актуальною стає потреба відновлення землі, лісів, фауни. Це найбільш життєдайні фактори, необхідні для підтримки життєдіяльності людини. Поліпшення санітарно-гігієнічної інфраструктури збільшить можливості природного довкілля для гармонійної взаємодії людини і природи. Отже традиційні та інноваційні підходи до свого етнографічного довкілля мають доповнювати одне одного, не надаючи переваги тому чи іншому [4, с. 80].

Гарантом екобезпеки населення є комплекс взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів. Підприємства, установи й організації зобов'язані дотримуватися вимог екологічної безпеки при розміщенні, проектуванні, будівництві, введенні в дію нових або реконструкції діючих підприємств, споруд, при застосуванні засобів захисту рослин, міндобрих, отрутохімікатів, при експлуатації і обслуговуванні транспортних засобів. Спеціальні умови екологічної безпеки також існують щодо військових, оборонних об'єктів.

Планування, розміщення, забудова і розвиток населених пунктів мають здійснюватися з урахуванням екологічної ємності територій, дотримання вимог щодо охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів. На підприємствах, що стають до ладу, слід передбачити вловлювання, утилізацію, знешкодження шкідливих речовин і відходів або їх повну ліквідацію, виконання інших вимог щодо

охорони навколишнього природного середовища і здоров'я людей.

Ця особливість розташування господарських об'єктів пов'язана з використанням специфічних властивостей навколишнього природного середовища, що можуть бути визначені як різновид природного ресурсу. Біоресурсний потенціал території – здатність навколишнього природного середовища до самоочищення, а відповідно і до сприйняття без негативних наслідків певної кількості відходів (викидів, скидів). Або спроможність витримати без ушкодження інші антропогенні навантаження, які зумовлюватимуться розвитком господарської діяльності в певному регіоні [8, с. 29].

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що стан техногенної безпеки в Україні потребує значного поліпшення. Необхідна більш чітка та принципова позиція щодо організації нагляду на об'єктах, удосконалення нормативно-правової бази.

Вирішення проблеми техногенних загроз в Україні передбачає здійснення наступних заходів: скорочення до оптимальних обсягів виробництва й споживання природних ресурсів, у першу чергу — залізної руди, газу, вугілля, лісу, прісної води, використання земель в обробітку тощо; формування ефективної інвестиційної політики, спрямованої на розробку, освоєння та використання природо- і ресурсозберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій, виробництво екологічно чистих видів продукції, використанні відновлюваних енергоресурсів, безпечному видаленні чи використанні різних видів відходів; запровадження ефективного природоохоронного контролю за науковими дослідженнями; класифікації України на регіони згідно з рівнем технологічного та екологічного навантаження і створення відповідних карт технологічного та природоохоронного навантаження; розробка методів визначення рівнів екологічного ризику, спричиненого технологічними установками; розробки відповідних природоохоронних моніторингових моделей виробничих, енергогенеруючих, будівельних, транспортних та сільськогосподарських об'єктів; реформування системи охорони й відтворення природних ресурсів.

Література:

1. **Захматов В. Д.** Техногенна аварія у Львівській області / В. Д. Захматов // Безпека життєдіяльності. – 2007. – №8. – С. 13
2. **Качинський А. Б., Хміль Г. А.** Екологічна безпека України: аналіз, прогноз, оцінка та державна політика / А. Б. Качинський, Г. А. Хміль.— К.: НІСД, 1997.
3. **Крисаченко В. С., Хилько М. І.** Екологія. Культура. Політика: концептуальні засади сучасного розвитку / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько. – К.: Знання України, 2001.
4. **Крисаченко В. С.** Екологічна культура: теорія і практика / В. С.

Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996

5. **Ліпкан В. А.** Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення / В. А. Ліпкан. – К.: Текст, 2003.

6. **Новікова О. Ф., Покотиленько Г. В.** До проблеми визначення пріоритетів та складових національної безпеки України / О. Ф. Новікова, Г. В. Покотиленько // Стратегічна панорама. – 2003. – №2. – С. 100.

7. **Солодкий В. Д., Товажнянський Л. Л., Сакара Ю. Д. та ін.** Основи екологічної безпеки / В. Д. Солодкий, Л. Л. Товажнянський, Ю. Д. Сакара. – Харків: НТУ ХПІ, 2002.

8. **Стоєцький В. Ф.** Сучасний стан техногенної безпеки в Україні та напрями підвищення ефективності запобіжних заходів / В. Ф. Стоєцький // Безпека життєдіяльності. – 2007. – №11. – С. 29.

9. **Толстоухов А. В., Хилько М. І.** Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем / А. В. Толстоухов, М. І. Хилько. – К.: Знання України, 2001.

10. **Царенко О. М., Несветов О. О., Кадацький М. О.** Основи екології та економіка природокористування / О. М. Царенко, О. О. Несветов, М. О. Кадацький. – Суми: Університетська книга, 2001.

Соціальна робота в Україні: концептуальні засади і трансформація в сучасних умовах

Наталія Лук'янова,
аспірант кафедри політології
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

У статті порушуються питання трансформацій соціальної політики в Україні на сучасному етапі її розвитку та особливостей вдосконалення моделей соціальної роботи як засадничої умови соціалізації дітей, сім'ї, молоді, розв'язання проблем молодшої сім'ї.

В сучасних умовах в Україні найважливіше значення в контексті соціальної політики має те, що ця політика суттєво змінюється у порівнянні з тією, яка практикувалася в СРСР. Зміни обумовлені: кардинальною перебудовою політичної системи суспільства (перехід від тоталітаризму до демократії); інтенсивною соціальною стратифікацією (розподіл, поява нових соціальних груп (страт) у суспільстві); зміною механізмів соціальної підтримки різних верств населення, передусім дітей, молоді, сім'ї [4, с. 386 - 387].

Соціальна політика в СРСР фактично було похідною від такого явища, як „соціальна сфера”, під якою розуміли певні невиробничі галузі, сукупність суспільних відносин і норм, які, однак, активно впливали на різнопланову діяльність людей. Відтак цілком закономірним було те, що соціальна сфера фінансувалася за так званим залишковим принципом, що, на жаль, характерно й для сучасної України. А це принципово неправильно, бо, не виробляючи безпосередньо матеріальні цінності, соціальна сфера, разом з тим, опосередковано і досить ефективно впливає на виробничий процес. У більшості країн світу, а особливо в тих, що вважаються країнами „загального добробуту” (Німеччина, Швеція, Велика Британія та інші), соціальна політика і соціальна сфера є відносно самостійними і самодостатніми [6].

Нагадаємо, що, коли йдеться про поняття „соціальна держава”, то мають на увазі: а) країну, що послідовно проводить політику, спрямовану

на захист прав людини; б) активно реалізує соціальну політику не лише за рахунок державних інституцій, але й на рівні громадянського суспільства (громадські об'єднання, партії, професійні спілки, церква, благодійні фонди тощо); в) соціальна політика – один з головних напрямків внутрішньої політики держави, що має забезпечити відтворення соціальних ресурсів, за рахунок яких вона практично реалізується.

Попри будь-які трансформації і процеси, що відбуваються нині в українському суспільстві, невід'ємною складовою та важливим механізмом розбудови України як соціальної держави, формування громадянського суспільства є саме соціальна політика і соціальна робота як практична форма реалізації цієї політики. При цьому незмінними були й залишаються: сфера діяльності соціальної політики, її об'єкт і суб'єкт, головні напрями здійснення її, механізми практичної реалізації. Реально (в теоретичному і практичному плані) це має такий вигляд. Сфери діяльності соціальної політики: соціальний захист, зайнятість, охорона здоров'я, житло, освіта. Об'єкт соціальної політики: все населення країни. Суб'єкт соціальної політики: держава.

Виокремлюють три головні напрями соціальної політики: передбачення надзвичайних подій (наприклад, природних і техніко-технологічних катастроф, епідемій, голоду тощо) і, при потребі, державні гарантії для пом'якшення входження суспільства в рівновагу після них; перерозподіл ресурсів для забезпечення всім соціальним групам суспільства певного рівня життя для зняття можливої соціальної напруги; регулювання способу життя громадян заохочувальними (наприклад, безподаткове благодійництво) та репресивними (наприклад, боротьба з порнографією, поширенням наркотиків тощо) засобами.

Реалізація соціальної політики може бути забезпечена шляхом запровадження відповідних механізмів, а саме: нормативно-законодавчих, до яких можна віднести становлення комплексної системи соціальних стандартів, розроблення соціального бюджету як складової частини Державного і місцевих бюджетів, декларування сімейних бюджетів для визначення права на отримання адресної допомоги; економічних – зміни системи оподаткування, розв'язання проблеми розвитку національного ринку споживчих товарів і послуг, захист вітчизняного виробника; соціально-політичних – запровадження системи тристороннього соціального партнерства, залучення до реалізації соціальних програм політичних партій і об'єднань громадян, інших громадських інституцій.

Основним комплексним механізмом практичної реалізації соціальної політики є соціальна робота як система теоретичних знань та заснована на них практика, яка має на меті забезпечення соціальної справедливості шляхом підтримки найменш захищених верств суспільства та протидії факторам соціального виключення.

В сучасній науковій літературі поняття „соціальної робота” розглядається в трьох основних значеннях: як практична професійна

діяльність з надання допомоги та підтримки людям, які опинились у скруті; як навчальна дисципліна у процесі професійної підготовки фахівців з соціальної допомоги та підтримки населення; як галузь наукових знань, що ґрунтується на сукупності концепцій і теорій, досліджує принципи і закономірності, моделі і методи соціальної роботи, має свій об'єкт і предмет дослідження, систему наукових понять і категорій, сукупність методів дослідження.

Під „соціальною роботою” маємо розуміти відповідну професійну діяльність соціальних інституцій, державних і недержавних організацій, груп і окремих індивідів з надання допомоги для успішної соціалізації особам чи групам людей у випадках, коли за браком належних умов у суспільстві або особистих вад соціалізація утруднюється, призупиняється або набуває зворотного напрямку (десоціалізація). Мета соціальної роботи полягає у врегулюванні правових, економічних відносин людини і суспільства, наданні людині допомоги та підтримки в подоланні складних проблем та гідному самоутвердженні, що є, зрештою, основою соціалізації особистості, її повноцінного життя.

Мета соціальної роботи полягає в наступному: збільшення ступеня самостійності клієнтів, їх здатності контролювати життя й ефективніше вирішувати свої проблеми; створення умов, у яких клієнти можуть максимально виявити свої можливості і одержати все, що їм належить за законом; адаптація або реадaptaція людей у суспільстві; створення умов, за яких людина, незважаючи на фізичне каліцтво, душевний зрив чи життєву кризу, може жити, зберігаючи почуття власної гідності і повагу до себе з боку оточення. Зрозуміло, що кінцева мета — досягнення таких наслідків, коли необхідність допомоги соціального працівника клієнтові відпадає. Звичайно, це ідеальний варіант.

Існує кілька моделей практичної реалізації соціальної політики. Дві з них вважаються основними – соціально-демократична і ліберальна.

Соціально-демократична модель соціальної політики передбачає, перш за все, досягнення в суспільстві соціальної справедливості, усунення або хоча б пом'якшення нерівності у розподілі соціальних, економічних та інших ресурсів шляхом зменшення різниці у статусі і доходах громадян. Така модель висуває досить мало вимог безпосередньо до особистості, зменшує роль особистісних стимулів самореалізації і боротьби людини за власне життя. Для неї характерна своєрідна зрівнялівка, соціальна однорідність, що, зрештою, призводить до певної соціальної однорідності, до помітного зменшення активності людини в суспільно-економічному і політичному житті. За такої моделі найперше держава гарантує певний рівень доходів, соціальних послуг, який фактично не залежить від того, який внесок у загальнодержавний продукт робить конкретна людина. Межі соціальних витрат при цьому визначаються реальними потребами населення. Зазначимо, що соціально-демократична модель соціальної політики найбільш притаманна не досить високо розвинутих

в економічному відношенні суспільствам.

Дещо іншою за своїми особливостями є ліберальна модель реалізації соціальної політики, за якої держава практично надає кожному громадянину певну можливість для самостійного вирішення її проблем. Це політика економічно більш потужних держав. Держава переймає на себе лише ті функції, які не може реалізувати самостійно сама людина або окремі соціальні групи. За таких умов держава забезпечує не що інше, як однакові можливості усім для підвищення свого соціального статусу, створюючи лише необхідні стартові умови - економічні, політичні, правові, культурні тощо. За такої політики досить активним суб'єктом її практичної реалізації виступає саме громадянське суспільство.

В Україні фактично поєднуються обидві моделі соціальної політики, оскільки жодна з них яскраво виражених рис в соціальному житті країни поки що не має. Для реалізації ліберальної моделі, як відомо, треба мати відповідний рівень соціально-економічного розвитку суспільства, чого Україні ще бракує. Однак все ж ліберальна модель поступово все відчутніше окреслюється, і саме вона видається більш перспективною для України. Тут дається взнаки і приклад соціальної політики більшості провідних європейських країн.

До основних проблем соціальної політики взагалі відносять: забезпечення соціальних гарантій, здоров'я і зайнятості населення, освіти, соціальне обслуговування, подолання антисоціальних явищ, соціальні проблеми молоді, жінок, пенсіонерів та інших статевовікових груп, ефективне управління людськими ресурсами тощо [7, с. 42]. Це означає, що і конкретні соціальні програми в Україні мають, на нашу думку, формуватися з урахуванням таких соціальних проблем.

В усьому соціальному розвитку українського суспільства, а відтак і в соціальній політиці безпосередньо, вирішальним був і залишається людський фактор. Йдеться про ціннісні орієнтації (індивідуальні, групові, загальнонаціональні), про відповідні моральні принципи людей, їх норми поведінки, життєві плани, рівень знань і загального інтелектуального розвитку, характер і особливості трудових навичок тощо. Тобто, по суті, соціальна політика найперше має спрямовуватися на активізацію саме людського фактора. Це може бути за умов: демократизації суспільства, людських відносин; розширення і розвитку самоуправління народу; створення відповідного господарського механізму; створення нових механізмів управління, заохочення і стимулювання громадян. Щодо суто соціальної політики, соціальної роботи як таких, то вони найперше мають здійснюватися саме за активної участі самих громадян, тобто громадянського суспільства.

Зрозуміло, що соціальна політика може бути успішно реалізованою за умови не тільки вироблення відповідної стратегії, створення необхідних механізмів, але й завдяки необхідному фінансово-матеріальному, ресурсному забезпеченню. Тут йдеться, в першу чергу, про необхідні

умови для функціонування систем освіти, науки, культури, охорони здоров'я, соціального захисту населення, розвитку і стимулювання соціальної роботи. Ресурсне забезпечення цих сфер має багато джерел: бюджетне фінансування (за рахунок податкової системи); діяльність суспільно-політичних, громадських фондів, об'єднань; реалізація загальнонаціональних і міжнародних проектів і програм; спонсорська діяльність тощо. За таких обставин гостро постає питання про координаційні функції держави у справі стимулювання, відстеження ефективності джерел фінансування соціальної політики.

В Конституції України (Стаття 3) зазначається, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю у державі [5, с. 9 - 12], а в Статті 46 передбачено відповідне право громадян на соціальний захист [5, с. 20]. Тобто держава, у найширшому розумінні її сутності і призначення, відповідальна найперше перед людиною, перед громадськістю. А відтак реальною є суттєва особливість політико-правових засад соціальної політики в цілому, загальне призначення якої полягає у створенні належних умов для гідного життя, вільного розвитку, самореалізації і самовдосконалення людини.

Основними напрямками соціальної політики в Україні з часу проголошення державної незалежності об'єктивно було визначено: доходи, рівень життя громадян; зайнятість громадян і стан ринку праці; організація і оплата праці; охорона праці; загальнообов'язкове державне соціальне страхування; житлове забезпечення громадян тощо. Практична розробка соціальної політики в Україні велася, з одного боку, при дотриманні міжнародних стандартів і нормативних актів, а з другого — з врахуванням суто національних аспектів (традицій, досвіду, усталеної практики).

Позитивним є те, що за роки незалежності в Україні збереглися державні структури, а найперше — центри соціальних служб для молоді, які безпосередньо реалізують соціальну політику, а також інші служби, що працюють з дітьми, молоддю, сім'ями.

Законами України соціальна політика, як відомо, диференціюється відповідно до статтевікових, соціальних категорій громадян, а тому можна вести мову про соціальну політику щодо дітей, сім'ї, молоді, жіноцтва.

Соціальна сфера, як і будь-яка інша, потребує відповідного управління, тобто вона не може існувати самостійно, довільно. Маємо тут виходити із загальних принципів, що обумовлюють суть і зміст соціального управління. „Змістом науки соціального управління, — пише Г. Щокін, — є визначення законів, закономірностей, розробка принципів, функцій, форм і методів цілеспрямованої діяльності людей у процесі управління суспільством” [8, с. 362]. Дослідник справедливо вважає, що в основі науки управління мають бути певні соціальні й економічні закони, в тому числі й закони специфічного характеру. Для сучасної соціальної політики в Україні це принципово важливо.

Слід враховувати і таке. Управління соціальними процесами в цілому,

як і реалізація соціальної політики зокрема, залежить, в першу чергу, від стану державного управління як такого в комплексі.

Нині багато фахівців ведуть мову про певну кризу в соціальній політиці, яка нібито обумовлюється кількома факторами. Найперше — це брак стратегії і тактики дій держави у цій сфері та прогнозу соціальних наслідків прийняття управлінських рішень органами державної влади. Додамо до цього ще й нерозвиненість форм участі народу в соціальному управлінні, а також те, що не існує законодавчо закріпленої відповідальності органів державної влади за нинішній стан життя громадян.

Духовна сфера значно відрізняється від інших сфер тим, що в її основі лежить духовне виробництво, а точніше - творчість як складне, багатогранне явище. „Духовне виробництво, - на думку Б. Гаєвського, - використовує таку „сировину“, як інтелектуальна здібність до певних видів духовної діяльності, існуючий досвід, соціальні й природні явища” [3, с. 58]. Оскільки соціальна політика значною мірою „належить” саме до сфери духовної, то важливо мати на увазі, що об'єктом управління в духовному виробництві є відносини між його управлінцями й учасниками. В освіті це той, хто вчить, і той, хто вчиться, в культурі — той, хто керує цим процесом, і той, хто створює продукт мистецтва, літератури, культури, в соціальній роботі — той, хто її організовує, і той, на кого вона безпосередньо спрямовується. Соціальна політика передбачає як вирішальний елемент соціальне управління, тобто управління відповідними соціальними процесами, що відбуваються в суспільстві. Соціальне управління - це один з видів управління, функція якого полягає у забезпеченні реалізації потреб прогресивного розвитку суспільства і його підсистем [7, с. 85]. Основною функцією соціального управління є розробка і здійснення соціальної політики, спрямованої на забезпечення соціально-економічного розвитку країни, підвищення рівня життя людей, поліпшення умов їх праці і побуту, розвиток демократії.

Суб'єктами соціального управління є спеціалізовані державні і недержавні органи і служби, в тому числі й соціальної сфери, сфери праці тощо. Координатором в управлінні процесом реалізації соціальної політики безумовно є уряд, урядові установи - міністерства, відомства, їх підрозділи. У найширшому плані суб'єктом соціального управління є все населення країни.

Розглянуті вище особливості соціальної політики і соціальної роботи в Україні обумовлюють суть, характер концептуальних засад її розробки і практичної реалізації.

Література:

1. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления. Курс лекций. - М., 1997.
2. Атаманчук Г. В. Государственное управление. - М., 2000.

3. Гаєвський Б. А. Основи науки управління. - К., 1998.
4. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінол.-понятійн. слов. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. - К., 2005.
5. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. - К., 1997.
6. Соціальна робота в Україні: теорія і практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді. - У 2-х ч. - К., 2001.
7. Система социологического знания: Учеб. пособие. — 3-е издание. / Сост. Г. В. Щокін. - К., 1998.
8. Щокін Г. В. Соціальна теорія і кадрова політика. - К., 2000.

Європа та „інші”

Марина Шульга,

доктор політичних наук,
професор кафедри політології
філософського факультету
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Доконечність вступу української держави до Європейського Союзу прийнято обґрунтовувати, поміж іншим, й тезою про незаперечність європейської ідентичності України. Парадокс полягає у тому, що, за визнанням сучасних європейських дослідників, тенденція розширення ЄС актуалізує саме проблему формування європейської ідентичності (тожсамості), поняття якої відображає вплив розширення на розвиток відчуття „спільності” і солідарності в рамках ЄС. „Питання Європи є також питанням... про те, чим є європейська ідентичність, що її об’єднує і, врешті, про майбутнє європейської спільноти і національних спільнот” [2, с. 79].

На думку Е. Сміта, сучасна Європа має знайти світський еквівалент спільної віри й системи цінностей (світський еквівалент християнської культури й католицької ідентичності), які скріплювали європейців попередніх епох воедино. Але це лише тягне за собою іншу проблему: де знайти цю спільну віру й систему цінностей? Пошук спільних досвідів і традицій, символів та цінностей, вважає Е. Сміт, лише висунув на перший план європейську строкатість, що взаємонакладається, загострив її етнічні і релігійні грані поділу й двозначності, відкрив калейдоскоп окремішніх етносів і контркультур, меншин, іммігрантів, чужоземців та соціальних вигнанців [11, с. 181 - 182, 183]. Цю думку підтримує і Р. Проді. Він вважає справжнім викликом для європейців пошук „спільної європейської душі”, тобто забезпечення розвитку „власних облич”, визначених культурами, мовами та ідентичностями у їх „життєвому взаємному зв’язку”. Р. Проді визнає, що пошуки „спільної європейської душі” - це важлива проблема ЄС, але водночас і свідчення його слабкості. Бо не можна говорити про можливий шлях європейських інституцій - зміцнення Парламенту, застосування права вето лише у виняткових випадках, реорганізації

Єврокомісії та її повноважень – тоді, коли ніхто не може вказати шлях до створення європейської „душі“. Ситуація ускладнюється тим, що в Європі немає ані панівної культури, ані філософів, мислителів і загалом „майстрів думки“, які б правили за орієнтир у масштабі цілої Європи. Європейський Союз, вважає Р. Проді, потребує продуманої політики зняття напруги у самоідентифікації людей [5, с. 11]. народам, зазначає Ю. Габермас, необхідно „надбудувати“ і розширити свої національні ідентичності до європейського виміру [13, с. 42].

Цю необхідність пояснюють тим, що досвід, який робить європейців європейцями, передбачає також відокремлення від неєвропейського, а саме у відокремленні і формується ідентичність. Згідно з угодою про ЄС, Європейський Союз, з одного боку, не може відмовити у бажанні стати його членом жодній європейській державі, а, з іншого – не може стати доступним для неєвропейських країн. „Неєвропейське“ ж локалізується за межами існуючих країн-кандидатів. І хоч Союз і сповнений „рішучості не допустити встановлення нових роз’єднувальних ліній у Європі“, „неєвропейське“ лишається фактом. Адже, незалежно від того, скільки „партнерських“ угод ЄС може запропонувати не-членам, неминучим наслідком прийняття одних як повних членів і виключення інших буде розділенням на „своїх“ і „чужих“. Тому питання про східний кордон Європи фактично стає питанням про її ідентичність.

Крім цього, розширення національних ідентичностей до європейського виміру, на думку Ю. Габермаса, може забезпечити справжню легітимність кваліфікованої більшості. Адже лише усвідомлення спільної політичної долі та переконлива перспектива майбутнього можуть утримати меншість від обструкції волі більшості та подолати недовіру між державами-членами. „Тільки усвідомлення спільного членства створює основу для відчуття, що ніхто нікого не хоче образити“ [13, с. 64].

Як відомо, ідентичність – це самосвідомість індивіда чи групи. Вона є результатом самоідентифікації, тобто процесу, за допомогою якого ми усвідомлюємо, що володіємо певними якостями, котрі відрізняють нас від інших. Тим самим ідентичність передбачає почуття окремішності щодо інших. Тожсамість існує як інакшість, а набути її можливо лише в зіставленні з іншими. Ідентичність, якщо її розуміти у значенні „бути собою“, тісно пов’язана з „баченням інших“. Тобто сконструювати ідентичність можна лише в зіставленні з Іншим, а Інший є невід’ємною складовою будь-якої тожсамості. Це означає, що конструювання ідентичності включає в себе й конструювання своїх Інших, чия актуальність завжди залежить від безперервного процесу витлумачення і пере-витлумачення їх відмінності від „нас“. Тому кожна історична доба й кожне суспільство наново створює своїх „інших“, а їх образи більше промовляють про їх творця, аніж про самих цих „інших“.

Показово в цьому контексті є теза американського дослідника М. Малія про те, що не існує жодної „одвічної Росії“, яка б за своєю природою

протистояла Європі. Навпаки, європейські оцінки (не лише Росії) більше залежать від еволюції самої Європи, аніж від стану тих країн, які цим оцінкам підлягають. Скажімо, тоді, коли Росія стає головним захисником всіх старих монархічних режимів (1815 рік), ці режими втрачають довіру з боку своїх народів, а відтак європейці кваліфікують Росію як країну східного деспотизму [див.: 1, с. 247 – 248, 250]. Таким чином, Інший завжди є комплементарним стосовно „нас” й існує у вигляді „оберненого зворотним боком позитивного автостереотипу” [2, с. 476]. Не випадково сучасний німецький дослідник Ф. Тер пропонує описувати „звернення-відвернення” Росії і Європи стосовно одна одної за допомогою образу сполучених посудин, який, на його думку, підтверджує належність Росії до Європи [12, с. 6].

Залежно від ставлення до Іншого прийнято розрізняти негативну і позитивну ідентичність. Перша формується шляхом іншування Іншого – приписування йому негативних якостей, які становлять загрозу для „нас”. Негативна ідентичність формується в руслі дискурсу домінування – накидання конструйованих значень Іншому, через що він починає існувати не як власне Інший – в сенсі ще один порядок з „нами”, а як Чужий, такий, що не визнає „наших” вартостей.

Зміст негативної ідентичності можна розкрити за допомогою формули: „Ми” – скарбниця всіх вартостей, які „вони” підважують, а тому „вони” становлять для нас загрозу” [2, с. 63]. За визнанням Е. Саїда, своя традиція шанується і прославляється зазвичай за рахунок ворожого ставлення до інших традицій [9, с. 30]. В образі Чужого, пише німецький історик Д. Лангевіше, постає образ самого себе. І, навпаки, на основі власного образу і формується образ Чужого [3, с. 41]. Саме тому, згідно з Н. Луманом, ніщо так не сприяє формуванню спільної ідентичності, як образ ворога [цит. за: 4, с. 172].

Дискурсу домінування, який зосереджується на „чужому”, притаманна риторика вилучення, завдяки якій на Іншого проектується власні негативні риси. Внаслідок цього будування образу Іншого відбувається не шляхом раціонального пізнання справжніх його особливостей, а шляхом ірраціонального перенесення на нього вже відомих з власного досвіду „гріхів і пороків”. Попри сприяння внутрішній консолідації спільноти, вилучення насправді відвертає увагу від її важливих внутрішніх проблем. Це зумовлюється тим, що іншування дозволяє перекласти ці проблеми на плечі Чужого, переконати, що проблема полягає не в „нас”, а в „них”. Відповідно, Чуже, на думку англійського дослідника Е. Гелнера, має або розчинитися, або ж бути відмежованим, виштовхнутим, вигнаним [цит. за: 3, с. 42]. Отже „негативна ідентичність” означає, що ідентичність стверджується за рахунок відмежування від усього, що нею сприймається як Чуже.

Дискурс домінування є тому не простими розумовими вправами, а напруженими соціальними змаганнями, що включають у себе такі

конкретні політичні проблеми, як імміграційні закони, правові норми індивідуальної поведінки, законодавче врегулювання насильства і заколоту, характер і зміст освіти, спрямування зовнішньої політики, яка має справу з визначенням офіційних ворогів. Конструювання негативної ідентичності, за висновком Е. Саїда, пов'язане з диспозицією сили та безсилля у кожному суспільстві [10, с. 430].

Конструювання ж позитивної ідентичності здійснюється за рахунок спільного з Іншим творення та узгодження нових значень, тобто за рахунок „зустрічі культур” – діалогічної взаємодії з Іншим. Позитивна ідентичність 1) є відкритою для інакшості, тобто виходить з того, що відмінність не тягне за собою ворожості, а дискурс ідентичності не обов'язково є дискурсом домінування; 2) виключає прагнення класифікувати й ієрархізувати „інших”; 3) уникає настирливого повторювання, що „наша” культура чи країна – це „номер один” (Е. Саїд).

Іншим для Європи традиційно визнають Схід (Азію), який історично існував у вигляді „колонізованих народів” Європи (Е. Саїд). Останнє пояснює те, що Схід розглядався як уособлення чужих і ворожих стосовно Європи рис, таких, як деспотизм, що загрожує демократії; варварство, що загрожує цивілізації; колективізм, що загрожує індивідуалізму. Натомість Захід означав все прогресивне в історії людства, існував як джерело універсальних вартостей, як взірець. Відповідно до стереотипу іншості Азії, пише Д. Лангевіше, азіати за спокій і добробут ладні піти в кабалу, а європейці, навпаки, одержимі прагненням до демократії й здатні на ризик, вони – творці нового світу [3, с. 181]. Ф. Тер визнає: тільки-но виникає потреба щось негативно конотувати, як одразу виникає додаток „східно” [12, с. 7].

Риси, якими наділявся Схід, – відсталість, брак сформованих суспільних структур, деспотизм влади, – Європа переносила і на сусідні народи, які на цій підставі класифікувалися як менш цивілізовані. Так, ще в XIX столітті до автократичного Сходу поряд з Росією зараховували Австрію і Пруссію. Саме поняття „Східна Європа”, визнає Д. Лангевіше, створене Західною Європою, й пробуджує давній стереотип іншості Азії. Воно виникає як назва чогось чужого, назва, що нею Західна Європа прагне позначити певну дистанцію – культурну, соціальну, а також конституційно-політичну – між собою та чимось зовнішнім і водночас відмінним від себе [3, с. 181].

Приписування рис європейськості чи азійськості не лише є емоційно навантаженим, а й дає змогу обґрунтувати гегемонію (тип панування, що базується на переконанні) над Чужим. Е. Саїд зазначає, що головним складником європейської культури є ідея про європейську ідентичність як „позиційно вищу” супроти всіх неєвропейських народів і культур [10, с. 18]. Саме ця ідея і зробила європейську культуру гегемоністською. О. Гнатюк визнає, що Європа є тим культурним конструктом, який вельми придатний для практики домінування [2, с. 77]. Д. Лангевіше також

зауважує, що типове почуття культурної переваги є тією основою, на якій Європа визначає себе, розмежовуючись зі Сходом. Саме таке європейське самосприйняття породило ідею культурної місії Європи. Ця ідея завжди була експансіоністською й рідко коли гребувала нагодою здійснити силою свої претензії на перевагу. „Це – неперервна лінія, що тягнеться через усю історію аж до сьогодні й від сьогодні далі. Якщо висловлюватися про неї патетично й водночас усе ж таки реалістично: це – кривавий шлях до Європи, шлях зі слідами насилля й війн на службі такої Європи, яка пишається своєю культурною перевагою” [3, с. 182].

Іншування Сходу в європейській традиції існує у вигляді орієнталізму, феномен якого ґрунтовно проаналізований в однойменній праці Е. Саїда. Вчений виходить з того, що Схід не лише є сусідом Європи, а тому, на перший погляд, вповні зрозумілим Іншим для неї. Схід – це місце, де були розташовані найбільші і найбагатші європейські колонії, він також джерело її цивілізацій та мов, її культурний суперник. Скажімо, іслам є єдиною неєвропейською релігією, яка ніколи не була остаточно підкорена, а західна філософія багато в чому почалася з протистояння ісламському та арабському світу. Більше того, від греків філософія перейшла до мусульман і лише потім повернулася на Захід. Європа є контрастними стосовно Сходу образом, досвідом та ідеєю. Отже Схід – інтегральна складова європейської матеріальної цивілізації та культури, її „комплементарний Чужий” [8, с. 51, 54].

Орієнталізм є способом репрезентації цієї складової і, як такий, може розумітися трояко. По-перше, як академічна традиція, що встановлює різницю між Заходом і Сходом. По-друге, як образне розуміння Сходу, в межах якого Схід асоціюється з романтичними історіями та екзотичними створіннями. По-третє, як корпоративна інституція контактування зі Сходом через формулювання тверджень про нього, узаконення певних поглядів на нього, упокорення його, управління ним. У цьому сенсі орієнталізм є західним способом панувати над Сходом, реструктуризувати його. Загалом, західним дискурсом Сходу, мовленнєвими практиками, які не лише відображають, а й формують свій предмет. За допомогою цих мовленнєвих практик Захід описує Схід, а потім, виходячи з цього опису, спілкується з ним. Орієнталізм стає сумою обмежень, які накладаються на думки та дії, пов'язані зі Сходом, і які детерміновані „цілою мережею інтересів”. Заходу вигідно мати справу з тим Сходом, який він сам для себе описує, оскільки це дозволяє Заходові обґрунтувати домінування над ним.

Своє дослідження орієнталізму як західного дискурсу про Схід Е. Саїд резюмує у наступному „історичному узагальненні”. А саме: „Схід” і „Захід” є не стільки географічними зонами, скільки ідеями, які, будучи витвореними людьми, до певної міри віддзеркалюють одна одну. Ці ідеї не можна зрозуміти, не беручи до уваги їх силові конфігурації. Відносини між Заходом і Сходом – це відносини сили, домінації; це взаємини між сильним

і слабким партнерами. А тому Схід був витворений, „орієнталізований” Заходом у ситуації протистояння - величезна перевага Заходу над Сходом у мілітарній силі уможливила дискурс орієнталізму та „неосязну мовчанку Сходу”. Це означає, що Схід був „орієнталізований” через те, що його можна було примусити бути орієнтальним, бути таким, як він існує в уяві Заходу; таким, як це потрібно Заходу заради збереження домінування над ним. Логіка орієнталізму рухається у наступному напрямі: оскільки в онтологічному плані ми неспроможні стерти Схід з географічної карти світу, то маємо знайти засіб полонити його, працювати з ним, описати його, поліпшити, радикально змінити. Адже Схід сам ніколи не змінюється і є „абсолютно іншим”, аніж Захід.

Відповідно, орієнталізм – це не просто структура вигадок та міфів Заходу про Схід, яка розвіється у той момент, коли про них буде сказано правду. Орієнталізм – знакова система, яка виражає європейсько-атлантичну волю володарювати над Сходом; така собі „міцно злютована система поглядів” на Схід, яка має не лише текстуальне оформлення, а й практичне втілення. Вона й до сьогодні лишається „незмінною усталеною мудрістю” і „основою навчальної доктрини”, виконуючи роль своєрідного „стандартного сита” для просіювання Сходу в західну свідомість. Це не європейська фантазія про Схід, а створений зусиллями багатьох людей корпус теорії і практики, в який вкладено значні матеріальні інвестиції. Це тривалий і повільний процес привласнення, через який європейське усвідомлення Сходу перетворилося з чогось суто текстуального і споглядального на щось адміністративне, економічне і навіть воєнне. „Нерозривна дуга знання й сили з’єднує європейського або західного державця та західних орієнталістів; вона утворює закрайку сцени, на якій стоїть орієнталістський Схід” [10, с. 139]. Кожен орієнталіст і сьогодні може опертися на авторитет своєї нації, підпертий системою сили.

Орієнталізм є прикладом негативної ідентичності. При цьому він забезпечує вищість не лише європейської культури над східною відсталістю, а й вищість європейських уявлень про Схід і про те, що можна вважати східним, оскільки відкидає навіть припущення того, що хтось сформує інший погляд на цю проблему. Ідеї орієнталізму не лише пояснювали поведінку орієнталів, а й наділяли останніх ментальністю. Орієнталізм означає те, що все, що думається, говориться про Схід або навіть робиться стосовно Сходу, не відхиляється від чітко проведених та інтелектуально осмислених ліній. Самі ж ці лінії задаються почуттям інтелектуальної переваги Заходу над Сходом, почуттям, на підставі якого формуються певні канони смаку, цінностей, критерії істинності тощо. Отже орієнталізм – це сукупність примусів та обмежень, які накладаються на думку, серцевиною яких є міф про „невитравну різницю” між західною зверхністю і східною нижчістю, зумовленою нездатністю Орієнту до розвитку. „Щоразу, коли йдеться про намет і плем’я, то застосовується цей міф; щоразу, коли згадують про арабський національний характер,

то звертаються до цього міфу” [10, с. 397].

Усталений викривлений образ Сходу, створений його репрезентаціями, і нині експлуатується політиками, джерелом ідеологічного постачання для яких лишається „суперосвічений орієнталіст” з його винятковим правом репрезентувати Схід. Як наслідок, „підступні китайці, напівголі індуси та пасивні мусульмани” описуються як стерв’ятники, що харчуються „нашими” подачками й проклинаються, коли ми їх „втрачаємо” [10, с. 144]. Арабів уявляють як горбоносих продажних розпусників, схильних до тероризму, які гасають верхи на верблюдах і чие незаслужене багатство є викликом для цивілізації [10, с. 145]. Сучасне „експертне” знання про Близький Схід зводиться до наступного: усі дороги ведуть до базару; араби розуміють лише силу; брутальність і насилля – елементи арабської цивілізації; іслам – не толерантна, а „середньовічна”, фанатична, жорстока релігія. Не випадково „незбагненну втіху приносили думки про те, що „араби”, втілені в Саддамові, отримують належного їм прочухана” [9, с. 413]. Додатком до сучасних-традиційних ідей орієнталізму можна вважати припущення, що хоча західний споживач належить до чисельної меншості, він має право володіти і розпоряджатися більшою частиною світових ресурсів з тієї простої причини, що він, на відміну від орієнтала, є справжньою людиною [10, с. 145]. Контекст, межі, простір будь-якої дискусії обмежені або навіть заборонені цими ідеями. Тому мусульманин сьогодні – це людина, варта якнайглибшої зневаги.

Підсумовуючи своє дослідження орієнталізму, Е. Саїд виокремлює наступні його „принципові догми”, які ніколи всерйоз не спростовувалися й досі існують у вивченні новітнього Сходу (Близького Сходу). По-перше, існує абсолютна й систематична різниця між Заходом, який прямує дорогою раціональної думки і є розвиненим, гуманним і вищим, і Сходом, який блукає манівцями, позбавлений логічних здібностей, і є недорозвиненим та нижчим. По-друге, тексти, що репрезентують „класичну” східну цивілізацію, заслуговують на більшу довіру, ніж факти, здобуті зі спостережень над новітніми орієнтальними реальностями. По-третє, Схід вічний, однорідний і неспроможний визначити себе, а тому без дуже узагальненого і систематичного словника, який би описував Схід, виходячи із засад західного світогляду, не можна обійтися, а його використання гарантує нашим дослідженням наукову „об’єктивність”. І нарешті, – Схід є основою чогось такого, чого або треба боятися (жовтої небезпеки, монгольських орд, панування брунатношкірих), або ж треба надійно контролювати (методами пацифікації, досліджень та розвитку, застосовуючи пряму окупацію скрізь, де це можливо) [10, с. 389]. Щодо цих догм, пише Е. Саїд, існує своєрідний дослідницький консенсус сучасних арабістів та ісламознавців, для яких і сьогодні існують такі речі, як унікальне ісламське суспільство, унікальна арабська ментальність, унікальна орієнтальна душа. „Кліше про те, як поведуться мусульмани (або магометани, як їх досі ще іноді називають), передаються від уст

до вуст з тією безтурботністю, з якою ніхто не зважився б базікати про чорношкірих або євреїв” [10, с. 390]. Скажімо, на думку сучасного французького політолога Ж.-Ф. Ревеля, головна загроза для ЄС виходить з боку так званого *homo islamicus*. Він, за Ж.-Ф. Ревелем, є узагальненим відображенням найпоширеніших рис пересічного мусульманина [6, с. 347]. Ці риси автентичні тим, якими оперує орієнталізм, а саме: нездатність до модернізації та демократичної еволюції, істотна нетолерантність, схильність до насильства, ворожість до західних цінностей. Рівноправне і толерантне владнання стосунків з *homo islamicus* неможливе, адже він не є і ніколи не буде частиною модерного світу [див.: 6, с. 343].

Водночас чимало європейських вчених (Ф. Тер, О. Гнатюк) визнають, що роль Чужого для нових держав Центральної і Східної Європи сьогодні відіграє Росія, на яку й переносяться усі негативні конотації Орієнту – злидні, відсталість, насильство тощо (Ф. Тер). О. Гнатюк зазначає, що культивування європоцентризму в країнах Центральної і Східної Європи є невіддільним елементом „іншування”. Як таке воно має на меті усталити власну ідентичність не так завдяки ототожненню з позитивним зразком, як через віддаленість від найближчого зразка – стереотипізованої Росії [2, с. 421].

При цьому конструювання образу Росії як Чужого використовується в цих країнах передусім як „інструмент у боротьбі з власними внутрішніми політичними супротивниками” [2, с. 474]. Польський вчений А. Поморський зазначає: „Саме інтелігенція творить стереотип, аби в такий спосіб, переносячи на Чужого негативні риси інших соціальних груп власного суспільства, дистанціюватися від них і вказати на його (суспільства) негативні риси” [цит. за: 2, с. 476]. Порівняймо зі словами Е. Саїда: „Орієнтала прив’язували до тих елементів західного суспільства (злочинців, божевільних, бідняків), які мали за спільну ознаку ідентичність, що найліпше описувалася як прикро чужа” [10, с. 269]. В обох випадках має місце дискурс вилучення. Відтак доволі актуальною для України видається теза про те, що „...з’ясування чужої неповноцінності („азійськості”, „ординства”, „варварства”) є досить слабким аргументом на користь власної повноцінності („європейськості” та „цивілізованості”)” [7, с. 252]. Саме існування таких термінів свідчить про те, що формування позитивної європейської (в тому числі й української) ідентичності лишається проблемою. Європа, визнають науковці, має перейти від принципу ідентичності, побудованого на виключенні Чужого, до інтерактивного діалогу з ним, від іншування до діалогу ідентичностей і культур (Е. Саїд, П. Рікер, Ю. Габермас). Основним для цього діалогу має стати питання про те, чи можна поділити людську реальність на виразно відмінні культури, історії, традиції, суспільства, і по-людському пережити наслідки такого поділу, тобто уникнути ворожнечі між „нами” і „ними”. Питання не в тому, щоб нівелювати різницю, а в тому, як спростувати уявлення, що різниця обумовлює ворожість. „Питання не втому, „чи існує”

європейська ідентичність, а в тому, чи можуть простори національної політики відкритися одне одному” [13, с. 75]. Потрібно, наголошує Е. Саїд, по-новому осмислити лінії поділу та конфліктів, які не в одного покоління роздухували почуття ворожості [10, с. 454]. Саме уміння визнавати Іншого, вважає Ю. Габермас, може стати характерною рисою спільної європейської ідентичності [13, с. 44]. Це означає, що невід’ємною її складовою має стати дискурс залучення (а не виключення), який передбачає участь в обговоренні усіх зацікавлених сторін та примушує учасників до взаємного прийняття перспектив, намічених кожною стороною, так що можливим є виважене зважування всіх представлених інтересів. „Важливо відійти від переконання, згідно з яким терпимість стосовно інших життєвих форм, що визнаються менш цінними, ніж власні, є межею, яка проходить між розділеними світорозуміннями” [13, с. 27].

Література:

1. **Безансон А.** Россия – европейская страна? Спор с Мартином Малиа // Отечественные записки. – 2004. – № 5. – С. 246 – 265.
2. **Гнатюк О.** Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність: Авторизований переклад з польської / Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут критики. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
3. **Лангевіше Д.** Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з німецької – К.: „К.І.С.”, 2008. – 240 с.
4. Политическая наука: Идентичность как фактор и предмет политической науки: Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. – М., 2005. – 198 с.
5. **Проді Р.** Задум об’єднаної Європи. – К., 2002. – 196 с.
6. **Ревель Ж.-Ф.** Відживлення демократії. – К.: Критика, 2004. – 589 с.
7. **Рябчук М.** Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – 304 с.
8. **Саїд Э.** Европа и её „чужие”: арабская перспектива // Керни Р. Диалоги о Европе / Пер. с англ. – М.: Издательство „Весь Мир”, 2002. – С. 51 – 59.
9. **Саїд Е.** Культура й імперіалізм. – К.: Критика, 2007. – 606 с.
10. **Саїд Е.** Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. – К.: „Основи”, 2001. – 511 с.
11. **Сміт Е.** Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К., 2006. – 206 с.
12. **Тер Ф.** Україна на ментальній мапі Європи // Критика. – 2005. – Ч. 9. – С. 5 – 8.
13. **Хабермас Ю.** Расколотый Запад / Пер. с нем. – М.: Издательство „Весь Мир”, 2008. – 192 с.

Політика Російської Федерації на Корейському півострові

Кан Ден Сік,

кандидат політичних наук,
доцент Інституту східних мов

Київського національного лінгвістичного університету

Корейський півострів віддавна перебуває у сфері національних інтересів Росії. Росія, до речі, ніколи цього й не приховувала. Проте нині світова ситуація кардинально змінюється, і тверезі російські політики розуміють, що РФ вже не має можливості виступати у Південно-Східній Азії таким потужним гравцем, як раніше [1]. Політична обстановка в цьому регіоні може стабілізуватися лише на основі багатосторонньої міжнародної співпраці.

Внутрішньополітичні зміни на теренах СРСР на початку 1990-х років, як і зміни на міжнародній арені в цілому [2], обумовили суттєвий поворот у відносинах Росії з двома корейськими державами [3]. Склалася нова геополітична реальність в регіоні, яку умовно можна розглядати в рамках тріади: Росія, Республіка Корея, КНДР. І на сьогодні неможливо спрогнозувати, як ця тріада з часом може трансформуватися. Один із можливих сценаріїв: рух до підсистеми міжнародних відносин, за якої буде враховуватися баланс інтересів зацікавлених сторін, тверезе сприйняття сучасних реалій. Інший сценарій передбачає загострення „вчорашніх” проблем, а відтак і втрату можливості для їх раціонального врегулювання.

У цій ситуації практично неможливо визначити, що Росія зможе отримати, а що втратить внаслідок реалізації того чи іншого сценарію. Треба думати, що московські аналітики замислюються над цією проблемою й опрацьовують якісь рекомендації. Але не все так просто. Скажімо, якщо США, відділені від Кореї безмежним Тихим океаном, активно захищають свої національні інтереси в цьому регіоні, то чому Росія, яка має спільний кордон з Кореєю, повинна індиферентно ставитися до подій на півострові? Адже їй вигідно мати по сусідству єдину Корейську державу, дружню до неї налаштовану. Це, до речі, засвідчують Пхеньянська декларація 2000 року і Московська декларація 2001 року, підписані президентом РФ В. Путіним і Головою Комітету оборони КНДР Кім Чен Іром, а також

російсько-корейська спільна заява за результатами візиту В. Путіна до Республіки Корея в лютому 2001 року.

Невизначеність зовнішньої політики майбутньої об'єднаної держави, характер її участі у військово-політичних союзах змушує Росію, яка хоч і вітає корейську розрядку, обережно ставитися до перспектив об'єднання цієї країни. Росію аж ніяк не може влаштовувати поява на її далекосхідних рубежах держави з 70-мільйонним населенням, яка може потрапити під вплив не зовсім дружніх країн. Актуальним питанням для Росії є не домінування в Кореї, а, скоріш, недопущення ситуації, коли б об'єднана Корея залишилася під впливом якоїсь однієї великої держави [4, с. 165]. А оскільки при нинішньому співвідношенні сил у Північно-Східній Азії розвиток подій за таким сценарієм виключити не можна, то для Росії у короткій і середньостроковій історичній перспективі вигідне існування КНДР у її нинішньому вигляді, оскільки РФ може серйозно заважати реалізації геополітичних амбіцій США в регіоні.

Зрозуміло, Росію більше влаштовує пропозиція КНДР створити на півострові позаблокову нейтральну державу, ніж південнокорейський варіант, який не виключає американської військової присутності навіть після об'єднання Кореї.

Росія намагається відігравати у справах Корейського півострова конструктивну, стабілізуючу роль, яка не суперечить нічим інтересам [5]. В. Путін, ще будучи Президентом РФ, у посланні Президентові Кім Де Джуну відзначив готовність своєї країни надати допомогу для створення сприятливих умов для прямого діалогу між Пхеньямом і Сеулом [6]. Разом з тим, нині не слід переоцінювати роль Росії навіть у таких принципових питаннях, як ядерна програма КНДР. Хоча стабільні відносини між двома корейськими державами дозволили б їй значно посилити свої торгово-економічні позиції в Азійсько-Тихоокеанському регіоні [7; 8].

За п'ять років, що минули після міжкорейського саміту, Росія всіма своїми діями демонструвала, що готова всіляко сприяти зміцненню довіри, утвердженню принципів мирного співіснування, налагодженню всебічної співпраці між КНДР та Республікою Корея на основі Спільної декларації та інших міжкорейських домовленостей і систематично, наполегливо працює зі всіма зацікавленими сторонами з тим, щоб вони діяли таким же чином.

Росія має досить міцні зв'язки як з КНДР, так і з Республікою Корея. Але коли нормальні відносини з Південною Кореєю налагодилися лише у 1990-х роках, то з КНДР вони значно глибші. І все ж, попри все це, нині РФ дотримується досить збалансованої поведінки у відносинах з двома корейськими державами. Отже РФ, треба думати, керується не лише сьогоденними інтересами.

Терористичні акти 11 вересня 2001 року спонукали Росію якісно змінити стосунки з США. Обидві країни були змушені визначитися щодо своїх „друзів і ворогів”. Під час першого візиту президента Дж. Буша до Росії

у травні 2002 року було узгоджено інтереси обох країн у багатьох сферах, включаючи й угоду щодо ядерного роззброєння. Зокрема, було погоджено скоротити до кінця 2012 року стратегічні наступальні боеголовки до 1700 - 2200 одиниць. Росія мовчки погодилася на розширення НАТО на Схід, включаючи три країни Балтії, а США мовчки погодилися не порушувати питання щодо війни у Чечні. Глави держав домовилися співробітничати з питань запобігання розповсюдженню зброї масового знищення і боротьби проти міжнародного тероризму. Крім того, В. Путін закрив очі на програму протиракетної оборони, а Дж. Буш пообіцяв співробітництво у сфері безпеки, пов'язаний з цією програмою, а також надання певної економічної допомоги.

Пізніше у Римі відбулися зустрічі на вищому рівні НАТО і Російської Федерації, на якому було створено Комітет „НАТО – Росія”. Це засвідчувало, що відносини між двома країнами стали квазісоюзницьким стратегічним співробітництвом. У довгостроковому глобальному стратегічному плані США планують стримувати Китай як потенційну наддержаву і при цьому сподіваються на співробітництво з Росією. Що стосується Росії, то вона прагне уникнути нерозсудливого протистояння і сподівається на реальне співробітництво з США для розвитку внутрішньої економіки та входження у світову економічну систему. Російсько-американські дискусії сягнули піку в питаннях щодо розширення НАТО та плану створення протиракетної системи, але під час зустрічі на вищому рівні досягнуто стратегічне взаєморозуміння, внаслідок чого Іракська проблема також була вирішена без серйозних труднощів.

Відносини між двома країнами в майбутньому залежатимуть від того, наскільки Росія буде готова підтримати США в антитерористичній війні. Крім того, хід розвитку відносин між ними багато в чому залежатиме від того, наскільки США як наддержава буде враховувати інтереси Росії, а також від готовності Росії уникнути конфронтації з США при узгодженні багатостороннього співробітництва чи при формуванні союзницьких відносин з іншими країнами.

Особлива тема — енергетичне співробітництво. Для поглиблення співпраці між США та РФ необхідно в умовах взаємного сприяння вирішити такі гострі питання, як російсько-іранське співробітництво в галузі ядерної енергетики, можливий вступ України до НАТО, подовження перебування збройних сил США у центральноазійських країнах та в Грузії, право концесії на розробку енергоносіїв у Каспійському морі та в регіоні Центральної Азії тощо.

Корейці знають Росію як країну, що добивалася встановлення балансу сил на Корейському півострові протягом двадцяти років — з моменту палацового перевороту 1884 року. В наші часи, у вересні 1990 року, Росія встановила дипломатичні відносини з Республікою Корея, а у вересні 1991 року відіграла значну роль у визнанні Півночі та Півдня, не скориставшись правом вето під час одночасного вступу КР та КНДР в ООН. Крім того, у

кризовій ситуації у зв'язку з ядерною проблемою КНДР вона здійснює суттєві кроки щодо стримування нерозсудливого плану розробки ядерної зброї у Північній Кореї.

Росія виступає за мирне вирішення ядерної проблеми Півночі та підтримує процес згоди і співробітництва між двома частинами Кореї. Водночас вона серйозно ставиться до розвитку дружніх стосунків з США. У цьому плані позиція Росії цілком збігається з позицією Китаю. Однак якщо Китай сподівається на продовження існування режиму КНДР та проявляє пасивність щодо багатостороннього співробітництва у сфері безпеки, то Росія виступає за мирне об'єднання півострова і проявляє активне зацікавлення у системі багатосторонньої співпраці у сфері безпеки в Південно-Східній Азії. Є всі підстави очікувати від Росії стратегічної взаємодії з Республікою Корея. Не можна забувати й про те, що Росія, як і раніше, має вагомий голос у питаннях, що стосуються зброї масового знищення, що північнокорейсько-російські відносини поліпшилися до того рівня, коли зустріч Кім Чен Іра та В. Путіна стають щорічною практикою, що розробка ядерної програми Півночі стала можливою завдяки багаторічному співробітництву з Росією, що Росія проектує будівництво атомної станції в Примор'ї, аби допомогти вирішенню енергетичних проблем КНДР. Одне слово, Росія, попри все, активно проявляє себе в проблемах, які існують на півострові.

Висновки

1. У межах стратегічного співробітництва з США Росія прагне розвивати двосторонні та багатосторонні відносини з Китаєм, Республікою Корея та Японією, що дозволить стримувати монопольну роль США в регіоні, узгоджувати збалансованість сил між Китаєм та Японією, сприяти м'якому входженню КНДР до світової системи.

2. Росія докладает зусиль для стримування нерозсудливого плану Північної Кореї щодо розробки засобів масового знищення, аби не дати додаткового шансу американському плану розробки системи протиракетної оборони.

3. Росія дотримується стосовно Півночі і Півдня Кореї збалансованої політики, політики обмеженого втручання, сподіваючись на основі добросусідських відносин відновити свій вплив і на Півночі, і на Півдні Кореї. Вона виступає за діалог та обмін між двома частинами Кореї на основі узгоджених принципів вирішення проблем, активно підтримує поступове мирне об'єднання Кореї шляхом діалогу і співробітництва.

4. Росія активно виступає за реалізацію узгоджених проектів, таких, як приєднання транскорейської залізниці до транссибірської магістралі, спільна розробка Іркутського газового родовища, будівництво газопроводів. Така форма взаємовигідного співробітництва між Росією, Китаєм і двома частинами Кореї сприятиме розвитку регіонів Сибіру і Далекого Сходу, що, зрештою, дозволить Росії увійти до економічної спільноти Азійсько-

Тихоокеанського регіону, яка динамічно розвивається.

5. Росія прагне закріпити стратегічні партнерські відносини з Китаєм, який виступає за стримування монопольних прагнень США в міжнародних справах, для чого розвиває прагматичне економічне співробітництво, включаючи продаж зброї, узгоджує з Китаєм дипломатичні кроки, сподівається і на економічне співробітництво з Японією, для чого необхідно вирішити територіальне питання стосовно Курильських островів. Таке співробітництво спрямовується також на перебудову економіки регіонів Сибіру і Далекого Сходу.

6. Останнім часом помітно зростає державна потуга Росії. РФ стала проявляти більший інтерес до проблем Корейського півострова. Зокрема, президент В. Путін щороку зустрічається з керівником КНДР Кім Чен Іром, демонструючи свою підтримку Північній Кореї. Що стосується Кім Чен Іра, то він розглядає Росію як надійний щит у випадку збройних санкцій з боку США. В цьому розумінні процес вирішення ядерної проблеми Півночі може стати пробним каменем майбутніх відносин США і Росії. Зі свого боку, уряд Республіки Корея уважно стежить за тим, як російсько-американські відносини відіб'ються на мирному вирішенні ядерної проблеми Півночі. І тут Республіка Корея вдається до відповідних кроків, зберігаючи дружні відносини з обома країнами.

Література:

1. Развитие интеграционных процессов в Евразии и внешняя политика России. – М., ИМЭПИ РАН, 2001.
2. **Тригубенко М. Е., Неелова Т. А., Левченко Г. Я.** Проблемы Корейского полуострова. Российская дипломатия в Корею в 1998 - 1999 годах / РАН; Институт международных экономических и политических исследований. — М. : АОЗТ „Эпикон”, 2000. — 72 с.
3. Тхонилгва гукдзе джонсэ. (Объединение Кореи и международная обстановка). – Сеул, 1993. — С. 63 - 64.
4. **Ткаченко В. П.** Корейский полуостров и интересы России / РАН; Институт Дальнего Востока / М. Л. Титаренко (отв. ред.). — М.: Издательская фирма „Восточная литература” РАН, 2000. — 207 с.
5. **Уткин А. И.** Единственная сверхдержава – М.: „Алгоритм”, 2003. – 573 с.
6. О послании Президента РФ В. В. Путина Президенту РК Ким Дэ Джуну // Сообщение МИД РФ 26 июня 2002 года.
7. Страны Восточной Азии в начале XXI века: экономическая стратегия и внешнеэкономические связи. – М., ИМЭПИ РАН, 2003.
8. О приветствии Президента РФ В. В. Путина участникам „Российско-корейского поезда дружбы” // Сообщение МИД РФ 29 июля 2002 года.

Пам'яті видатного вченого

6 жовтня 2009 року в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України відбулися V Курасівські читання, присвячені 70-річчю від дня народження знаного вченого, фундатора Інституту академіка Івана Кураса. Тема читань — політичний простір України: регіональні виміри.

V Курасівські читання відкрив директор Інституту академік НАН України Ю. Левенець.

З вступним словом на науковому зібранні виступив президент Національної академії наук України академік Б. Патон. Він відзначив високі заслуги І. Кураса перед українською наукою, його багатогранний талант, що поєднував як глибокий дослідницький хист, так і небуденні організаторські здібності. До наукової спадщини І. Кураса, зазначив Б. Патон, звертатиметься не одне покоління українських вчених.

З доповідями на читаннях виступили також академік НАН України, голова Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України В. Гесць, академік НАН України, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України О. Онищенко, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України В. Смолій, академік НАН України, президент Академії педагогічних наук України В. Кремень, экс-міністр закордонних справ України Г. Удовенко, директор Інституту українознавства, доктор філологічних наук П. Кононенко.

На читаннях відбулася презентація книги „Історична і політична наука та суспільна практика в Україні”, виданої на пошану академіка Івана Кураса. Її презентував секретар редакційної колегії видання член-кореспондент НАН України В. Солдатенко

Наукова дискусія, що розгорнулася в ході читань, присвячувалися таким гостро актуальним науковим і практичним проблемам, як

- політична регіоналістика: теоретико-методологічні підходи;
- регіональні політичні актори;
- регіональна політична ідентичність;
- проблемні питання міжрегіональних відносин,
- механізми та важелі міжрегіонального консенсусу.

З доповідями і повідомленнями виступили провідні вчені-суспільствознавці з академічних інститутів і вищих навчальних закладів Києва та інших міст України.

Матеріали читань Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса планує оприлюднити у спеціальному випуску своїх „Наукових записок”.

Сучасний аналіз процесів утвердження економічних систем

Андрій Кудряченко,
доктор історичних наук,
директор Інституту європейських досліджень
НАН України

Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем. – К.: – КНЕУ. – 312 с.

Уважне знайомство з монографією дає підстави впевнено стверджувати, що вона вигідно відрізняється від більшості наукової літератури, яка виходить у вітчизняних видавництвах останнім часом. Перш за все, слід підкреслити, що в цій праці здійснено доволі вдало і з притаманним автору дослідницьким хистом творчий пошук та обґрунтування фундаментальних положень, покликаних виконати роль об'єднавчого чинника широкого кола проблем не лише інституціоналізму як наукового методу досліджень, але й подолання кризових явищ соціально-економічного розвитку. Актуальність напрацювань та положень автора цього вельми глибокого дослідження відчутно зростає з огляду на гостроту проблем, з якими зустрілися країни, що стали на шлях глибоких трансформаційних змін. Поряд з цим, і кризові явища світової економіки та неможливість однозначного застосування надбань класичних підходів для розробки ефективних заходів щодо їх подолання спонукають провідних науковців щонайменше до переоцінки рецептів, закономірностей та умов, за яких вони спрацьовують. Суспільство як динамічна система, постійні зміни умов взаємодії між об'єктами і суб'єктами сучасних економічних відносин потребують переосмислення, уточнення. Донедавна домінуюча абстрагованість та виразна захопленість точними науковими даними (математичним апаратом, відповідними розрахунками) в дослідженні економічних взаємодій призводить до відриву від соціальної складової. Остання, як свідчить прискіпливий аналіз, домінує у поведінці суб'єктів економічних та суспільних відносин. Тому усталені й характерні до цього часу теоретичні підходи і принципи наукового аналізу суспільних процесів, зокрема й економічних, потребують суттєвого оновлення. Назріла потреба в зміні наукової парадигми економічних досліджень, урахування низки важливих чинників, від яких чимало і провідних науковців раніше

абстрагувалися.

Нинішній стан економічної теорії багато дослідників небезпідставно характеризують як кризовий. Причина цього полягає у слабкості її методологічних позицій. Так, уразливість неокласичної теорії постанала з нереалістичних основних передумов і теоретичних положень, невідповідності висновків і наукових прогнозів реаліям розмаїтого життя. Окремо інституціоналізм сам, як зазначає автор монографії, ще не дотягує до цілісної економічної теорії. Таке становище можна спостерігати і в інших соціогуманітарних науках. Уразливість їх методологічних засад особливо відчутна, коли йдеться про вивчення і спроби прогнозу процесів у країнах, що стали на шлях глибоких соціально-економічних перетворень. Тому імперативно постанала потреба суттєвого оновлення теоретичних підходів та принципів наукового аналізу суспільних процесів загалом і економічних зокрема. За таких умов актуальність та перспективність інституціоналізму значно зростає. Це визначається не в протиставленні основних економічних шкіл та прагненні визначення істини в останній інстанції, а можливостями інституціоналізму взяти все раціональне та пов'язати його з реальним станом економічних процесів як у світовій, так і в національній економіці сьогодення.

Процес сучасного оновлення методологічних засад економічної теорії передбачає перехід до нової загальнонаукової парадигми пізнання процесів, що відбуваються у природі та суспільному житті, переосмислення положень нині домінуючої класичної парадигми Декарта – Ньютона, врахування тих важливих факторів суспільного буття, які раніше не бралися до уваги. Як наголошує С. Степаненко, світ нині стоїть перед необхідністю подолання обмеженості свого часу передової класичної теорії, яка виникла на ґрунті критики схоластики й утвердилася як перша дійсно наукова система знань про природу і світ, про принципи їх пізнання. В той же час протягом останнього століття сформувалися нові засади наукового пізнання, застосування яких уможливить більш повне розкриття об'єктів пізнання, їх складових.

Аналізуючи таке становище, С. Степаненко доходить висновку про доцільність застосування принципів і підходів саме системно-синергетичного наукового дослідження. Він обґрунтовує необхідність при аналізі особливостей соціально-економічного розвитку суспільства вийти за межі добре відомої методології класичної загальнонаукової парадигми, більш впевнено застосовувати сучасні принципи і підходи.

Рецензована праця не дає лінійних рецептів, вона примушує думати, аналізувати, дає інструментарій для прийняття виважених рішень, а не безоглядно використовувати рецепти провідних економік чи традиційних наукових шкіл. Виходячи саме з таких засад, С. Степаненко, будучи серйозним дослідником і досвідченим викладачем, слушно підкреслює, що неможливо відразу сформулювати в Україні чи в будь-якій іншій країні розвинуту демократію та передову економічну систему. Натомість, за

його баченням, потрібно, досліджуючи передовий досвід, з'ясовувати та екстраполювати на вітчизняні реалії саме складові інституційного розвитку як економіки, так і суспільства та держави. Проблема методології сучасної економічної науки — формування таких наукових принципів і підходів до досліджень, що забезпечують побудову логічної, внутрішньо несуперечливої системи взаємопов'язаних економічних знань, які адекватно відображають усі аспекти економічних процесів та соціальних чинників.

Саме ця проблема методології інституціональної економічної теорії і досліджується в праці С. Степаненка. Встановлення зв'язків між основними положеннями інституціоналізму, розкриття їх взаємозв'язку з практикою, подолання частковості знань дасть можливість інституціоналізмові утвердитися як більш точній і практично орієнтованій теоретичній системі економічних знань, яка бере до уваги і соціальні чинники. Саме тому потрібно оновити методологічні засади економічної теорії, що спонукає до здійснення певних заходів. Наріжним серед них є перехід до нової загальнонаукової парадигми пізнання процесів, що відбуваються в природі та суспільному житті, переосмислення положень класичної парадигми Декарта-Ньютона, яка нині домінує. На цьому шляху, як слушно зазначає автор, провідна роль належить засадам системно-синергетичного аналізу та використанню принципів цивілізаційного дослідження суспільних процесів.

Застосування цивілізаційної парадигми уможливило комплексне використання сучасних загальнонаукових принципів та підходів до наукового аналізу суспільства. Відповідно до цього, вони розглядаються автором як одна з найбільш глибоких складових методології дослідження економічної сфери суспільства. В монографії подається ретельна і виважена характеристика цивілізаційної парадигми пізнання суспільства. Окремо аналізуються процеси становлення методологічних засад найбільш поширених у свій час систем економічних знань — марксистської, класичної та неокласичних економічних теорій. Простежуючи їх витоки і утвердження в наукових та суспільно-політичних колах, автор монографії справедливо вказує на те, що вони теж перебувають у площині загальних принципів наукового пізнання та підходів до них, що домінували на той чи інший час. Тому звернення автора монографії до принципів системно-синергетичного аналізу цілком логічно пов'язується з так званою цивілізаційною парадигмою дослідження суспільних процесів.

С. Степаненко, вміло застосовуючи власні напрацювання та нові підходи в рецензованій праці, прискіпливо з'ясовує та обґрунтовує складові основного системоутворюючого зв'язку у господарській сфері суспільства. Дослідник наголошує, що провідну роль тут відіграє суспільна залежність відносно відокремлених індивідів, яка набуває двох форм: 1) суспільного поділу праці та 2) власності на засоби виробництва. А цілісність господарської системи суспільства забезпечується через економічний

центр. Ґрунтовним є те, що головний зв'язок економічної системи реалізується через встановлення прямих — від економічного центру до економічних індивідів, та зворотних — від індивідів до центру економічних зв'язків. Наявність петлі зворотного зв'язку є однією з ключових ознак системності господарської сфери суспільства. В такому контексті розглядаються права власності, економічних суб'єктів та економічних організацій, їх взаємовідносини та інші базові складові і характеристики економічної системи, в якій приматність отримали ринкові відносини. Тим самим відкривається ширше поле і більші можливості дослідження як теоретичних проблем організації економічної системи, так і, на цій основі, глибшого розуміння та врахування у практиці трансформаційних перетворень визначальних характеристик і факторів змін.

Іншими словами, все це уможлиблює застосування нових підходів при аналізі економічних явищ та інститутів, всього спектра соціально-економічного розвитку, застосовуючи процесний аналіз, розгляд змін у їх динаміці та взаємозв'язку. Такий підхід дає можливість подолати уразливі сторони одномірного чи статичного розгляду економічних явищ і процесів.

Необхідно однозначно наголосити на тому, що заслуговує на увагу дослідження С. Степаненком факторів суспільної свідомості на противагу догматиці класичної загальнонаукової парадигми Декарта - Ньютона, розгляду усіх процесів як незалежних від волі та свідомості людей, таких, що перебувають у рівновазі (статичному стані). Також долається матеріалістичний детермінізм і відповідна однозначна визначеність впливу його закономірностей. Важливою нині відмінністю інституціоналізму постає дослідження суспільної свідомості та форм, яких вона набуває в економічній системі. Застосування такого підходу дає змогу подолати штучне розмежування пізнавальної та предметно-перетворювальної її сторін.

Слід також відзначити застосування автором монографії нового для інституціоналізму організаційного підходу у дослідженні економічної системи. Врахування можливостей розмежування організації структури економічної системи та організації процесів взаємодії її складових дозволяють розглядати людину у різних ролях. Цей підхід дає змогу чітко зрозуміти, чому і як економічні індивіди набувають статусу економічних суб'єктів, дослідити зміну принципів методологічного індивідуалізму принципами суб'єктності. Замість узагальненої абстракції людини, домогосподарства чи сучасної фірми постає система економічних суб'єктів, які посідають різні місця в структурі економічної системи та мають певні економічні і соціальні функції, обстоюють певні інтереси. У взаємодії економічних суб'єктів проявляється головний зв'язок економічної системи, досягнення головної її мети — забезпечення економічної системи від розпаду. Динамізм дозволяє дослідити поведінку в тій чи іншій ситуації, запропонувати прогноз реакції та дій.

Вельми важливим у монографії є розкриття сутності і ролі економічних інститутів у процесах функціонування та розвитку економічних систем, безпосереднє дослідження практичної площини й того, як інтегруються в економічних інститутах усі розглянуті автором характеристики економічної системи.

Як маститий дослідник, автор монографії скористався загальноприйнятим підходом, який полягає в тому, що розвиток будь-якої теорії спирається на критичне переосмислення існуючих теорій, переоцінку, актуалізацію та розгляд їх окремих положень у розрізі нових методологічних засад і підходів. Інституціональна економічна теорія слушно розвиває окремі ідеї марксизму, кейнсіанства та критично оцінює методологічні надбання неокласичної економічної теорії. Переважна більшість обґрунтованих у монографії положень інституціональної економічної теорії є своєрідним і вдалим розвитком ідей та категоріального апарату попередників. С. Степаненко також уточнює пізнавальну, світоглядну (ідеологічну), методологічну та практичну функції інституалізму. Вони відображають вектори спрямування наукових досліджень, результат, на який мають бути націлені, призначення економічної теорії. Доведення результатів наукового аналізу до висновків, які відповідають зазначеним вимогам, є підтвердженням наповненості змістом методології економічної науки.

Вельми показово, що основна увага автора спрямовується на подолання академізму, відірваності популярних математичних статистичних методів, які застосовуються у економічній теорії, від реалій світової економіки. Натомість пріоритет віддається поєднанню пізнавальної та предметно-перетворюючої діяльності у системі організаційної науки. Все це обумовлює, на думку автора, наповнення глибоким новим змістом методологічної та практичної функції інституціональної економічної теорії.

Звичайно, що автор монографії розглядає переважно методологічні підходи до інституціонального аналізу економічних систем. Подальші кроки в напрямі розвитку методологічних засад інституціоналізму мають бути спрямовані на формування системи теоретичних положень, що склали б його зміст. Формування інституціональної економічної теорії як цілісної системи наукових і практичних знань потребує значного часу і творчих зусиль багатьох учених. Надзвичайна актуальність таких знань, опора на сучасні підходи та принципи наукових досліджень, зацікавлення суспільства в їх результатах дають підстави для оптимізму в утвердженні інституціональної економічної теорії в найближчій перспективі.

Загалом же слід однозначно підкреслити, що рецензована праця потребує поширення та подальшого розвитку. Що стосується поширення, то завдання полягає в тому, щоб вона була видана не тільки в академічному, а й у популярному викладі. Адже сьогодні потребує розуміння всіма політиками та державними службовцями всіх рівнів основ інституційного

аналізу, зокрема в економічній та соціальній сфері. Досягти відчутних реальних зрушень у справі розвитку демократії та соціально спрямованої ринкової економіки на пострадянських теренах неможливо без цілеспрямованої трансформації інститутів, у першу чергу — державних органів, без структурних змін організації ринку, підвищення громадської свідомості до стандартів розвинутого громадського суспільства. За інших підходів всі прагнення відразу і все пересадити з практики європейського розвитку на ґрунт вітчизняної дійсності викликатиме щонайменше спотворення і відторгнення. Врахування цивілізаційних надбань чи упущень та відповідна корекція курсу постає імперативною вимогою цивілізаційної парадигми дослідження суспільних процесів.

Таким чином, рецензована праця є вельми актуальною та корисною як для науковців-суспільствознавців, так і для практиків — політиків, державотворців, для всіх, хто небайдужий до перспектив розвитку України. Думається, що монографія С. Степаненка, як і подібні за рівнем викладу до неї сучасні напрацювання передових науковців, стане у добрій нагоді для подальшого розвитку суспільних наук і практики трансформаційних перетворень.

Проблеми концептуалізації сучасного характеру політики

Наталія Амелъченко,
кандидат філософських наук,
завідуюча кафедрою політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Шерман О. М. Політичний стереотип: місце у політичному процесі та технології формування засобами масової інформації. — Львів: Сполом, 2008. — 228 с.

В умовах розвитку сучасних масових електронних засобів комунікації змінюється характер самої політики, яка вже виходить за межі модерних політичних рухів та інститутів і не вписується у модерні, ліберально-марксистські за змістом, категорії „боротьби за владу”, де влада постає у формі держави та інших політичних інститутів, і не вичерпується й відомими запозиченими термінами „policy”, „politics” та „polity”, які на різні лади витлумачуються в українському політологічному дискурсі. Актуальність рецензованої праці в теоретико-методологічному аспекті полягає в ґрунтовній концептуалізації сучасного характеру політики, її нових форм і засобів, серед яких важливе місце посідає стереотип і технології стереотипізації уявлень про політику, що виникають завдяки масовим комунікаціям. Ці комунікації не є просто новими засобами трансляції політичної інформації — вони формують „гіперреальність” (Ж. Бодріяр) політичного, яка замінює реальні політичні процеси. Тому сучасні ЗМІ, насамперед — телебачення, одержали монополію на вироблення легітимного сприйняття та інтерпретацію політики й політиків в сучасному суспільстві.

Науковою новизною праці О. Шерман є поєднання філософського, соціологічного, соціально-психологічного підходів до визначення сутності стереотипів і процесів їх формування, що свідчить про досить високу теоретико-методологічну цінність цієї наукової розвідки. Внаслідок такого синтезу різних підходів авторові вдалося вийти на якісно новий рівень узагальнення сучасних наукових досліджень проблеми стереотипізації свідомості та науково обґрунтувати цілком самостійні визначення стереотипу, його структури, видів і технологій формування.

Практичний аспект актуальності праці полягає у виробленні як методів інтерпретації (герменевтики) стереотипів сучасної масової свідомості українського суспільства, так і критики та їх деконструкції.

Для розуміння сучасного вироблення стереотипів автор залучає знання з теорії та історії комунікації, розглядає особливості сучасних комунікативних практик формування стереотипів. Найбільш ґрунтовно, із залученням сучасних досліджень характеру масових комунікацій, О. Шерман аналізує телебачення та Інтернет, їх жанрову стилістику і технології впливу на масову свідомість, поєднання вербальних та візуальних засобів формування й трансляції стереотипів, фрейминг тощо, які набагато посилюють можливості відтворення і повторення, а отже й стереотипізації певної думки чи образу. Всі ці технології і методи, як аргументовано доводить автор дослідження, дозволяють мас-медіа структурувати реальність у формі спрощених уявлень і суджень про політичні події, суб'єкти, рішення, значущість та інтерпретація яких задаються самими ЗМІ.

В якості побажань для подальшої розробки теми хотілося б вказати на необхідність більш чіткого проведення межових ліній між такими формами і засобами сучасної політики, як образ, символ, міф, міфологема та ідеологія й ідеологема.

Монографія є самостійним науковим дослідженням, результати якого можуть бути використані у подальшому вивченні сучасних форм політики та політичної комунікації. Матеріали монографії доцільно використовувати в якості навчальної літератури для викладання відповідних курсів у вищих навчальних закладах для студентів за спеціальностями політологія, соціологія, культурологія, психологія.

Книжкова полиця

Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького. - К.: [б. в.], 2009. - 60 с.

Бущенко А. Стаття 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Систематизований дайжест рішень Європейського суду з прав людини / Харківська правозахисна група. - 2-ге вид., виправ. та доп. - Х.: „Права людини”, 2009. - 412 с.

Василенко В. Голодомор 1932 - 1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. - К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2009. - 46 с.

Глотов Б. Б. Етнополітичні процеси в сучасній Україні: навч. посіб. - Д.: ДРІДУ НАДУ, 2009. - 210 с.

Голубка С. Лицар національного безпекотворення. - К.: Фенікс, 2009. - 386 с. - (Національна еліта).

Горбулін В. П. Засади національної безпеки України: Підручник / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський; Ін-т проблем національної безпеки. - К.: „Інтертехнологія”, 2009. - 272 с.

Довідник з питань гендерної рівності та соціальної справедливості. - К.; Ірпінь: Перун, 2009. - 111 с. - (Жінки Батьківщини).

Зачепа А. Онтологія релігійно-військової взаємодії: соціально-філософські аспекти. - Л.: Тріада плюс, 2009. - 291 с.

Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І. Ф. Кураса; редкол.: Патон Б. Є. (голова), Гесць В. М. (заст. голови), Левенець Ю. А. (заст. голови), Солдатенко В. Ф. (секретар) та ін. - К.: Парламентське вид.-во, 2009. - 632 с.: іл.

Калашников В. М. Організаційно-правові засади місцевого управління і самоврядування в зарубіжних країнах: Монографія. - Д.: „Пороги”, 2009. - 387 с.

Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навчальний посібник. - К.: Правова єдність, 2009. - 312 с.

Корогодський Р. Брама світла. Шістдесятники. - Л.: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2009. - 655 с.

Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: навч. посіб. / Крупник Л. О. - К.: ЦУЛ, 2009. - 216 с.

Культурологія: навч. посіб. / [Ред. Гриценко Т. Б.]. - 2-ге вид. - К.: ЦУЛ, 2009. - 392 с.

Лубська М. Мусульманське право: Сутність, джерела, структура. - Київ: Академвидав, 2009. - 256 с.

Маковецький А. М. Надійність соціологічної інформації: навч. посіб. - Чернівці: ЧНУ, 2009. - 48 с.

Малик Я. Й. Регіональний розвиток. Міжрегіональна та транскордонна співпраця: модуль 8: навч. посіб. - Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2009. - 217 с. - (Бібліотека державного службовця місцевих органів влади у галузі європейської інтеграції).

Москаль Р. Харківські підсумки. Статті: 1997 - 2007 (юриспруденція, політологія, синологія). - Х.: ВД „Фактор”, 2009. - 192 с.

Национальная безопасность и миграция. Российский аспект: Материалы научно-практического семинара / Под об. ред. А. И. Гурова, В. А. Куликова; Федеральное собрание Российской Федерации, Государственная Дума. - М.: Изд-е Государственной Думы, 2009. - 80 с.

Нестуля О. О. Соціологія: практикум. Модульний варіант: навч. посіб. / О. О. Нестуля, С. І. Нестуля, С. Ж. Везомська. - К.: ЦУЛ, 2009. - 272 с.

Права людини в контексті загальної декларації прав людини: Наукова збірка за матеріалами міжвузівської конференції (м. Бердянськ, 10 грудня 2008 року) / За ред. В. А. Папанової, Т. К. Захарченко. - Бердянськ - Донецьк: Норд-Прес, 2009. - 181 с.

Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні: навч. посіб. / Пустовіт Ж. М. - К.: КНТ, 2009. - 232 с.

Реалії економічної кризи: чи є підстави для оптимізму? / [Жаліло Я. А., Покришка Д. С., Бабанін О. С. та ін.]. - К.: НІСД, 2009. - 128 с.

Речицький В. Права людини. Модель для нової Конституції України. - Х.: „Права людини”, 2009. - 170 с.

Сабанадзе Ю. В. Групи інтересів в умовах перехідного суспільства. - К.: „Логос”, 2009. - 208 с.

Соціологія: підруч. / [Волович В. І., Горлач М. І., Кремень В. Г. та ін.]. - 6-те вид., перероб. та доп. - К.: ЦУЛ, 2009. - 808 с.

Україна в 2005 - 2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. - К.: НІСД, 2009. - 656 с.

Україна в європейській та євразійській міграційних системах: регіональні аспекти: зб. матеріалів міжнар. наук. конф., 23 берез. 2009 р., Харків. - К.: Вид. дім „Стилос”, 2009. - 242 с.

Филюк Г. Конкуренція і монополія в епоху глобалізації. - Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. - 403 с.

Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. — К.: Знання України, 2009. — 400 с.

Шевчук П. І. Порівняльна соціальна політика у країнах Європейського Союзу: модуль 10: навч. посіб. - Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2009. - 170 с. - (Бібліотека державного службовця місцевих органів влади у галузі європейської інтеграції).

Як подолати вплив міжнародної фінансової кризи: пошуки адекватної економічної політики: аналіт.-доп.: [матеріали відкритих джерел, станом на 7 квіт. 2009 р.]. - Х.: Права людини, 2009. - 73 с.

Вийшов у світ № 5 (37) журналу „Соціальна психологія”

Черговий номер „Соціальної психології” відкривається статтею члена-кореспондента АПН України М. Слюсаревського „Політична психологія як наука: предмет і проблематика” (розділ „Теорія”). У цьому ж розділі публікується стаття члена-кореспондента АПН України В. Татенка „Ніжність як прояв людської душі і предмет психологічного дослідження”.

Деякі проблеми методології окремих галузей психологічної науки розглядаються у розвідках доктора філософських наук В. Москаленко „Особливості дослідження соціалізації особистості в інтерсуб’єктній парадигмі”, доктора політичних наук В. Бебика „Соціальні комунікації: поняття, типологія, засоби” і доктора психологічних наук Л. Засекіної „Методологічні засади патопсихолінгвістики у вивченні синдрому гіперактивного розладу з дефіцитом уваги”.

Досить цікаві спостереження, що стосуються сучасних процесів в українському суспільстві, наведенні у статтях доктора політичних наук О. Кіндратець „Криза в Україні: її причини і можливі наслідки” і кандидата соціологічних наук А. Зоткіна „Життя в перманентній кризі: українські моделі пристосування”.

У розділі „Економічна психологія” вміщено статтю доктора психологічних наук Н. Хазратової „Психологічна природа почуття власності”.

Читачі часопису, треба думати, не обійдуть увагою статті кандидата психологічних наук Л. Литвинової „Організаційна культура управління державною установою: соціально-психологічний аспект” (розділ „Психологія управління”), кандидата психологічних наук І. Батраченка „Психологічні закономірності вікового розвитку антиципації людини” (розділ „Вікова психологія”), кандидата філологічних наук В. Цибулькіна „Трансформація язичницьких культів у культурі східнослов’янських народів” (розділ „Релігійна психологія”).

Кандидат історичних наук М. Литвин у своїх нотатках ділиться враженнями від семінару-наради завідуючих кафедрами соціально-психологічного профілю вищих навчальних закладів України, яка відбулася в Інституті соціальної та політичної психології АПН України.

Наступний номер „Соціальної психології” вийде у листопаді 2009 року.